ئۇشبۇ كىتاب ئېلكىتاب تورى تەرىپىدىن تارقىتىلدى

ئەزىز ئوقۇرمەن، ئۇشبۇ كىتاب ئاپتورىنىڭ رۇخسىتى ۋە تەلىپى
بىلەن ئېلكىتاب توردا تۇنجى بولۇپ تارقىتىلدى.

ئېلكىتاب تورى ئادرېسى:
www.elkitap.org

ئېلكىتاب

ئېلكىتاب تورى ئادرېسى:
www.elkitab.org

Руслан АРЗИЕВ

«ҚУТАДҒУ БИЛИК»

вә униң лексика-стилистикилиқ алаһидиликлири

ҚАЗАҚСТАН МИЛЛИЙ ПӘНЛӘР АҚАДЕМИЯСИ
ҒОЖӘХМӘТ СӘДВАҚАСОВ НАМИДИКИ УЙҒУРШУНАСЛИҚ
ИНСТИТУТИ

«ҚУТАДҒУ БИЛИК»

вә униң лексика-стилистикилик алаһидиликлири

Мәсъул муһәррир: филология пәнлириниң доктори,
профессор ТУҒЛУҚЖАН ТАЛИПОВ

АЛМУТА
«ҒЫЛЫМ»
1996

Тәқризчиләр: филология пәнлиринин доктори, профессор Махмут Абдрахманов.
филология пәнлиринин намзити Шерипахун Баратов.

Арзиев Р. У. (Арслан Уйғур)

«Қутадғу билик» вә униң лексика-стилистикилиқ алаһидиликлири. Алмута: Ғылым, 1996 — 226 б.

ISBN 5-628-01550-4

Мәзкүр китапта Йүсүп Хас Һаҗипниң «Қутадгу билик» намлиқ әсәриниң бәзи мәсилилири кейинки жиллири ШУАРда вә башқа җайларда нәшир қилинған әмгәкләр асасида йорутулуп, түркшунаслиқта дәсләпки қетим дастанниң лексика-стилистикилиқ алаһидиликлири тәпсилий тәтқиқ қилиниду. Китап тил вә әдәбият мутәхәссислири һәм мухлислири үчүн мөлчәрләнгән.

ISBN 5-628-01550-4

© Арзиев Р. У. (Арслан Уйғур), 1996

Қөйүмчан дадам Уйғур Желилахун оғли Арзиевниң яркин хатирисигә беғишлаймән.

ҚИРИШ СӨЗ ОРНИДА

Миллий мәдәнийитимизни тәрәққий әткүзүш үчүн алди билән биз мәдәнийитимизниң тарихини пухта үгинишимиз вә үгитишимиз керәк. Һазир бу мәсилигә биз дегәндәк көңүл бөлмәй келиватимиз. Шу сәвәплик бизниң бай мәдәний мираслиримиз унтулуп келиватиду, бәзилириниң пәқәт наминила билимиз, маһийитини билмәймиз. Башқиларға тонутуш бир яқта қелип, өзимиз тоналмайдиған дәрижигә келип қалдуқ. Өтмүшимизни яхши үгәнмәй туруп, келәчәккә ишәшлик қәдәм ташлишимиз тәс болидиғини ениқ. Шуңлашқа XI әсирдә яшап иҗат әткән улуқ мутәпәккуримиз Йүсүп Хас Һаҗипниң «Қутадғу билик» намлиқ әсәри һәққидә йезилған бу китапниң йоруқ көришигә һамийлиқ қилишни тоғра көрдүм. Миллий мәдәнийитимизниң шаһ әсәри болған бу ядикарлиқни һазир пүткүл дуния хәлқи билиду дәп ейтсам артуқ болмайду. Чүнки «Қутадғу билик» инглиз, немис, хитай, түрк, қазақ, өзбәк, рус, қирғиз тиллириға тәрҗимә қилинған. Әгәр йоруқ көрүватқан китап бу улуқ әсәримизни үгиништә, тонутушта зәрричилик бир әһмийити болса, у чағда нәширгә кәткән һәр қандақ чиқим ахланған болиду дәп һесаплаймән. Мәдәнийитимизни үгиниш, үгитиш ахча билән өлчәнмисиму, амма бу ишлар һазир ахчисиз һәл болмайдиған бир заман кәлди. Мошу мәсилиләрни һесапқа алған һалда, мән тағамниң оғли Русланға китапни сетип, чиқимини толтуруш шәртини қоймидим (чүшкән ахча өз ихтиярида), бирақ бирла шәртим — бу китап сетилип болғичә, тилимиз яки әдәбиятимиз тарихиға мунасивәтлик йәнә бир китап йезиш һәм чүшкән ахчиға нәшир қилиш. Бу шәрт илим адәмлирини миллий мәдәнийитимизниң тарихини техиму қизғинлиқ һәм җавапкәрлик билән үгинишкә дәвәт қилиду дәп ойлаймән.

Мошу тапта маддий мумкинчиликлири бар, Йусуп Хас Һаҗипниң «Өзәңниң пайдисини ойлима, хәлқиңниң пайдисини ойла. Хәлқиң пайдиси ичидә сениңму пайдаң бар» принципини һәммидин әла билгән милләтпәрвәр иш адәмлири бу хил вә башқиму мәсилиләрдә пидакарлиқ көрситишини үмүт қилип, этаж-этаж өйләр, қош-қош машинилар вақитлиқ, илим-билим вә йезилған китаплар мәңгүлүк дәп ейтқан болар едим. Тама-тама көл болар дегәндәк, кейин бу көлләрдин көңлимиз бағлири су ичип қайтидин көкләп яшнайдиған заманимиз келидиғиниға ишинимән.

Магилан Исмаил оғли ШӘРИПОВ

I БАП

«ҚУТАДҒУ БИЛИК» ҺӘҚҚИДӘ УМУМИЙ БАЯН

1. Әсәр йезилған дәвир.

Баят аты бирлә сөзүг башладым төрүтгән, игидкән, кәчүргән идим *. Мәлумки, 840-жили Қарабалғасунда мәркәзләштүрүлгән Уйғур-Орхон дөлити қирғизлар билән болған жәңдә йеңилип қалғандин кейин, Азиядә йүз жил (Турғун Алмас бойичә 200 жил) һөкүм сүргән қудрәтлик дөләт парчилинишқа башлиди. Нәтижидә бу дөләт егилигән зиминда Уйғур-Идиқут (850—1335), Уйғур-Кәнсу (870—1125) вә Қараханилар (850—1212) охшаш уйғур дөләтлири мәйданға кәлди. «Әждатлиримиз тәшкил қилған һәр қандақ дөләткә уларниң тәркивидики бир қәбилә яки бир уруқтин чиққан ханлар һөкүмранлиқ қилған еди» (Турғун Алмас 1993, 4). Мәсилән, Уйғур-Орхон қағанлиғиға — яғлиқар, Уйғур-Идиқут ханлиғиға — адиз, Уйғур-Кәнсу ханлиғиға — яғлиқарлар, Уйғур-Қараханилар дөлитигә болса, яғмилар һөкүмранлиқ қилған. Яғмилар уйғурларниң наһайити жәңгивар қәбилиләрниң бири болуп, 850-жили уйғур қәбилилири карлуқлар билән чигилларни бирләштүрүп, Уйғур-Қараханилар дөлитини қурди. Бу дөләтниң дәсләпки қағани Көл Билгә Қарахан 30 жил давамида (850—880) һөкүмранлиқ қилған. У Уйғур-Орхон дөлитиниң һөкүмранлар тәбиқисидин болуп, уйғурларниң яғма қәбилисини башқуратти (Исиев 1995, 135).

Уйғур-Қараханилар дөлити күчийип, территорияси кәңәйгән чағда (миладиниң 1010-жиллири), униң шәрқи Кәшмиргә, ғәрби Харазимгә, шимали Балқаш көли, Арал деңизиға, жәнуби Мәрви Шаһ Жаһанға туташқан болуп, йәр мәйдани 3 миллион кв. километрға йәткән (Турғун Алмас 1993, 10).

Қараханилар дөлитиниң пухралири дәсләп будда диниға етиқат қилған. 920-жили Көл Билгә Қарахавниң чоң оғли Базирханниң оғли Сутуқ Буғрахан тәхткә чиққандин кейин, ислам дини дөләт дини сүпитидә күчигә киришкә башлайду. Турғун Алмас Сутуқ Буғраханниң ислам динини таллап елишиниң төвәндики сәвәплирини көрситиду:

1) Уйғурлар будда диниға етиқат қилғандин кейин, бурунқи жәңгиварлиғини йоқитишқа башлиған. Чүнки будда дини тәрки дуниячилиқни тәрғип қилип, күрәш қилишни тәшәббус қил-

---

* ҚБниң әсли тексти, йәни нәзмий, нәсрий муқәддимилиридин кейин, мошу қурлар билән башлиниду. Тәржимиси: Худа ети бирлә сөзүм башлидим | төрәлткән, өстүргән, кәчүргән егәм. Бу «Бисмиллаһиррәһманиррәһим»-ниң (Рахман вә Рәһим болған Аллаһниң ети билән) қедимий уйғурчиға Йүсүп Хас Һажип бойичә тәржимиси.

матти. Уйғурлар ислам дининиң будда диниға қариғанда җәңгивар роһқа егә екәнлигини байқап қалди. Буниң нәтиҗисидә, уйғурларда ислам диниға кириш туйғуси ойғанди;

2) Уйғур һөкүмранлири шаман, будда, зорастр, мани, христиан қатарлиқ динларға ишинидиған уйғурларни диний етиқат җәһәттин бирла динға ишинидиған қилғанда, уларниң арисидики диний айримчилиқ асасида пәйда болған зиддийәтни түгитип, бирликкә кәлгән, күчлүк дөләт қурушқа болидиғанлиғиниму чоңқур һис қилған;

3) Әрәпләр ислам динини Азиядики хәлиқләр арисида умумйүзлүк, чоңқур йилтиз тартқузуш үчүн, қурал күчи ишлитиштин көрә дипломатия тәдбирлирини қоллинишқиму алаһидә көңүл бөлгән. (Шу ишлар түпәйли Сутуқ Буғрахан тәхткә чиқмастин бурунла мусулман болған — Р. А.);

4) Х әсәрниң башлириға кәлгәндә, ислам дини дунйавий динға айлинип, Азия, Африка, Европида наһайити чоң тәсир вә абройға егә болған еди (Турғун Алмас 1993, 15—16).

Алмасбәг буларға қошумчә Сутуқ Буғраханниң Саманий вә әрәп аббасийлар хәлипилигиниң һамийлиғиға еришишниму мәхсәт қилған дәп язиду (Алмасбәг 1995, 26).

Бу Сутуқ Буғраханниң жирақни көрәләйдиған, талантлиқ дөләт әрбаби екәнлигиниң бир дәлили болса керәк.

Уйғур тарихидила әмәс, бәлки пүтүн түрк тарихида йеңи сәһипә ачқан Сутуқ Буғрахан 956-жили вапат болиду. Униң җәсиди Қәшқәр йенидики Атуш шәһиригә дәпнә қилинған (Арат 1991, X).

XI әсирдә Қараханилар дөлити хошна дөләтләр (Ғәзнәвийләр) билән болған урушлар вә тәхт үчүн йүз бәргән өз ара күрәшләр нәтиҗисидә иккигә бөлүнүп кәтти. Шәрқий Қараханилар дөлитигә Йәттису, Или вадиси, Қәшқәр, Йәркәнт, Хотән, Пәрғаниниң шәрқий қисми кирди. Асасий пайтәхти Қәшқәр, иккинчи пайтәхти Баласағун һесапланди. Ғәрбий Қараханилар территориясигә Мәвәрәуннәһр вә Пәрғаниниң ғәрбий қисми кирди. Пайтәхти Бухара болди. Бу хил бөлүнүп кетишкә Турғун Алмас төвәндикичә баһа бериду: «Шуни ейтиш керәкки, бирләшкән, күчлүк, мәдәнийәтлик болған Қараханилар дөлити милади 1040-жили Шәрқий вә Ғәрбий қараханилардин ибарәт иккигә бөлүнүп кәтмигән болса, кейин өз тарихида һәргизму бәзидә қитанларға, бәзидә салҗуқларға беқинди болуп қалмиған болатти. Бәлки әсирләр бойи яшап, наһайити күчлүк бир дөләт һалитидә, Оттура Азия вә Шәриқ билән Ғәрипниң тарихий тәрәққиятиға чоң тәсир көрситип, әвлатлар өз земиниға өзи егә болуп яшап, бәхитлик һаят кәчүргән, хәлқидин техиму көп Йүсүп Хас Һаҗиплар вә Мәһмут Қәшқәрийләр мәйданға чиққан болатти» (1993, 87). «Қутадғу билик» (ҚБ) Тоғрул Қарахан дәвридә (1058—1074) йезилған. Йүсүп бу әсәрини

ханға әмәс, бәлки униң орунбасари Обулһәсән Буғраханға тәғдим қилди. У Тоғрул Қараханға 16 жил орунбасар қаған (1059—1074) болуп хизмәт қилған. Тоғрул вапат болғандин кейин Обулһәсән Һарун Буғрахан дәп атилип Шәрқий қараханилар дөлитини 27 жил башқуриду.

Йүсүп Хас Һаҗипниң шаһлар үчүн әң муһим дәрислик сүпитидә язған әсәрини қаған Тоғрулға һәдийә қилмай, униң орунбасариға тәғдим қилишиниң сәвәплирини Турғун Алмас: «Обулһәсәнниң илим әһлини сөйидиған, һөрмәтләйдиған, адил, әқиллиқ, қабилийәтлик һөкүмран болғанлиғи, Тоғрул Қараханниң болса, бепәрва, раһәтпәрәс, илим әһлигә анчә етивар бәрмәйдиған һөкүмдар болғанлиғидин» дәп чүшәндүриду (1993, 120).

Бәзи алимлар ҚБ йезилған дәвирдә Қараханилар дөлити анчә чүшкүнлүккә учримиған, бәлки шәһәрлири сода-сетиқ, һүнәрвәнчиликниң тәрәққий етиши билән әң гүлләнгән дәврини баштин кәчүргән дәп қарайду (Кляшторный 1988, 48). Амма қандақла болмисун, һәр қандақ әсәр тарихий вәзийәткә, йәни у мәйданға кәлгән дөләтниң гүллинйши яки әксинчә һаләткә чүшүп келишиға анчә мунасивәтлик әмәс (Грюнебаум 1981, 95).

2. Муәллип һәққидә

Йүсүп Хас Һаҗип һәққидә мәлумат наһайити аз. Амма униң 1019-жили Баласағунда туғулғанлиғи ениқ. Оттура әсирләрдики шәриқ дуниясиниң тәрәққийпәрвәр билимлик зиялиси сүпитидә у әрәп, парс тиллирини, шу дәвирниң һәр хил илим саһалирини мукәммәл үгәнгән. Көплигән алимлар Йүсүп әсәрини Баласағунда башлап, Қәшқәрдә пүтәргән дәп қарайду. Сәвәви улар асасий текстнин кейинәрәк йезилған нәсрий муқәддимидики «Китабни Қашғәр әлиндә түкәл қилип» яки нәзмий муқәддимидики: «Бу Қашғәр әлиндә қошулмыш тәмам» дегән қурларға асасланған. Бу үзүндиләрдики «түкәл қилмақ», «тамам қилмақ» сөзлирини «язмақ» дәп чүшәнгән тоғра. Демәк «ҚБ» Қәшқәрдә йезилди, униң йезилиши Баласағунда башланған дегән пикиргә асас йоқ. Әсәрни муәллип Баласағунда башлиған дегүчиләр шаирниң 50 яшлиридила, йәни китавини язған вақтидила Қәшқәргә кәлгән дәп хуласә чиқириду. Амма Йүсүп Хас Һаҗип дәриҗисидә инсанийәт яратқан һәр қандақ илим саһалиридин йүксәк мәлуматқа еришиш үчүн Баласағунда оқуп билим елиш азлиқ қилатти. Шуниң үчүн Йүсүп мәктәп йешидин башлап, шу дәвирдики жуқури мәдәнийәткә егә, илим-пән тәрәққий әткән, иҗтимаий-ихтисадий җәһәттин чоң утуқларға еришкән, түрк дуниясиниңла әмәс һәм ислам дуниясиниңму бир муһим мәркизи болған Қараханилар дөлитиниң пайтәхти Қәш-

кәрдә билим алған дәп ейтсақ хаталашмаймиз. Әгәр В. В. Бартольд, А. Н. Бернштамлар пикри раст болуп, Баласағун һазирқи Қирғизстанниң Тоқмақ шәһири әтрапидики Ақбешим, Буранада болған болса, у чағда Йүсүпни атиси шунчә узақ йолни бесип өтүп, оғлини яхши билим алсун дәп Қәшқәргә елип кәлдиму? Бу мәсилини ениқлаш үчүн, Баласағунниң һәқиқий орни қәйәр болған дегән мәсилә оттуриға чиқиду. Бәзи алимларниң Баласағун һазирқи Қирғизстандики Тоқмақ әтрапида болған дегән пикри, һәр хил археологиялик, тарихий тәтқиқатлири билән дәлилләнмигәнликтин көпчиликни қанаәтләндүрәлмиди. Шуңлашқиму А. Н. Кононов ҚБ һәққидә язған чоң мақалисида Баласағунниң орнининң техичә ениқ болмай келиватқанлиғини йәнә бир қетим тәкитлигән еди (1983, 499).

Қазақ тарихчиси У. Шәлекенов өзининң 1993-жили нәшир қилинған «Қум басқан қала» намлиқ китавида һазирқи Қазақстанниң Жамбул вилайити Чу наһийәси Калинин намидики колхозға қарашлиқ Ақтөбе дәп атилидиған бир харабиларни бурунқи Баласағунниң орни дәп қарап, бу пикрини һәр хил мәлуматлар арқилиқ дәлилләшкә интилиду. Амма бу пикирму көпчилик тәрипидин техи етирап қилинмиди. М. К. Байпақов вә А. Нуржановлар Шәлекеновниң бу тәхминигә қошулмайду, уларниң пикричә кедимий шәһәр Суяб — Ақ бешимда, Баласағун болса Буранада болған. Тарихий мәлуматларда Суяб билән Баласағун арилиғи 5 чақирим дейилгән. Ақ бешим — Суябниң гүллиниши X әсирдә тамамланған болса, Бурана-Баласағунниң гүллиниш дәври X—XIII әсирләргә тоғра кәлгән (1992, 163). Аддий мәнтиқигә реайә қилғандиму бир дөләтниң асасий пайтәхти * (Қәшқәр) билән ханларниң язлиқ резиденцияси (Баласағун) арилиғи шу дәвирдики транспорт васитилирини, аридики егиз Тәңри Тағлирини һесапқа алғанда, бири биридин анчә узақта болмаслиғи керәк еди. Демәк Баласағунни Қәшқәр әтрапидин издәш керәк. Баласағунни Қәшқәр әтрапида екәнлиги тоғрисида дәсләп бүйүк алим, мәрипәтчи, вәтәнпәрвәр шаирлиримиз Абдуқадир Дамолла (1862—1924), Қутлуқ Шәвқи (1876—1937) өз пикирлирини оттуриға қойған. Атақлиқ тарихчи, әдәбиятшунас алимимиз Йүсүп бәг Мухлисиму 1970-жили нәшир қилған бир мақалисида Баласағун Қәшқәр әтрапидики тәбиити гөзәл жай Суғун болуши керәк, һазир бу йәрдә чоң шәһәр харабиси қалған, вақитниң өтүши билән Баласағун

* Бу йәрдә Қәшқәр һәққидә төвәндики пикирләрни берип өтүшни тоғра көрдуқ: «Қараханилар қиш күнлири Қашғәрдә яз күнлири Баласағунда олтурур идиләр. Амма һәқиқий пайтәхт Қашғәр иди. Бу сәбәб билән Қашғәр Ордукәнт дейилур еди (Буғра 1987, 179). «XI век — век наивысшего расцвета Караханидов. Их столица древний Кашгар — родина многих выдающихся ученых и поэтов, колыбель науки, литературы и просвещения той эпохи (Хамраев 1969, 8).

Суғун болуп қисқарған дэп язиду (1970). Шәрқий Түркстанлиқ алим Абдушүкүр Муһәммәт иминму 1995-жили нәшир қилинған «Баласағунниң орни һәққидә» намлиқ мақалисида чәт әлләрдә илгири-кейин болуп бу шәһәр һәққидә мәлумат бәргән мәнбәләрни һәм Қәшқәр әтрапидики йәр намлирини, харабиларни, хәлиқ еғизида сақлинип қалған һәр хил тарихий вақиәләр, ривайәтләрни тәпсилий үгиниш арқилиқ Баласағунниң орни Қәшқәр әтрапидики Сутуқ Буғрахан дәпнә қилинған жай Атушта дегән хуласигә келиду.

Турғун Алмасниң йезишичә, Йүсүп әрәп-парс әдәбиятини, ислам еқидилиригә даир билимләрни, хәлиқ еғиз әдәбиятини, әпсанә вә ривайәтләрни, дөләт тоғрисидики тәлиматларни, пәлсәпә, буддизм әхлақнамилирини, математика, астрономия, тибабәтчилик, тәбирнамә, оқ-я етиш, овчилиқ, қушчилиқ қатарлиқ билим вә һүнәр, сәнъәтни үгәнди. Булардин ташқири шаһмат ойнаш, тәнтәрбийә қатарлиқ оюнларниму чәттә қоймиди. Йүсүп, болупму пәлсәпә билән әхлаққа даир билимләрни наһайити чоңқур үгәнди. У улуқ пәйласуп Фараби, Әбу-әли Синаниң идеялиригә варислиқ қилди вә уни йуқури көтәрди.

Йүсүп ғәрипниң классик билимлириниму, уйғурларниң ислам диниға етиқат қилиштин бурунқи мәдәнийитигә даир билимлириниму чоңқур үгәнди (Турғун Алмас 1988, 294—295).

Йүсүп Хас Һажип китавини Обул Һәсәнгә тәғдим қилғандин кейин бир аз вақит Қараханилар дөлитидики муһим вәзипиләрниң бири Хас һажиплиқ вәзиписини * атқуруп, бу дөләтниң йүксилишигә өзиниң бар билими билән хизмәт қилди.

Улуқ әдипниң қачан вапат болғанлиғи тоғрисида мәлумат йоқ. Әһмәд Зияи ҚБ ахиридики қәсидиләр мәзмуниға асаслинип шаир 70—80 яшлирида вапат болған болса керәк дәп тәхмин қилиду (1986, 11). Турғун Алмас болса, Йүсүп Хас Һажип 67 йешида Қәшқәрдә аләмдин өткән дәп язиду. Атақлиқ алимимизниң йезишичә, шаирниң жәсиди дәсләп Түмән дәриясиниң бойиға жайлашқан Баригаһ йезисиға дәпнә қилинған. Уйғур Яркәнт ханлиғиниң хани Султан Абдурәшитханниң вақтида (1533—1556) Түмән дәриясиға кәлкүн кәлгәндә, ханниң буйруғи билән шаирниң жәсиди әсли қәбригаһидин көчүрүлүп һазирқи Пайнап йезисиға дәпнә қилинған (1988, 297). Йүсүп Хас

* Улуг хасс-хаджип — это высокое придворное звание, обладатель его был главой всего придворного штата. В современном понимании это звание примерно соответствует «министру двора».

Улуг хасс-хаджип — всевидящее око правителя; он наблюдает исполнением законов и обычаев, входит в сношение с казначеем, писцами, ремесленниками, принимает и проважает послов, наблюдает за правильной организацией официальных церемоний, выслушивает просьбы и жалобы бедняков, вдов и сирот, докладывает о них элику правителю, т. е. Табгач-Кара-Бограхану (Фомкин 1990, 11).

Һаҗипниң мазари «мәдәний инқилап» дәвридә вәйран қилинған еди. 1986-жили август ейида Қәшқәрдә өткүзүлгән мәмликәтлик биринчи қетимлиқ ҚБ илмий муһакимә жиғинида бу қәбиргаһни қайта тикләш қарари елиниду вә тәнтәнилик рәвиштә униң һулини қоюш мәрасими өткүзүлиду. Қәбиргаһ 1961-жили чүширилгән фото сүрити асасида тикләшниң төвәндикичә плани түзилиду: Бу қәбиргаһниң умумий мәйдани 1600 кв. метр әтрапида болуп, мәқрәбә, тилавәтхана, етикапхана, мәсҗиттин тәркип тапиду. Мәқбәрә гүмбизиниң егизлиги 18 метр болиду. Қәбиргаһ ичигә гүлзарлиқ, фонтан ясалғандин ташқири, 300 кв. метр әтрапида хатирә сарай һәм 35 м. егизликтә хатирә мунариси ясилиду. Әслидики шәкли асас қилинип ясилидиған бу қәбиргаһ қурулушиға пүтүнләй заманивий қурулуш материаллири вә техника ишлитилип тәхминән 1988-жилиниң ахирида толуқ пүтиду.

Амма қәбиргаһ 1989-жили тамамлинип, 1990-жили ҚБниң йезилғиниға 920 жил толуши мунасивити билән уюштурулған мәмликәтлик илмий конференциядә тәнтәнилик рәвиштә ечилди.

ҚБ Йүсүп Хас Һаҗипниң әң чоң әсәри болуши мүмкин, амма у ялғуз әсәри әмәс. Әпсус шаирниң башқа әсәрлири бизгә йетип кәлмигән.

3. Әсәр һәққидә

а. **Характери.** Бу йәрдә биз ҚБға түрлүк дәвирләрдә һәр хил алимларниң бәргән қисқичә баһалирини кәлтүрүп өтмәкчимиз. Төвәндики Вамбери, Альбертс, Көпрүлү, Бомбачи, Садри Максуди Арсал охшаш алимларниң пикирлири Кафесоғлуниң китавидин қисқартилип елинди (1980, 5—10).

ҚБни тунҗи қетим тәтқиқ қилған алимларниң бири Вамбери «ҚБ дәсләпки болуп бизгә түркләрниң ижтимаий вә идарә қилиш әһвалини үгиниш имканийитини бәргән әсәр дәп язса, Альбертс ҚБни бир философиялик әсәр сүпитидә тонуп, униңда Аристотель вә Ибн Сина пикирлириниң бесимлиғини тәкитләйду, һәтта Йүсүп Хас Һаҗипни Ибн Синаниң шагирти болуши мүмкин дәп қарайду. М. Ф. Көпрүлүму Ибн Синаниң тәсири наһайити чоң болған дәп чүшәнгән.

Атақлиқ итальян алими А. Бомбачи ҚБдин бурун яки шу дәвирләрдә йезилған әрәп вә парс әдәбиятидики әсәрләрни мәзкүр дастан билән селиштуруп, сәясәт, әхлақ вә пәлсәпәни ҚБ охшаш өзидә биллә жуғуруп сиңәргән әсәрни учритиш мүмкин болмиғандәк, диалог шәклидә йезилған әсәрләрниму тепиш тәс. Демәк, ҚБ өзиниң мәзмуни вә түзүлүши җәһәттин оригинал бир әсәр дәп язған.

ҚБниң һоқуқий тәрипини көп үгәнгән алим Садри Максуди Арсал бу әсәрни XI әсир түрк мәдәнийитиниң бир ядикарлиғи

дәп тонуп, ҚБ бир мәдәний түрк муһитида әсирләрдин бери топланған әхлақ, сәясәт, һоқуққа даир пикирләрниң бир хуласисидур. Шу нәрсә алаһидә диққәткә сазаварки, әгәр Фирдәвси әпсанивий Иран тарихини тәсвирлисә, түрк мутәппәкүри Йүсүп дәвләт идариси, һоқуқ, ижтимаий әхлақ һәққидә сөзләйду дәп бу әсәрни жуқури баһалиған.

ҚБни дунияға тонутушта әң көп күч чиқарған, әсәр текстини мукәммәл дәрижидә үгәнгән атақлиқ алим Решит Рәһмити Арат бу әсәрни төвәндикичә баһалайду: «ҚБ намидин көрүнүп турғандәк, инсанға һәр икки дунияда әйни мәнасида бәхитлик болуш үчүн лазим болған йолни көрситиш мәхситидә йезилған бир әсәрдур. Бир-бири билән зич бағлиқ болған шәхс, җәмийәт вә дөләт һаятиниң идеал бир шәкилдә түзүлүши үчүн лазим болған зиһнийәт, билим вә пәзиләтләрниң немиләр екәнлигини вә уларниң қандақ шәкилдә қолға кәлтүрилидиғанлиғини вә қандақ қоллинилидиғанлиғини ейтқан шаир-мутәпәккүр, буниң билән өз дәвридә күндилик һаятниң үстидә йүксәлгән чүшәнчиләрниң тәрҗимани болған... Йүсүп бу әсәри билән инсан һаятиниң мәнасини тәһлил қилған вә униң җәмийәт, демәк дөләт ичидики вәзиписини бәлгүлигән бир пәлсәпә, бир һаят пәлсәпәси системисини қурған (1991, 25).

Парс вә түрк тиллиқ әдәбиятларниң чоң мутәхәссиси Е. Э. Бертельс болса, «ҚБ бунидин көп илгири өткән уйғур хәлқиниң турмуш қурулушиниң пүткүл мәнзирисини көз алдимизға кәлтүрүшкә бизгә чоң ярдәм бериду» дәп язиду (1969).

А. Н. Кононовму Аратниң жуқуридики пикригә қошулиду: Это — философское произведение в котором анализируется смысл и значение человеческой жизни определяются обязанности и нормы поведения человека в обществе: при этом Юсуф не страшится критиковать общество, в котором он сам живет (1983, 507).

Бу пикирләрниң хуласиси орнида ҚБни вәтинимиздә нәшир қилишта, үгиништә чоң үлүш қошқан бүйүк әдип Абдуреһим Өткүр алим, шаир, язғучи сүпити билән ҚБға бәргән төвәндики баһасини кәлтүрүп өтмәкчимиз: «ҚБ мәзмун җәһәттин пүтүн бир тарихий дәвирниң ижтимаий идеологиясини, йәни Қараханилар сулалиси дәвридики сәясий вә ижтимаий түзүм, қанун вә әхлақ өлчәмлири, пәлсәпә вә дин, илим-пән вә маарип, әдәбият вә сәнъәт қатарлиқ саһаларни өзидә мужәссәмләштүргән бир қамус» (1988, 94).

Алимларниң бу баһалириға қарап ҚБни оқимиғанлар уни нәсирдә йезилған бир илмий әсәр дәп ойлап қелиши мүмкин. Йүсүп Хас Һаҗип тәһлил қилған бу хил мәсилиләрни шеир тили билән йәткүзүш наһайити тәс. Амма бир қаримаққа мүмкин әмәс нәрсини әдип мүмкин қилған. Демәк, гәп мавзуда, шәкилдә әмәс, гәп маһарәттә. Маһарәт философиялик пикир-

ләрни қапийәләргә қачилаштин ибарәт әмәс, бәлки қапийәләрни сәздүрмәйдиған дәриҗидә абстракт пикирләрни җанландуруштин, уларни адәм көңлигә, қәлбигә йеқимлиқ һәм йеқин қилип тәсвирләштин ибарәт.

Һәр қандақ дөләтниң ихтисадий, иҗтимаий тәрәққияти шу дөләттики инсанларниң билим, мәдәнийәт сәвийәсигә бағлиқ екәнлигини чоңқур чүшәнгән Йүсүп Хас Һаҗип дөләтни идарә қилиш дегән абстракт чүшәнчини конкретлаштурған, башқуруш аппарати дәп аталмиш механизмниң һәр бир детали әқил, билим вә мәдәнийәт дәриҗиси билән өлчинидиған инсанлардин ибарәт болидиғанлиғини уйғур тилиниң йүксәк бәдиий мүмкинчиликлиридин, өзиниң әҗайип бәдиий маһаритидин пайдиланған һалда тәсвирләп беришкә муйәссәр болалиған. Демәк ҚБ һәм бәдиий әсәр. Шуңлашқа бу йәрдә биз әдипниң кишилик хусусийити, иҗтимаий-сәясий мәсилиләрни йорутуштики бәдиий маһарити тоғрилиқ Әһмәд Зияи билән Абдурећим Өткүрләрниң аталған мақалилирида ейтқан пикирлирини кәлтүрүп өтүшни тоғра көрүватимиз: «У, дәвир ханлиридин илтипат күтмигән, шану-шөһрәткә қизиқмиған, зиянға учраштин қорқмиған, шаһлардин тәп тартмиған, байлиққа қизиқмиған, бәлки кишиләрниң яхши өтүшини көзләп сөзлигән вә шу яхши нийәт билән өз арзусиға йетишни көзлигән һәмдә шу мәхсәттә тәпәккүр чимәнлигидин әдәп-әхлақ гүллирини үзгән, бүйүк әдәбий маһарәт билән гүлдәстиләр түзгән, илһам деңизиниң қайнамлирида чөмүп жүрүп иҗтимаий һаятқа пайдилиқ һидайәт үнчилирини сүзүп чиққан. Бу үнчиләрни нәзмә жипиға тизип чиқип, баһасиз гөзәл зуннар ясап, заманә қизиниң бойниға асқан. Бу гүлдәстә вә зуннарлар дунияви миқияста шөһрәт қазанған, җаһан алимлири тәрипидин чәксиз һөрмәт билән қаралған» (Әһмәд Зияи 1986, 3).

«Шаирниң фонтандәк етилип чиққан лиризми тәсиридә өзимизни унтуп, гөзәл тәбиәт тәсвирлириниң әҗайип җәзибдар мәнзирилиригә ғәриқ болимиз. Шеирийәтниң әвиршимдәк йумшақ, таң сәлкиниләк йеник вәзинлири, тилладәк җараңлап турған қапийәләр. Әҗайип мәҗазлар билән чоңқур пәлсәпәлик тәпәккүр дурданилириға толған һекмәтләр дәриясиға чөмүлүп, қанчә-қанчә мисра вә бабларниң оқулуп болғанлиғини туймай қалимиз» (Абдурећим Өткүр 1988, 97). М. С. Фомкинму бу әсәрни оттура әсирләр дуния әдәбиятиниң әң чоң әсәрлири қатарида қоюлушқа һәқлиқ түрк тиллиқ шеирийәтниң улуқ ядикарлиғидур дәп баһалайду (1990, 9).

Жуқурида кәлтүрүлгән пикирләрни хуласиләп шуни ейтишимизға болиду, мәзмуни җәһәттин бир милләт, бир дөләт һәтта бир дәвир миқиясиға сиғмайдиған әсәр һесаплинидиған ҚБ уйғурниң кәңирәк ейтқанда барлиқ түркниң узун әсирләр давамида миллий тәҗрибиси асасида шәкилләнгән иҗтимаий-

сәясий, қануний, әхлақий тәпәккурининң инсанийәт тәпәккури мәйданиға орнатқан бир мәшъәлидур. Инсан көңлини, әқлини вә дөләт йолини йоритишқа қаритилған бу мәшъәл, аридин миң жилға йеқин вақит өтсиму, өз йоруғини азайтмиған, бәлки вақит өткәнсири, үгәнгәнсири техиму нурлири улғийидиған бир мәшъәл әсәрдур.

ә. **Нами.**

350

> **Китаб аты урдум Кутадғу билик,**
> **Қутадсу оқығлықа тутсу әлиг.**
> **(Китап нами қойдум Қутадғу билик,**
> **Қутатсун оқучиға тутсун илик (қол — Р. А.).**

«Қутадғу» сөзиниң томури «қут» болуп, униңға турғун сөздин пеил ясиғучи қошумчә -ад һазирқи -ай (аз-ай, көп-әй) вә исимдаш қошумчиси -ғу уланған. Бу йәрдики -ад қошумчиси этимологиялик җәһәттин «әт» пеилиға мунасивәтлик болғини үчүн Әһмәд Зияи «қут әтку» дәп тәһлил қилип, Р. Р. Аратниң изи билән әсәр намини «Бәхит бәргүчи билим» дәп тәрҗимә қилиду (1986, 11—12).

«Қут» сөзи алтай тил аилисигә ортақ сөз болуп, униң этимологияси та һазирғичә ениқ әмәс. Бәзи алимлар уни дәсләп физиологиялиқ категория болғанлиғини, андин мәнасиниң кәңийиши арқилиқ қедимий түрк тиллиридики һәм һазирқи түрк тиллиридики мәналириға егә болуп қалған дәп қарайду. «Түрк дилинин етимоложи сөзлүгү»ниң муәллипи Исмет Зеки Ейубоғлу болса, бу сөз дәсләп бир тәхлидий сөз болуп, «Тәбиәт тәсирини өзидә сиңирип, кейин мәнасиниң кәңийиши билән һәр хил чүшәнчиләрни ипадилигән. Қедимий түрк тиллирида «бәхит, тәләй; җан; қәсәм» мәналирини билдүргән. Кейинирәк бу мәналарға «тириклик, һаят; йүксәклик; улуқлуқ; муқәддәс күч; әрк; тәғдир» мәналириму қошулған дәп язиду (1991,, 452—453).

Зия Гөкалп бу сөзниң әң кона мәнаси «роһ» болуп, шаманизмға мунасивәтлик болған. У иптидаий җәмийәтләрдики «мәна» сөзигә тоғра келип, шу җәмийәт адәмлириниң ишәнчлири бойичә, бир тилсим қувәткә егә болған. Һәм тәккән нәрсилиригә муқәддәслик, қутлуқ хусусийәт бериғшлиған дегән пикирни сейтқан (Инан 1970, 117).

И. Кафесоғлу «қут» сөзиниң мубарәк, муқәддәс мәналири тәңри билән мунасивәтлик болған дәп қарайду (1980, 33—34). Шуңлашқа болса керәк бу сөз һун императорлириниң унванлирида көп учрашқан (Инан 1970, 117).

Мәзкүр сөз қедимий уйғур язма ядикарлиқлирида көп учришиду. М., «Дивану луғәтит-түрктә» бу сөзниң төвәндики мә-

налирини байқашқа болиду (Контекстқа бағлиқ тәрҗимә қилинди):

1. Бәхит, амәт, тәләй: қонақ кәлсә, қут келиду. Бу мақал һәр хил вариантларда үч қетим тәкрарлиниду (1. 85; 92; 384).

2. Җан* яки берикәт: униң қути учти (1, 164); Униң қути өчти (1. 200; 11. 229).

3. Аброй, һөрмәт: Чоңни һөрмәтлисә қут тапиду (1. 320).

4. Байлиқ, дәвләт: нәрсә, қут тепип һакавур болуп йәнә қутрима (1. 508).

«Қут» сөзиниң «баһа, маһийәт» мәналири Арат нәшир қилған қедимий уйғур шеирлирида учришиду: «Әр қуты бәлиң, сув қуты тәриң» «Әрниң баһаси (маһийити) қорққан чеғида, суниң баһаси (маһийити) чоңқурлуғида» — Р. А. (1986, 274).

Мани диниға аит «Җәһәннәм тәсвиридә» учришидиған бу сөзни һәзрәт дәп тәрҗимә қилишқа болиду:

Йир суб қуты иринур тиюр,
Ығач қуты улыюр тиюр,
От суб қуты ығлаюр тиюр.
(Йәр су һәзрити рәнҗийду дәйду,
Яғач һәзрити һувлайду дәйду,
От су һәзрити жиғлайду дәйду).

ҚБда болса, бу сөзниң бәхит, дәвләт, байлиқ мәналири ишлитилгән. Лаң Йиңниң пикричә, әсәрдә бу, сөз «һәм маддий җәһәттики, баяшәтликни, һәм мәнивий җәһәттики раһат-парағәтни билдүриду» (1994, 133). Р. Р. Арат «Ески түрк шиири» намлиқ китавида «қут» сөзини «қут, саадәт, баһа, дәриҗә, роһ; элемент» дәп тәрҗимә қилған (1986, 307). «Шуәнҗаңниң тәрҗимә һалиниң уйғурчә шәрһиниң» Петербургтики парчилирини нәшир қилған Л. Ю. Тугушева бу сөзни «счастье, благодать; счастливый удел; успех, удача; величие, могущество» дәп русчилайду (1991, 357).

Жуқурида биз мәзкүр сөзни алтай тил аилисигә ортақ қедимий сөз дәп тәкитлигән едуқ. Әнди шу тил аилисигә киридиған хәлиқләр мифологиясидики «қут» һәққидә «Мифологический словарь»да берилгәнлиригә қисқичә тохтилип өтүшни тоғра көрдуқ. Чүнки булар мәзкүр сөзни башқиму қирлири билән тонушқа ярдәм бериду. М., Корей мифологиясидә қут «общее название шаманского обряда камлания, компонентами, которого являются песенний сказ (понихури) под аккомпанемент барабана или колокольчиков и представление (нори) с плясками и молениями». Буниң орунлиниш җайиға бола бир

---

* Абулғази Баһадурхан «қут» сөзи «җан» мәнасини ипадиләйду дәп язған (1992, 33). Бу мәна қазақ тилидиму учришиду (Сыздықова 1994, 122).

нәччә түри болған. Орунлиниш мәхситигә бола төвәндики түрлири ажритилған: «мом-кут (для освобождения человека от вселившегося в него злого духа), антхэк-кут (о ниспослании благополучия в доме), наксон-кут (ради счастливой жизни в новом доме), мама-кут (для изгнания духа натуральной оспы), йотхам-кут (для оповещения духов предков о счастливом семейном событии, например женитьбе), чиногви-кут (о ниспослании счастья душе в загробной жизни), и т. д.

Қут якут мифологиясидә: «сверхьестественная жизненная сила, зародыш, (Мифологический словарь 1991, 304—305).

Умумән «қут» сөзи қедимий дәвирдики түрк дуния тонушида адәмни һәр қандақ ховуп-хәтәрдин, балаю-апәттин қоғдайдиған, адәмгә һәр җәһәттин яр-йөләк болидиған, инсан утуқлириниң капалитини тәмин қилидиған, адәмниң роһий һаятиниң мәзмунини тәшкил қилидиған илаһий бир күчкә, тилсим хусусийәткә егә бир чүшәнчиниң нами.

Демәк әдип өз әсәригә нам қойғанда, инсан үчүн (инсан демәк җәмийәт, дөләт демәктур) әң муһим болған чүшәнчигә мураҗиәт қилған. «Қут» сөзиниң мәнасиға яриша «Қутадғу билик» әсәриму мәзмуни җәһәттин шундақла йүксәк һәм кәң болғини үчүн алимлар бу әсәрниң намини тәрҗимә қилғанда һәр хил пикирләрдә болған. Көплигән алимлар бу әсәр намини «Бәхит бәргүчи билим» дәп тәрҗимә қилған болса, С. Е. Малов «бил» сөзиниң «башқурмақ» мәнасиниму һесапқа елип, «Бәхит бәргүчи башқуруш» шәклидиму тәрҗимә қилишқа болиду дегән. «Қут» сөзиниң мәнаси җәһәттин кәңлигигә асаслинип, Бартольд «Шаһлар билими», А. А. Валитова «Башқуруш билими» дәп тәрҗимә қилишму мүмкин дәп йезишқан (Кононов 1983, 496—497). А. Н. Кононов өзиму кейинки тәрҗимиләрниңму әсәрниң ички мәзмуниға, мәхситигә, жанриға толуқ җавап берәләйду дәп қарайду.

Атақлиқ түрк алимлири С. М. Ерсал вә И. Қафесоғлулар ҚБниң мошу кейинки тәрҗимисигә ян басиду. Арсалниң пикричә «қут» әслидә «сәясий һакимийәт» мәнасиға егә. Тәләй, саадәт, бәхит иккинчи пландики мәналири болуп, кейинирәк ислам муһитиниң тәсиридин хелә күчәйгән (Қафесоғлу 1980, 33). Ибраһим Қафесоғлу бүйүк түркшунас Дөрферниң «қут» сөзигә бәргән изаһиға (Инсанниң бир хил роһий кудритидурки, болупму һөкүмдар үчүн Көк вә йәр тәрипидин ярдәмгә муһтаҗдур), М. Қәшқәрийниң бу сөзгә дәсләп: «дәвләт» мәнасини бәргинигә, Чиңгизханниң сөзлири топланған Чиңгизханниң «Қутадғу билиги» асасән һоқуқ каидилири екәнлигигә һәм XI әсирдә «бәхит, саадәт» сөзлири толарақ «қыв» яки «қувығ» сөзлири билән ипадиләнгәнлигигә асаслинип ҚБни «һөкүмранлиқ билгиси», «Сәясий һакимийәт билгиси» яки «Дөләт болуш яки дөләтлик болуш билгиси» охшаш тәрҗимә қилған тоғра

дәп язиду (1980, 34). «ҚБ вә қанун» намлиқ чоң монографияниң муәллипи Йүсупҗан Әли Исламиму бу әсәр намини «Дөләт башқуруш билими» дәп тәрҗимә қилғучиларниң аргументлириға қошулиду (1993, 3).

ҚБ намини мундақ чүшинишкә әсәрниң муқәддимилириму чоң асас яритиду дәп ойлаймиз. Нәсрий муқәддимидә мундақ дейилгән: «Пүтүн Түркистанда Боғрахан тилида, түрк луғитидә бу китаптин яхширақ һеч ким язғини йоқ. Бу китап қайси падишаһқа яки қайси әлгә йәтсә ғайәт яхшилиғидин, наһайити гөзәллигидин у әлләрниң һакимлири, алимлири қобул қилип, һәр бири униңға һәр түрлүк ат бәргән: Чинлиқлар «шаһларниң әдәп-қаидилири», Мачин дөлитиниң һакимлири «Мәмликәтниң дәстүри», шәриқ әллири «Әмирләр зенити», Иранлиқлар «Түрк шаһлириниң китави», Туранлиқлар «Қутадғу билик» дәп ататти. Әсәрниң бу намлири «Бәхит бәргүчи билимгә» қариғанда, «Дөләт башқуруш билим»гә йеқинлиғи очуқ көрүнүп туриду. ҚБниң бу намлири әсәрниң һәқиқий маһийитиниму толуқ ечип берәләйдиғанлиғини алаһидә тәкитлисәк артуқ болмайду дәп ойлаймиз. Чүнки дөләт тоғра башқурулғандила. инсанлар бәхитлик болиду.

б. Қәһриманлири. Йүсүп Хас Һаҗипниң дөләтни идарә қилишқа мунасивәтлик ейтқан сәясий, пәлсәпәвий, иҗтимаий, қануний көз қарашлири һәм буларға муһим таянч сүпитидә чүшинилгән этикилиқ вә эстетикилиқ принциплири бәдиий әсәрниң әмәс, бәлки илмий әсәрниң мавзуси, мәзмуни екәнлиги ениқ. Әдип бу мәсилиләрни илмий рисалә сүпитидә йезиши мүмкин еди. Амма Йүсүп Хас Һаҗип һәр қачанла мөҗут болуп туридиған идаричиләр вә илим әһли билән пухра арисидики чоң мусапини қисқартиш, йәни дөләт башқуруш, қанун түзүш, илим пән йеңилиқлирини, маһийитини кәң аммиға чүшинишлик қилип шәрһиләш мәхсити билән көпчиликниңму бу ишлардин хәвәрдар болушини, әң муһими бу мәсилиләргә арилишишини көзләп, өз әсәрини бәдиий шәкилдә язди һәм ейтмақчи болған пикирлирини җанлиқ қәһриманларниң қизғин сөһбәтлири, мәлум бир символик мәнтиқигә асасланған сюжети, ихчам композицияси, йүксәк бәдиий тәпәккүри арқилиқ оқуғучиларға йәткүзүшкә тиришти. Абстракт чүшәнчиләр образлиқ өзләштүрүлгәндин кейин һәзим қилмақ оңай болидиғини тәбиий. Әсәрдә көтирилгән барлиқ мәсилиләр төрт қәһриман арқилиқ берилгән. Биринчидин, улар тирик инсанға хас хошаллиқлардин, ғәм-қайғулардин хали әмәс адәмләр, иккинчидин, улар дөләттә бир муһим мәнсәпкә егә *, үчинчидин, улар бир идеяниң, ишәнч-чүшәнчиниң символлири. Буларниң ичидә әң муһими символлуқ

* Буй йәрдә Одғурмиш бир мәнсәп егиси болмисиму, дөләттики бир диний еқимниң, диний тәбәқиниң вәкили сүпитидә баһалиниватиду.

чүшәнчиләр. Чүнки уларниң инсан сүпитидики ой-пикирлири, мәлум дәрижидә мәнсәплири, һәтта исимлири бу чүшәнчиләргә маслаштурулған. Қәһриманлар ипадиләватқан чүшәнчиләр һәққидә әсәрниң үч җайида, йәни асасий текстта, униңдин кейин йезилған дәп тәхмин қилиниватқан нәзмий вә нәсрий муқәддимиләрдә ейтилиду. Нәсрий муқәддимидә мундақ дейилгән: «Бу әзиз китап төрт улуқ вә муһим һул үстигә бена қилинған: биринчи — әдил (адаләт); иккинчиси — дәвләт; үчинчиси — әқил; төртинчиси — қанаәт болуп, йәнә уларниң һәр биригә түркчә бир ат қоюлған; Адаләткә «Күнтуғди әлиг» ети берилип, падиша орниға қоюлған, дәвләткә «Айтолди» дәп ат қоюлуп, вәзир орниға қоюлған, әқилгә «Өгдүлмиш» дәп ат қоюлуп, вәзирниң оғли орниға қоюлған *, қанаәткә «Одғурмиш» ети берилип, вәзирниң қериндиши дәп елинған.

Нәзмий муқәддимә нәсрий муқәддимидин анчә пәриқлинип кәтмәйду. Бирақ һәр бир символлаштуриливатқан чүшәнчини техиму айдиңлаштуруп бәргән: әдил ол көнилик өзә «тоғрилиққа асасланған адиллиқ», дәвләт кут иқбал түзә «дәвләт, кут, иқбал түзүп», һирәд ол улуғлуқ билә «әқилдур улуғлуқ билән», қанаәт вә афийәт (сақлиқ, сағлам, саламәтлик; бәхит) билән.

Асасий текстниң 355—357 бәйтлиридә мундақ дейилгән:

Бу Күн тоғды тәгли төрү ол көни,
Бу Ай толды тәгли кут ол көр аны.
(Бу Күнтуғди дегән қанундур тоғра,
Бу Айтолди дегән куттур көр уни — Р. А.)
Баса айдым әмди көр Өгдүлмишиг,
Уқуш аты ол бу бөдүтүр кишиг.
(Алаһидә ейттим әмди көр Өгдүлмишни,
Әқил етидур бу бүйүклитәр кишини — Р. А.)
Анында басасы бу Одғурмыш ол,
Муны ақибәт тәп өзүм йормыш ол.
(Униңдин кейинкиси Одғурмиштур,
Буни ақивәт дәп өзәм шәрһилидим — Р. А.)

Бу үзүндиләргә асаслинип әсәрдики төрт қәһриман төвәндикичә чүшәнчиләрни ипадилигән дәп ейталаймиз: Күнтуғди — адаләт, тоғра қанун; Айтолди — дәвләт, кут, иқбал; Өгдүлмиш — әқил, улуқлуқ; Одғурмиш — қанаәт, афийәт, ақивәт.

Әнди әсәрдики һәр бир қәһриманға алаһидә тохтилип көрәйли:

1) Күнтуғди. У әсәрдики мәркизий образ һесаплиниду. Қалғанлириниң паалийити униң билән зич бағлиқ. Чүнки Күнтуғ-

* Өгдүлмиш атиси Айтолди вапат болғандин кейин, униң орниға вәзир болиду.

да һәр заман һәр қандақ җәмийәттә әң муһим һесаплинидиған адаләт, адил қанун символидур. Шуңлашқа у хизмити җәһәттинму дөләттики әң чоң лавазим — падиша вәзиписини атқуриду. Мундақ болушиму тәсадипи әмәс, һәр қандақ, һазирқи тилимиз билән ейтқанда, демократиялик, йәни хәлиқ мәнпийитини қоғдайдиған түзүм, адаләтлик принциплири асасида мәйданға кәлгән қанунға тайиниш керәк. Әсәрдә бу қанунни түзидиған һәм униң паалийитини назарәт қилидиған символлуқ шәхс — падиша. Падишаниң адил яки залим болуши чөчәкләрдики мәсилә. Уларда бирәр шәхсниң (падишаниң пәқәт өзигә хас тәбиий хусусийитигә чоң әһмийәт берилгән. Шуңлашқа чөчәкләрдә бир падишаниң адил, иккинчи бириниң залим болуп қелишиниң ижтимаий сәвәви йоқ. ҚБда болса, падиша өзиниң адил қанунлири йүзисидин адаләтлик җәмийәтниң символи, қапалити һәм һули (төвәндики 3463-бәйткә қараң). Бу йәрдә падишаниң өзигә хас тәбиий хусусийити адаләтлик қанунларға беқиниду, әксинчә әмәс. Падиша билән адил қанун мунасивити һәққидә бир мисал кәлтүрүп өтәйли. Өгдүлмиш Одғурмишқа Күнтуғди һәққидә мундақ дәйду:

3461 Қанунлуқ адил бәг чиндин бәхит ерур,
У бәхиттин һәммигә нәсибә тегүр.

3462 Адил бәг ети қайда болса мәшһур,
Аңа барғулуқ, бәхит униңдин тегүр.

3463 Адил қанун көккә бир түврүк ерур,
Бузулса у қанун асман йиқилур.

3464 Йоқ әрсә қанунлуқ бәгләр мубада,
Йәттә қат зиминни бузатти худа.

Падиша символлуқ чүшәнчә болғини охшаш, униң исми — Күнтуғдиму символлуқ исим. Әсәрдә Күнтуғди Айтолдиниң соалиға җавабән өз исминиң мәнасини төвәндикичә чүшәндүриду:

824 Әлиг деди: Алим бу қилиғим көрүп,
Қойди бу етимни күнгә охшитип.

Қара, күн увулмас — һемишәм пүтүн,

825

Йоруғи бирдәкла вә парлақ толун.

Мениңму қилиғим аңа охшиди,

826

Адаләт билән толди, кам болмиди

Иккинчи, туғар күн, йорур бу жаһан,

827

Умумға чачар нур, кемәймәс һаман.

Мениңму қанунум шу, йоқалмас өзүм,

828

Пүтүн хәлиққә бардәк қилиғим, сөзүм.
Үчинчи, исситиду йәр, туққанда күн,

829

Чечәк ечилур анда түмән миң түсүн.

Қайу әлгә кирсә, мениң қанунум,

830

У әл түзиләр болса таш яки қурум.

Күн — инсанийәткә йоруқлуқ вә иссиқлиқ бериши арқилиқ уларниң һаят мәнбәсини тәминлигүчи тилсим күчкә егә нәрсә сүпитидә, қедимий дәвирләрдин тартип улуқлинип мәдһийлинип кәлмәктә. Инсанийәт күнни асман жисимлириниң ичидики әң чоңи, әң улуғи дәп һесаплап, униңға зор етиқат билдүргән.

Бизниң әждатлиримизму Күн, Ай, Юлтуз охшаш асман жисимлириниң илаһий қудритигә қаттиқ сиғинған. Хитай жилнамилирида һун тәңриқути әтигәндә карарғаһидин чиқип, көтүрүливатқан қуяшқа чоқунған. Кәчтә айға чоқунған. Шундақла һун тәңриқутлири чәт әл хақанлириға язған хәтлиридә өзиниң «Күн' тәңри билән ай тәңри тәрипидин тәхткә чиқирилғанлиғини әслитип өткән. Түрк хақанлириму шәриқтин чиққан қуяшқа чоқунуш үчүн барғаһиниң ишигини шәриққә қаритип ачқан (Ғәйрәтжан Осман 1986, 341).

«Һун» сөзини болса бәзи алимлар «күн» сөзи билән мунасивәтлик, бир томурлуқ дәп һесаплайду.

Уйғурларниң һеч бир ят әллик тәсири йоқ, пәқәт миллий чүшәнчә, миллий фольклор, миллий тарихимизға асасланған «Оғузнамә» дастаниниң ахирида Оғузниң чоң ғалибийәтлиридин кейин өткүзүлгән мәрасимда мәйданниң икки тәрипигә 40 ғулачлиқ хадалар орнитилип, уларниң бириниң учиға алтун тоху иккинчисиниң учиға күмүч тоху қоюшини Ғәйрәтжан Осман пәқәт шаманизмниң тәсирила әмәс, һәм қедимий уйғурларниң асман жисимлириға, йәни күн вә айға чоқунуш әқидисиниң

бир ипадиси дәп язиду. Униң пикричә күн чиқиш тәрәп, йәни шәриқ алтун тоху арқилиқ, күн петиш тәрәп, йәни ғәрип күмүч тоху арқилиқ символлаштурулған (1986, 342—343).

Күнниң каинатниң мәркизи һәм уни башқурғучи һәққидә чүшәнчә башқиму қедимий хәлиқләр мифологиясидә мәжут болған. Мәсилән, қедимий Египетниң күн худаси — Ра, баш ху̡да болуп, дунияни, адәмзатни яратқучи, худалар һәм падишалар атиси һесапланған: «Ра правит миром подобно царю. Со своей барки он видит все, что делается на земле, разбирает жалобы, через бога божественного слова Ху и богиню мудрости Сиа отдает распоряжения, а Тот (Ай худаси — Р. А.) являющийся его верховным сановником, пишет указы и запечатывает письма» (Мифологический словарь 1991, 460). Бу йәрдики Күн худасиниң хизмити Күнтуғдиниң, Ай худасиниң хизмити Айтолдиниң, данишмәнлик худаси Сианиң хизмити Өгдүлмишниң хизмәтлиригә мәлум дәрижидә охшап кәлгән.

Инсанийәт мәдәнийитиниң тәрәққиятиға чоң үлүш қошқан, дәсләпки йезиқни ижат қилған һәм бәзи алимларниң пикричә түрк хәлиқлириниң беваситә әждатлири болған шумерлар * мифологиясидиму Күн худаси — Уту қази һәм адаләт, һәқиқәтни қоғдиғучи һесапланған. Утуниң хизмитиму Күнтуғдиниң хизмитигә йеқинлиғини бу йәрдә алаһидә тәкитләп өткән артуқ болмиса керәк.

В. Мәхпиров Күнтуғди исмида будда мәдәнийитиниңму тәсири бар дәп қарайду. Чүнки күнниң обризи буддистлиқ көз қарашқа бенаән тәбиәт һадисилирини башқурғучини ипадиләйду һәм падишани билдүриду (1994, 152).

Күн каинатниң мәркизи, асаси болғинидәк Күнтуғди ҚБниң, өзи символлаштуриватқан адаләт, тоғра қанун арқилиқ һәр қандақ жәмийәтниң асаси, һули болуп һесаплиниду.

Мәлумки, Күнтуғди исми икки сөздин туриду: күн вә туғди. «Күн туғмақ» ибариси ҚБда күн чиқмақ мәнасида ишлитилиду: тоғар күн ярур бу ажун (827) «чиқиду күн йорийду жаһан»,

* Бизниң эрамиздин илгәрки 4 вә 3-миңжиллиқларда Тигр вә Евфрат бойида (һазирқи Ирақта) яшиған. Шумерларниң түрк хәлиқлиригә мунасивити тоғрисида дәсләп тәпсилий тәтқиқат елип барған алим вә шаир О. Сулейменов, түркләр билән шумерлар мәдәний қериндашлиқ мунасивәттә болған дәп қарап тилдики вә урпи-адәтләрдики көплигән охшашлиқларни көрсәткән болса, қумуқ алими Қ. Қадирһажиев түрк тиллирини шумер тилиға қиясий тәтқиқ қилиш нәтижисидә мундақ хуласигә келиду: «По нашему мнению, это (*шумер тили дeмәкчи* — Р. А.) древнейший тюркский язык, документированный письменными источниками. Шумерский язык сохранил исконно тюркскую лексику и отдельные элементы морфологии. Но в целом грамматика шумерского языка отличается от грамматики современных тюркских языков, это объясняется тем обстоятельством, что основная морфология шумерского языка позднего происхождения, т. е. она образовалась в период, когда шумерский язык уже отделился от прототюркского языка — основы» (1992, 36),

күн тоғса йәркә исиғ (829) «күн чиқса йәргә иссиқ». Күнтуғди исмиға мунасивәтлик «туғмақ» пеилиниң һазирқи тилимиздикигә охшаш уддул мәнасида чүшәнсәкму анчә хаталашмаймиз. Сәвәви тәңридин, күндин болған, яралған дегән эпитетлар түрк ханлири исми алдида учришип туридиған әһвал. Демәк «Күнтуғди элиг» ибарисини күн туққан, яратқан элиг, йәни падиша дәп тәрҗимә қилишқиму болиду. Бу ибарә Күнтуғди шәклидә қисқирап хас исим сүпитидә ишлитилгинидә күн оғли, йәни күнниң вәзиписини, мәхситини йәрдә әмәлгә ашурғучи мәнасини бериду дәп тәхмин қилиш мүмкин.

2) Айтолди. Күнтуғдиниң вәзири, Дәвләт, бәхит символи. Шуни алаһидә тәкитләп өтүш керәкки, бу йәрдә Йүсүп Хас Һаҗип дәвләт сөзиниң «мәмликәт, дөләт» мәналирини әмәс, бәлки «байлиқ» мәнасини нәзәрдә тутқан.

Бәзи муәллипләр «дәвләт» сөзини мәмликәт мәнасида чүшинип, Айтолдини әсәрдики асасий образ дәп қарайду. «Айтолди элигкә өзиниң дәвләт екәнлигини баян қилиду» намлиқ бапта, у өзи символлаштуриватқан бу мәна җәһәттин йеқин чүшәнчиләрниң (бәхит, байлиқ, қут, амәт) маһийитини төвәндикичә ечип бериду: Дәвләттә турақлиқ йоқ, у домулап жүриду; у қарғу охшаш қолиға немә илинса шуни тутиду; қутму ишәнчсиз вә вапасиз; хошал болма бу қутқа келур һәм барур, ишәнмә бу дәвләт берур һәм алур; улар турақсиз болмиғанда, қандақ яхши болатти; әгәр улар келип кәтмәс болған болса, бу йоруқ күн түнәрмәс еди.

Хуласиләп ейтқанда, «бәхит башқа қонған қуш, байлиқ қолдики муз». Амма уларни турақлиқ қилишму мүмкин. Униң үчүн яхши хулуқлуқ, пак нийәтлик, әқиллиқ, билимлик болуши керәк.

Бәхит-саадәт аддий, һәр кимгә чүшинишлик һәм йеқин чүшәнчиләр, лекин уларниң капалити, асаси адил қанун. Адил қанун сәвәп болса, бәхит-саадәт униң нәтиҗиси. Күнтуғди символлаштурған чүшәнчә умумиисанлиқ, кәң масштаблиқ характерға егә. Айтолди ипадилигән чүшәнчә мәлум дәриҗидә тар даирилик мәзмунға егә.

Айтолди исмиму өзи ипадилигән чүшәнчигә маслашқан. Күнтуғдиниң соалиға җавабән Айтолди өз исминиң мәнасини төвәндикичә чүшәндүриду; Ай дәсләп кичик туғулуп, андин толун болғанда, пүткүл җаһанға йоруқлуқ бериду; хәлиқ униңдин бәһир алиду; лекин бир аз вақит өткәндин кейин, униң йоруғи азийиду. Мән өзәмму айға охшаш: бирдә бар, бирдә йоқ; һәр қандақ аҗизға йүз урсам, униң даңқи артиду, бай болиду; униңдин кәтсәм атақ, абройи, байлиғи йоқайду.

Лаң Йиң бу образ қедимий дәвирдики уйғурларниң бәхит-саадәт көз қаришини әкис әттүргән, шаир Айтолди обризи арқилиқ һөкүмранларға несиһәт бериду, агаһландуриду һәм уни

диалектик материализмға әң бай образ дәп қарап, Айтолди һәққидики пикрини төвәндикичә түгүнләйду: «У өзиниң һаятлиқ мусаписи арқилиқ бәхитниң мәңгү давамлашмайдиғанлиғинила әмәс, бәлки җаһандики барлиқ мәвҗудатларниң һәммисиниң әбәдий болмай, бәлки өзгиришчан болидиғанлиғини, төрәлгән нәрсиләрниң һәммисиниң йоқилидиғанлиғидин ибарәт көз қаришини дәлиллиди» (1994, 293—294). Алимлар «Айтолди» исмидиму һәр хил динларниң тәсири бар дәп қарайду. Мәсилән, В. Мәхпиров буддизмда Айниң аяллар қуввити жиңнининң ипадиси вә императорниң аяли, бекинда бәгләр, министрлар үчүн символ екәнлигигә асаслинип, уни Айтолди обризи билән селиштуруш мүмкин дәп тәкитләйду (1994, 152). Лаң Йиңму Айтолдиниң ағрип келип элиг Күнтуғдиға, оғли Өгдүлмишкә ейтқан несиһәтлиридә буддизмниң тәсири байқилиду дәп язған (1994, 293—294).

Өзкан Изгиниң Ай мани динида муһим чүшәнчиләрниң бири, у худди Көк (асман) охшашла әһмийәтлик, шуңлашқа уйғурлар бу динни қобул қилғанда, унванлириға «Ай» сөзиниму қошқан (Мәсилән, Ай Тәңридә Қут булмыш Күлүг Билгә Қаған «Ай тәңридин бәхит тапқан, даңлиқ Билгә Қаған») дәп язғиниға қариғанда (1989, 21), Айтолди обризида әдипниң әждатлири етиқат қилған мани дининиңму аз-тола тәсири б..лған болуши мүмкин. Чүнки шаир миллитиниң тарихини, мәдәнийитини, урпи-адәтлирини яхши билгән, уларни һөрмәтлигән. Шундақла көплигән хәлиқләрниң иптидаий чүшәнчилиридә Ай билән Күн қараңғулуқ билән йоруқлуқни билдүрүп бири иккинчисигә қарши қоюлған. Мани дининиңму асаси йоруқлуқ билән қараңғулуқниң, яхшилиқ билән яманлиқниң күришидин ибарәт. ҚБдики Күнтуғди билән Айтолди образлирида бу мәсилә аз дәриҗидә болсиму әкис әткән дейишимиз мүмкин, чүнки бу образлар адаләт, адил қанунниң мәңгүлүгини вә бәхит, байлиқниң вақитлиқлиғини билдүргән һалда бири иккинчисигә қарши қоюлған. Адил қанун бәхит-саадәтниң турақсизлиқ, алдамчилиқ охшаш сәлбий хусусийәтлирини йәңгәндә, мани дини бойичә ейтқанда, йоруқлуқ қараңғулуқни, яхшилиқ яманлиқни йәңгәндә, инсанийәт мәңгү хошаллиққа, паравәнликкә еришиду.

Р. Р. Арат Айтолдиниң Күнтуғди падишаға хизмәт қилиш үчүн пайтәхткә келиши, бу йәрдә өзиниң елип кәлгән байлиғини намратларға тарқитип бериши, ят шәһәрдики дәсләпки күнлириниң тәсвирлинишиниң худди шаир өзи баштин өткүзгәндәк берилгәнлигигә һәм шаир һәққидики мәлуматларниң бәзилиригә ейтилған фактларниң бәзилириниң уйғун келидиғанлиғиға асаслинип, Айтолди обризида мәлум дәриҗидә муәлип һаяти әкис етилгән дәп қарайду (1991, XXXIII). Аратниң бу пикрини А. Инанму қоллайду. У өзиниң бу хуласисини Ай-

толдиниң 684—690-бәйтләрдә ейтқан пикирлиригә һәм униң зиялилар тәбәқисигә аит болғанлиғиға бағлайду. (1970, 122). Лаң Йиңниң шаир Айтолдиниң сәкратта туруватқан вақтидики кәйпиятини баян қиливатқанда, тәбиий һалда өзиниң һиссиятлирини му қошувәткән, сәвәви әдип әсәрини язған чағда хелә яшларға келип қалған еди дегән пикриму (1994, 192—193) әсәрдики Айтолди обризини муәллипниң обризи дәп қарашқа толуқ асас берәләйду. Чүнки Айтолди Йүсүп Хас Һаҗипниң асасий ой-пикирлири муҗәссәмләшкән образ әмәс. ҚБда бу образға анчә чоң орун бөлүнмигән. Әсәрдә униң Күнтуғдиға дөләт, байлиқ, амәт, сөз пайдиси вә зийини, яхшилиққа еришиш йоллири тоғрисидила пикир ейтиду. Шундақла униң умумий мәзмундики бир вәсийәтнамисиму дастанда орун алған.

3) Өгдүлмиш. У Айтолдиниң оғли. Өгдүлмиш атисидин кичик айрилип қелип, Күнтуғдиниң қолида тәрбийә алиду һәм чоң болғанда, атиси Айтолдиниң орнида вәзир болуп хизмәт қилиду. Әсәрдә Өгдүлмиш әқил, парасәт символи. «Өг» сөзи қедимий уйғур тилида «әқил, махташ, чоң» мәналирида ишлитилгән. Бу қәһриманниң исмида мәзкүр сөзниң биринчи мәнаси нәзәрдә тутулған. Амма Өгдүлмишниң әсәрдә муәллип пикирлири әң көп муҗәссәмләшкән образ екәнлигини һесапқа алсақ *, у чағда «өг» сөзиниң жуқурида кәлтүрүлгән иккинчи мәнасиму бу образ маһийитигә тоғра келидиғанлиғини тәкитләшкә тоғра келиду. Атақлиқ түрк алимәси Саадәт Чағатайму Өгдүлмиш исмиға Йүсүп Хас Һаҗип бәргән «әқил» мәнаси пәқәт символикилиқ болуши керәк, «өгдүлмиш» сүпәт пеилида (өг-ү-т-үл-миш) өг-әқил мәнасиниң болуши сөзниң түзүлүшигә тоғра кәлмәйду, шуңлашқа бу исимни махталған, мәдһийләнгән дәп тәрҗимә қилған дурус дәп қарайду һәм Өгдүлмиш исминиң мәнасини (махталған, мәдһийләнгән) Муһәммәд пәйғәмбәр исминиң мәнасиға (һәмд етилгән, йәни махталған, мәдһийләнгән) йеқинлаштурушта тил нәзәри җәһәттин һеч тосалғу йоқ дәп йезип, пикрини төвәндикичә давамлаштуриду: «көрүлгән иш вә һәрикәтму һәзрити Муһәмматкә лайиқтур. Мениң бу пикримгә бирла етиразим бар, у Өгдүлмишниң ахирқи пәйтләрдә пессимистик роһқа берилип Одғурмишқа берип сиғиниши мәсилисидур. Амма биз мусулманлар һәзрити Муһәммәдниң сопилиққа мәйли болғанлиғини вә дунияға рәнҗигинини билмәймиз. Бензиң ** достимизниң буни әскә селиши, йәнә йеңи бир пикиргә зәмин һазирлайду. Бәлким исламлишишниң дәсләпки дәвирлиридә буддизмниң тәсири күввәтлик болуп, кона динни тамамән йоқатмаслиқ нийитидә ислам дини ичидә бу-

---

* Лаң Йиңниң һесави бойичә Өгдүлмишкә — 5108 мисра, Күнтуғдиға — 1440, Айтолдиға — 1678, Одғурмишқа — 2418 мисра аит (1994, 197).

** Атақлиқ түркшунас.

ларға йеқин тәриқатлар қурулдиму? Одғурмиш пүтүнләй буларға мәнсуп, Өгдүлмиш болса пәқәт бу йөнилишни қоллап, исламийәт үчүн йеңи бир топни қолға кәлтүрүшни халидиму?» (1970, 107).

В. Мәхпировму Өгдүлмиш обризини йеңичә ислам көз қаришиниң гәвдилиниши дәп һесаплап, униң атиси орниға вәзир болуп қелишини, Одғурмишниң вапат болуп, әсәр ахирида Күнтуғди билән Өгдүлмишниң қелишини йеңи дәвир символиниң Өгдүлмишкә йөткилиши дәп ейтсақ болиду дәп язиду (1994, 153).

Өгдүлмиш әқил, парасәттин башқа исламийәтниму, йәни йеңи дәвирниму символлаштурғини үчүнла әмәс, шундақла әсәрдики асасий образ болғини үчүн һаят қалди. Әдипниң дөләт башқуруш, адил қанунға асасланған җәмийәт қуруш, асасий этикилиқ вә эстетикилиқ көз қарашлири Өгдүлмишниң ағзидин ейтилиду. Көплигән алимлар бу қәһриманни мәркизий образ дәп һесаплайду (Чағатай 1970; Талипов 1988; Қасымжанов 1990 в. б.). Лаң Йиң Өгдүлмишниң әсәрдә тутқан орни вә роли Күнтуғдиниңкидинму һалқип кәткән дәп қарайду (1994, 193).

Өгдүлмишниң әсәрдики асасий вәзиписи исмиға яриша үгитиштин ибарәт. Дастандики көплигән чүшәнчиләр, вәзипиләр, хизмәтләр Өгдүлмиш тәрипидин шәрһилиниду. У Күнтуғдиниң соаллириға җавабән кишигә пайдилиқ вә пайдисиз нәрсиләр һәққидә, билим, әқил тәбиити һәққидә, бәгниң (падишаниң), вәзирниң, ишик ағисиниң, әлчиниң, катипниң, ғәзнидарниң, ашпәзниң, ичимлик бешиниң қандақ болуши керәклиги һәққидә, андин хизмәтчиләрниң бәгләргә нисбәтән қандақ һәқлири барлиғи һәққидә, әсәр ахиридарақ мәмликәтни идарә қилиш қаидиси тоғрисида ейтиду. Әсәр ахиридики Күнтуғди билән Өгдүлмиш муназирилири толуқ сақланмиғанлиқтин, уларда йәнә қандақ мавзулар һәққидә сөз болғанлиғи бизгә намәлум.

Әнди Одғурмишқа болса, Өгдүлмиш дуния воситиси билән, йәни бу дунияға хизмәт қилиш арқилиқ ахирәтни тепиш мүмкинлиги һәққидә, орда әһли, хәлиқ, пәйғәмбәрләр әвлади, алимлар, тевиплар, әпсунчилар, чүш өригүчиләр юлтузчилар, шаирлар, деханлар, содигәрләр, чарвичилар, һүнәрвәнләр, кәмбәғәлләр билән қандақ мунасивәттә болуш керәк екәнлигини, йәни һәр бириниң әвзәлликлирини, маһийәтлирини ейтип бериду. Шундақла у Одғурмишқа аялни қандақ таллап елиш керәклигини, балини қандақ тәрбийәләш керәклигини, әгәр ордиға берип хизмәт қилип қалғудәк болса, хизмәтчиләр билән қандақ мунасивәттә болуш керәклигини, меһманға бериш вә меһман чақириш қаидилириниму ейтиду.

Өгдүлмишниң Айтолдиниң оғли болушиму символикилиқ. Өгдүлмишни (әқилни) Айтолдиниң (бәхит, байлиқ, амәтниң)

яхши-яман тәрәплирини тоғра чүшинишниң, уларни қолда узақ тутушни билишниң нәтижиси, капалити, яки мәһсули дәп қараш мүмкин. Демәк Өгдүлмиш билән Айтолдиниң қериндашлиқ мунасивитидин көрә, мәнтиқилиқ мунасивити бесим. Шундақла, Өгдүлмишниң атиси Айтолдидин әтигән айрилип, андин Күнтуғди (адаләт, адил қанун) қолида тәрбийә елишиму тәсадипи әмәс. Һәқиқий, тоғра әқил егиси болуш үчүн жуқурида ейтқандәк яхши-яманни пәриқләшла әмәс, шаир сөзи билән ейтқанда, әқил тизгинини адаләткә тутқузушму муһим.

4) Одғурмиш. Бу сөзни һазирқи уйғур тилиға тәржимә қилсақ «ойғанған, ойғақ, сәгәк» мәналирини билдүриду. Демәк у қанаәт, сағлам пикир, ойғақлиқ символи. Одғурмиш бу дуниядин үз өрүп тәркидуниячиликқа берилип, тағда өңкүрдә яшайду. Униң йәйдиғини от көки, ичидиғини ямғур сүйи. Бу образниң бар әмәли худаға ибадәт қилиш. Әсәрдә уни заһид дәпму атайду. Ислам бойичә мәлуматнамиләрдә тәркидуниячилиқ яки заһидлиқ һәққидә төвәндикиләрни язиду: Суфизмға мунасивәтлик чүшәнчә. Униңда жәмийәт вә аилидин, умумән, адәмләрдин бөләк, ялғуз яшаш көздә тутилиду. Мундақ яшаштики асасий мәхсәт — дин йолида риязәт чекиш. Тәркидуниячиликқа берилгән адәмләр жирақ йәрләрдә, ғарларда һаят кәчүриду. Ач-ялиңач яшиған. Өйлинишкә, әвлад қалдурушқа, күндилик турмушниң қизиқчилиқлириға, тәшвиш-әндишилиригә сәлбий қариған.

Һәқиқәтәнму бәзи алимлар ҚБда шу дәвирниң ижтимаий-философиялик һаятида муһим роль ойниған суфизмниң хеләизлири бар дәп қарап, уларни Одғурмиш обризиға бағлаштуриду. Сәвәви шаир, Е. Э. Бертельсниң пикричә самани әдәбияти билән яхши тонуш болған, мәлум дәрижидә шуларниң изи билән маңған (1965, 181).

Ислам динида суфизм (сопилиқ еқими) Муһәммәт пәйғәмбәр заманисидила шәкиллинишкә башланған. Сопилар пәқәт шәриәт қаидилирини үгиниш биләнла чәкләнмәй һәм мәрипәтни тәрғип қилған, һәқиқәткә, йәни һәққә (худаға) еришишкә тиришқан. Сопилар зуһд вә тәқваға көп көңүл бөлгән. Булар көңүлни паний дуния гуналиридин, ғәрәз, тамалиридин тазилашни вә худа буйриғиниға қанаәт һасил қилип, аллаһ мәнъий қилған ишлардин сақлинишни нәзәрдә тутиду. Шундақла суфизмда кәмбәғәлликкә тән бериш, азап тартиш пикирлириму болған.

Суфизм әдәбиятида мәркизий образ — Аллаһ. Илаһий ишқ (Аллаһни сөйүш, униңға чин көңлидин етиқат қилиш) адәмдин мутләқ көңүл пакливғини вә нәпис еһтияжлиридин азат болушни тәләп қилиду. Суфизмда нәпскә қарши күрәшкә алаһидә диққәт бөлиду. Нәпскә мәғлуп болған шаһ — қул, нәпсни йәңгән қул — шаһ. Худани тонумаслиқ, залимлиқ, тәкәббурлуқ, ач көзлүк, ялғанчилиқ охшаш һәр қандақ сәлбий хусусийәтләр

нәпсниң қилмишидур. Бу хил көз қараш Одғурмишниң бәзи пикирлиридин анчә пәриқлинип кәтмәйду. Мәзкур образда әхлақий жәһәттин йүксәклик болғини билән, әмәлий иш жәһәттин, йәни дөләт ишлириға арилишиш жәһәттин пассивлиқ бар. Шуңлашқиму Аблимит Рози, әдип бу образ арқилиқ дөләт үчүн ховуплуқ болуватқан тәркидуниячилиқни рәт килиду дәп қарайду. Униң пикричә, Қараханилар, Сәлжуқлар, Ғәзнәвиләр, Төмурийләр, Сәидийә дөләтлириниң заваллиққа учришиға «чекәткидәк питрап кәткән» тәркидуниячиларниңму үлүши чоң болған. Йүсүп Хас Һажип болса, миң жил бурунла заһитлиқниң еғир ақивәтлирини билип, агаһландурған (1986, 268).

Суфизм пәқәт ислам зиминидила мәйданға кәлгән еқим әмәс. У наһайити мурәккәп һәм көп қатламлиқ бир еқим. Униңда һәм илғар һәм әксийәтчи пикирләр бирлишип кәткән. Суфизмниң идеявий мәнбәлири сүпитидә пантеизм, неоплатонизм, һинд теософиялик системиси, исламниң һәр хил сектантлиқ йөнилишлири хизмәт қилған (Қасымжанов 1990, 65—66).

Е. Э. Бертельс «Изречение Ибрахима ибн Адхама в поэме «Қутадғу билик» намлиқ мақалисида Одғурмишниң «Өйләнсәң кемә билән суға кирисән, бала туғулғанда, кемә сунди дәп һесапла» дегән пикриниң суфизмдин жирақ екәнлигини, униң будда, мани динлириға йеқинлиғини ейтип, суфизм әдәбиятида мани дининиң тәсири хелә сезиләрлик болғанлиғини тәкитләйду. Һәқиқәттәнму бу образ һәққидә кейинки вақитларда ейтилған пикирләрдә униң суфизмдики риязәт чәккән дәрвиштин көрә, будда динидики машақәт тартқучи раһипларға йеқинлиғи алаһидә тәкитләнмәктә (Лаң Йиң 1994, 200). Саадәт Чағатай һәтта Одғурмиш исминиң Будда исми билән мәна жәһәттин бир дәп язған (1970, 107)*. В. Мәхпировму бу образни буддизмниң вәкили дәп қарайду. Униң пикричә, бу образ буддистлиқ астрологияниң үчинчи әң муһим символи Сатурнға интайин йеқин. Чүнки бу сәйярә күн билән айниң оттурисида чөгиләйдиған, адәттә, тәркидуния болуп, йәккә-йеганә яшайдиған дәрвишниң қияпитигә егә. У қолиға һаса тутқан бовайниң обризини ипадилигән (1994, 152—153).

Одғурмишниң адәмләр арисидин кетип, таққа берип яшишиниң сәвәви пәқәтла худаға ибадәт қилиш, униңға техиму йеқин болуш билән чәкләнмәйду. Одғурмиш үчүн адәмләр арисида яшаш демәк, шулар охшаш һәр күни тирикликниң ғемини қилиш демәктур. Адәм тирикчиликниң ғемини қилиш үчүн биригә ялған ейтип, биригә баш егип, биридин азап көрүп, дунияниң қизиқчилиқлириға һәвәс бағлаймән дәп һәр хил яман йолларға чүшүп яшашқа мәжбур болиду. Шуңлашқа у адәм-

* «Будда» сөзи санскрит тилидин тәрҗимә қилинғанда, «ойғанған» мәнасини бериду.

лəр арисида яшаш — азап чекиш дегəн хуласигə келиду. Буддизмму һаят билəн азапниң бирлигигə асасланған, йəни һаят кəчүриватқан инсан азап тартишқа мəҗбур. Буддизм бу азапниң сəвəвини адəмниң һаятқа болған ач көзлүгидин, дуния қизиқчилиқлириға болған интилишидин дəп һесаплайду. Бу азаптин қутулуш үчүн адəм өзидики һаят тəшналиғини, нəпс аваригəрчилигини һəр қандақ күчлүк һиссиятни бесиши керəк, йəни Одғурмиш охшаш яшаш керəк. Лаң Йиң Одғурмишниң һаят тəрзи вə пикирлирини будда дининиң һинаяна мəзһибигə йеқин дəп қарайду. Чүнки бу мəзһəбтə паний дунияни тəрк етиш, кишилəрдин айрилип тəркидуния болуп ибадəт қилиш, нəпсни жиғиш, өзини халасландуруш тəшəббус қилинатти (1994, 211).

Р. Деверониң пикричə ҚБниң идеявий йөнилиши хəлиқниң роһини һаятий күчини аҗизлаштуридиған элементлар сүпитидə тонулған аскетизм вə мистицизмға қарши қоюлған. Мəркизий Азиядə буддизмниң нирвана концепцияси узақ вақит түркләрниң иҗтимаий паалийəтчанлиғи вə дөлəт түзүми билəн конфликтта болған. Əдип суфизмни маһийити җəһəттин һиндниң мистикилиқ пəлсəпəсиниң, болупму буддизмниң сүнъий вə үстүнла исламлаштурулған шəрһи дəп билип, бир мусулман түрки сүпити билəн униң түркләр арисиға тарқилишидин əндишə қилған, Одғурмишниң өлүми билəн суфизмниң түркләр арисидики мəғлубийитини көрсəтмəкчи болған (Қасымжанов 1990, 63—64).

Умумəн Одғурмиш Коммунар Талипов язғинидəк əң ғува, əң сирлиқ образ. Лаң Йиң бу образда һəм суфизм, һəм буддизм элементлири мужəссəмлəшкəн десə, Бертельс жуқурида аталған мақалисида бу образда һəм христиан-мани көз қарашлириму өз ипадисини тапқан дəйду.

Демəк Одғурмиш һəр хил көз қарашларни өзидə бирлəштүргəн синкретик бир образ. Униң һаят тəрзи бир хил болған билəн пикирлири һəр хил. У өзиниң көз қаришида паний дуния билəн бақи дунияни, йəни адəмзат билəн худаға бирдəк хизмəт қилишни бирлəштүрүшкə тиришқан. У Күнтуғди вə Өгдүлмишлəргə: «Силəрниң ишиңларға арилашмаймəн. Силəр мени дөлəт ишиға чақирип аварə болмаңлар. Иш қилип қанаəтчан болуп, худани унутмисаңлар болди» — дегəн мəвқиəдə турған образ əмəс. Дөлəт ишлири, хəлиқ мəнпийити Одғурмиш үчүнму муһим. Униң бу көз қарашлири Күнтуғдиға ейтқан мəслиһəтлиридин ениқ көрүниду: Бу дуния вақитлиқ, турақсиз; сениңдин бурун талай падиша болған, улар кəтти, унтулди; байлиғиңға, күчиңгə, падишалиғиңға мəз болма; тоғра бол, тоғрилиқ билəн қанун түз, шу чағда бəглик (дөлəт, мəмликəт) узақ яшайду; худа пəзли билəн падиша болдуң; хəлиқ саңа муһтаж, барлиқ ишлириңни əқил билим билəн қил; ямандин жирақ бол, əқил-

лик, билимлик, яхши хулқлуқ адәмләрни өзәңгә йеқин қил; ғапил болма, һарақ ичмә, тоғра йолдин азма; кәмбәғәл тул житимға ғәмхорлуқ қил; оюнға қетилмә, һөзүр-һалавәткә берилмә; ач көз болма, мәрт бол; аз сөзлә көп ишлә; ушшақ сөзлүк ғитнихор кишидин жирақ бол;

Өзүң асғы қолма, бодун асғы қол,
5353
Бодун асғы ичрә өзүң асғы ол.

(Өзәңниң пайдисини ойлима, хәлиқниң пайдисини ойла, хәлиқ пайдиси ичидә сениңму пайдаң бар).

Бу хил пикирләрни Одғурмиш Өгдүлмишкиму бериду. Өгдүлмиш Одғурмиш билән болған сөһбәттин кейин, өзиниң һаят тәрзигә, қилған, қиливатқан ишлириға рази болмай, худаға ибадәт қилишни мәхсәт қилиду. Һәм бу һәқтә Одғурмиштин мәслиһәт елиш үчүн униңға бариду. Әгәр Одғурмиш пәқәт тәркидуниячилиқни тәрғип қилидиған, шунила улуғлап, башқа һаят тәрзини етирап қилмайдиған қәһриман болған болса, Өгдүлмишниң кәлгинигә хошал болуп, уни өзи тәрәпкә тартиши сөзсиз еди. Лекин Одғурмиш ундақ қилмайду. У төвәндикичә мәслиһәт бериду: сән яхши нийәт қилипсән, бирақ хизмәт бирла түрлүк болмайду; сениң әлгә пайдаң көп сән шу якта бол, мән мунда болай; сән өз ишиңни яхши билисән, хәлиқ сени һөрмәтләйду; әнди бу яққа кәлсәң, сениң орнуңға бир билимсиз, қарам адәм олтарса әлни қахшитиду; падишани яман йолға башлайду; сән өз пайдаңни ойлап бу яққа кәпсән; сән падиша қилған яхшилиқларни унтидиңму; яхшилиққа яхшилиқ, адәмгәрчиликкә адәмгәрчилик қилиш керәк.

Одғурмишниң бу несиһәтлиридин шу нәрсә ениқ көрүнүп туридуки, у, бир қаримаққа, башқа қәһриманларға қарши қоюлғандәк билинсиму, униң пикирлири умумий әсәр роһиға, әсәрдики асасий мәхсәт-муддиаға қарши кәлмәйду, бәлки уларни толуқлайду һәм бәзидә күчәйтиду. Амма буниңдин Одғурмиш өзигә хас алаһидиликләргә егә әмәс дегән пикир пәйда болмас керәк. Одғурмишниң әсәрдики асасий вәзиписи исмиға мунасивәтлик, башқиларни ойғитиштин ибарәт, йәни худани унтуп келиштин агаһландуруш. Сәвәви Одғурмишниң пикричә, дунияниң тәң-пуңлуғи худа яди билән зич бағлиқ.

Әсәрдики һәр бир қәһриман өзигә хас алаһидиликлиригә бола муназирә жүргүзсиму, уларниң һәммиси ҚБниң умумий роһиға, асасий мәзмуниға маслаштурулған. Дастанниң ахирида төрт қәһримандин пәқәт Күнтуғди билән Өгдүлмишниң һаят қелиши биринчидин, улар ипадилигән чүшәнчиләргә мунасивәтлик болса, иккинчидин, адил қанунға асаслинип қурулған жәмийәттила әқил, билим өз мүмкинчиликлирини толуқ жарий

қилип, һөрмәткә сазавәр болиду. Шундақла әқил, билимни асас қилғандила адил қанунлуқ җәмийәтниң, дөләтниң бәрпа болуши мүмкин дегән пикирни тәкитләш болса керәк.

Пәлсәпә Қ. Талипов ҚБ йезилған дәвирдики уйғурларниң иҗтимаий-сәясий вә идеологиялик һаятини һесапқа алған һалда, бу әсәрни вәтәнпәрвәрлик вә хәлиқпәрвәрлик роһта йезилған әсәр дәп қарап, ҚБдики төрт қәһриманға башқичә, йеңичә баһа бериду. Алимниң пикричә, Күнтуғди шу дәвирдики ислам динини, идеологиясини билдүрсә, Айтолди Қараханилар дөлитиниң ислам динини қобул қилған һөкүмдарлириниң җәмлигүчи образи. Одғурмиш шу дәвирдә ислам динини тарқитиватқан Қарахани дөлитиниң уйғурлириға қаршилиқ билдүриватқан Уйғур-Идиқут дөлитидики буддист уйғурларни ипадиләйду. Бу образларниң өз ара мунасивити әсәр тексти вә шу дәвирниң тарихий, мәдәний вә сәясий контексти асасида тәпсилий тәһлил қилинған.

Әсәр қәһриманлириниң йүксәк дәриҗидә символлаштурулғанлиғини һәм дастанниң хәлиқпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик роһта йезилип идеологиялик, сәясий җәһәттин тарқақлишиватқан, бөлүниватқан уйғурларни бирләштүрүшкә қаритилғанлиғиға асасլансақ, ҚБ қәһриманлирини бу хил шәрһилиниши дәвир мәнтиқисигә уйғун келиду. Әдип уйғурлар бирләшкән дөләт қурғандила (ҚБ — «Дөләт башқуруш билими») бәхиткә еришәләйдиғанлиғини (ҚБ — «Бәхит бәргүчи билим») китави намидиму ипадилигәндәк көрүниду.

в. Мәнбәлири.

ҚБни, Турғун Алмасниң ибариси билән ейтқанда, «сүйи мәңгү өркәшләп еқип туридиған сүп-сүзүк дәрияға» охшатсақ, бу дәрияниң техиму улуқ, техиму сүзүк болуши үчүн һәр яқтин еқип келип қошулған булақларниңму үлүши чоң болди. Инсанийәт дунияснда һәр қандақ йүксәк мәдәнийәтниң мәйданға келишидә хошна мәдәнийәтләрниң улар васитиси билән башқа мәдәнийәтләрниң тәсири болуши тәбиий һадисә. Уйғур мәдәнийитиниң йүксилишигә хошна һинд, хитай, парс, әрәп вә кейинки иккисиниң васитиси арқилиқ грек, рим мәдәнийәтлириниң тәсири чоң болди. Уйғур мәдәнийитиниң әң илғар үлгилиридин һесаплинидиған ҚБдиму жуқурида аталған хошна мәдәнийәтләрниң изи болуши мүмкин. Бу мәсилә һәққидә дәсләп сөз ачқан алимларниң бири Е. Э. Бертельс 1945-жили йезилған бир мақалисида мундақ дәп язған еди: «Одной из важнейших задач изучение поэмы «Кутадгу билик» является установление тех источников, которыми пользовался Юсуф Хас Хаджип, составляя свой свод политической и житейской мудрости» (1965, 181).

Бүйүк әдип иҗат қилған кутлуқ диярнмиз һәқиқәттәнму дунияда башқа мисали йоқ бир алаһидиликкә егә. Бу диярда

бир нәччә қедимий мәдәнийәтләр қийилишип, қоюқ мунасивәттә болған. Шуңлашқиму Абдурейим Өткүр бу диярни дуния мәдәнийитиниң «төрт коча ағзиға» айланған дәп язған еди (1988, 99). Улуқ сода йоли — Ипәк йолиниң (бу дәвирләрдә «Уйғур йоли» дәп аталған (Восточный Туркестан... 1988, 380) бу йәрдә шәкиллинип тарқилишиму чоң әһмийәткә егә болди. Сода арқилиқ уйғурлар хошна дөләтләрдинму башқа дөләтләр билән мунасивәт бағлиди. Тиҗарәтчиләрниң пүтүн дунияни арилап, жирақни йеқин қилип, намиңни, даңқиңни дунияға яйидиған алаһидилиги тоғрисида шаирму тәкитлигән еди (4419—4438-бәйтләр).

Шәрқий Түркстанға бир нәччә қетим илмий экспедицияләрдә болған атақлиқ археолог, тарихчи А. Стейн бу диярниң дуния тарихида һәр хил мәдәнийәтләр өз ара мунасивәттә болған коридор ролини атқурған дәп тәкитлисә (Зотов 1991, 30), атақлиқ түркшунас Лазло Расоньи уйғур мәдәнийитиниң қуввәтлик бир шәкилдә синкретик характерға егә екәнлигини вә шәриқ-ғәрип, җәнуп мәдәнийәтлири бу йәрдә арилашқандәк дунияниң һеч йеридә арилашмиғанлиғини язиду (1993, 109). Лаң Йин болса, «Уйғурларниң мәдәнийити ечиветиш характериға егә болди, шуңлашқа шәриқ вә ғәрип мәдәнийитини бир гәвдә қилип жуғуруш тарихий борч сүпитидә уйғур миллитигә жүкләнди» дәйду (1994, 270).

Тарихчи С. Г. Кляшторный ҚБниң көп қатламлиқ характериға бола мундақ дегән еди: «Несколько литературных традиций сплетаются в «Кутадгу билик» в строфах поэмы звучит то патетика древнетюркских эпитафий, то дидактика персидских «зерцал», то отголоски степной лирики, то мистическая символика суфиев» (1988, 43).

1) **Әрәп элементлири.** ҚБ уйғурлар ислам динини қобул қилип, бир әсирдин артуқ вақит өткәндин кейин йезилған әсәр. Тарихта бир әсир анчә көп вақит болмисиму, мәдәний һаятта ундақ әмәс. Дәсләпки чағларда ислам диниға қаттиқ қаршилиқ билдүргән уйғурлар кейин ислам дининиң әң садиқ тәрғибатчилириға айланди. Бу тәрғибат һәм қилич һәм қәләм билән елип берилгән. Әзизанә Қәшқәр Мәркизий Азиядики будда дининиң мәркизидин, ислам дининиң мәркизигә айланди. Адәттә мәдәнийәт билән динниң чегарилирини ениқ пәриқләш тәс. Бу пәриқ оттура әсирләрдә техиму аз болған. Әрәп дуниясида мәйданға кәлгән ислам динида әрәп мәдәнийитиниң үлүши чоң болғанлиғи тәбиийдур. Биз ислам динини өзләштүрүш арқилиқ әрәп мәдәнийитини өзләштүрүшкә башлидуқ. Әрәп мәдәнийити бизгә йетип кәлгичә грек, парс, һинд, рим мәдәнийәтлири билән тонушуп, улардин иҗадий үгүнүп хелә риваҗланған шәкилгә кәлгән еди. ҚБ мәйданға кәлгән Қараханилар дөлитидә ислам дини дөләт дини сүпитидә тонулған, мәдрисләрдә әрәп тили,

әдәбияти, ислам әқидилири үгитилгән. Бу мәдрисләрдә билим елип, илмий утуқлири йүзисидин пүтүн ислам дуниясиға тонулған уйғур вә башқа түрк тиллиқ хәлиқләрдин йетишип чиққан илим адәмлириму хелә көпәйди. Бу йәрдә әмгәклирини дин, илим тили һесаплинидиған әрәп тилида йезип дунияға тонулған мәшһур пәлсәпә Фараби билән атақлиқ тилчи Махмут Қәшқәрийләрниң исимлирини атисақла купайә болиду.

Дөләт дини ислам дини болуп турған чағда йезилған бу әсәрдә ислам дининиң дөләт дини, дөләт идеологиясиниң асаси сүпитидики тәсири болуши тәбиий. Амма шаир динниң қули әмәс, у әқил параситн вә билиминиң үстүнлүги түпәйли динға сағлам қарап, униңдин ижадий пайдиланған. Бу һәқтә ҚБшунас хитай алими Лаң Йиң мундақ язиду. «Әсәрниң мәзмунидин қариғанда, ислам дининиң әқидилирини тәшвиқ қилип, ислам дини муритлириниң диний кәйпиятини қозғаш, шаир Йүсупниң ҚБни йезиштики муддиаси әмәс» (1995, 280—281). Әгәр әсәр дөләт башқуруш билими тоғрисида екән, у чағда бу билимдә, бу ишта дин адәмлиригә наһайити аз вәзипә ажритилған. Шаир дөлити демократик принциплар (адил қанун) асасида түзүлгән зиялий дөләт. Шаир пикричә дин көңүлниң иши, дөләт башқуруш әқил-парасәтниң иши. Бирақ әсәр муәллипиниңму, қәһриманлириниңму мусулманлар екәнлигини һеч қачан әстин чиқармаслиғимиз керәк. Әсәр қәһриманлири намаз оқуйду, роза тутиду.

Шундақла ҚБдики кирмә сөзләр ичидә әң көпи әрәп сөзлиридин тәркип тепип, уларниң асасий қисми диний аталғулар екәнлиги һәм дастанниң әрәп әдәбиятида мәйданға кәлгән аруз вәзнидә йезилиши әсәрдики әрәп элементлириниң яриқин дәлилири болуп һесаплиниду.

2. Парс мәдәнийитиниң элементлири

Биз парс мәдәнийитиниң тәсири дегинимиздә, уйғурлар өзиниң тарихида беваситә мунасивәт бағлиған иран тиллиқ хәлиқләрниң барлиғини (соғдиларни, тохарларни, в. б.) нәзәрдә тутимиз. Уйғурлар қедимий дәвирләрдин башлап бу хәлиқләр билән қоюқ сода-сетиқ һәм мәдәний мунасивәттә болуп кәлгән. Уларниң аз қисми шәһәр, йезилиримизда биз билән биллә яшиған. Парслар миллий мәдәнийитимизниң тәрәққий етишигә мәлум дәрижидә өз үлүшини қошалиди дәп ейталаймиз. Д. И. Тихоновму парслар билән уйғурлар мунасивитини жуқури баһалайду. У соғда устилири шәһәрлиримизниң қурулушиға арилашқанлиғини, уйғур йезиғиниң соғда йезиғи асасида мәйданға кәлгәнлигини, мани дининиң соғдилардин елинғанлиғини алаһидә тәкитлигән (1983, 187). Уйғурларниң пикир дуниясиниң кәңийишигә мани дининиң тәсири хелә чоң болди. Чүнки бу

дин синкретикилиқ дин болуп, йәһуди, христиан, зәрдүшт, будда динлири элементлирини өзичә өзләштүрүп, бир мәнтиқий системиға кәлтүргән. Мәзкүр динниң асасини Мани исимлиқ бир иранлиқ (216—276) салған еди. Мани өзи тонуш болған барлиқ динларни бирләштүрүп, уларниң һәммисиниң орнини басалайдиған, барлиқ хәлиқләр үчүн һәр заман ортақ бир дуния динини яритишни мәхсәт қилған еди. Амма Маниниң бу дини у һаят вақтидиму вә кейинму бирәр дөләт тәрипидин рәсмий етирап қилинмайду. Пәқәт Баянчорниң кичик оғли атиси вапатидин кейин тәхт бешиға чиқип 3 жил өткәндин кейин, йәни 762-жили умуминсанлиқ хусусийәткә егә, дуния дини болуш мәхситидә мәйданға кәлгән бу динни дөләт дини сүпитидә қобул қилиду. Тарихчиларниң тәкитлишичә бу қаған дәвридә Уйғур-Орхон дөлити өзиниң қудритиниң әң жуқури пәллисигә еришкән. Зор қудрәткә егә болған бу дөләт йерини кәңәйтишниң башқа дөләтләрни беқинда қилишниң иккинчи бир йоли — пикир егиси болушниң муһимлиғини нәзәрдә тутқан болса керәк. Дуния динини дөләт дини дәриҗисигә көтәргән Уйғур-Орхон дөлити хелә жирақни көзлигәндәк көриниду. Тарихтин уйғурларниң мани динини хитайларға тарқатқини мәлум. Мани уйғурлири өзлириниң дөлитиниң вәкиллири сүпитидә хитай ханлириниң сарийида яшиған, бу уйғур мани раһиплириға уйғур дөлити ғәмхорлуқ қилған, Хитайниң бәзи шәһәрлиригә мани ибадәтханилири салдурулған (Лигети 1986, 252; Изги 1987, 18—19; Исиев 1995, 152). Мани дини 762-жили уйғурлар тәрипидин рәсмий дөләт дини дәп етирап қилинғанлиғи билән, униңдин бурунму бу динни уйғурлар яхши билгән. Мәсилән «Хуастуанифт», йәни «маниларниң товва дугаси» уйғур алимлири тәрипидин бәшинчи әсирниң өзидила тәрҗимә қилинип, кәң тарқитилған. Һазир бу әсәрниң үч қол язмиси Берлин, Лондон вә Санкт-Петербургта сақланмақта.

Мани дини милләтниң җәңгиварлиқ роһини аҗизлаштуриду дегән пикирму можут. Амма бу дин йүксәк әхлақ, музыка вә рәссамчиликни кәң тәшвиқ қилған. Болупму рәссамчилиққа көп көңүл бөлгән. Шуңлашқа оттура әсирләр уйғур әдәбиятидики даңлиқ рәссам исми — Мани. У «Пәрһад-Ширин» дастанидики Пәрһадни рәссамчилиққа үгәткән. Атақлиқ алим Лазло Расоний өзиниң «Тарихта түрклүк» намлиқ китавида мундақ язиду. «Сап вә зоқ билән ясалған уйғур мани миниатюр рәсимлири мәшһур Иран вә Һинд миниатюр сәнъитиниңму әждади болған» (1993, 110).

Ислам муһитида техиму йүксәк дәриҗидә тәрәққий әткән парс әдәбияти уйғур-ислам әдәбиятиниң шәкиллинишигә вә риважлинишиға яхши асас яратқан. Йүсүп Хас Һаҗипниң парс әдәбияти билән йеқиндин тонуш болғанлиғи ҚБдин ениқ көрүнүп туриду. ҚБшунаслар әсәрдә пәлсәпәвий-дидактикилиқ мәз-

мунниң бесим болушини (Лаң Йиң 1994, 282—283), суфизм элементлириниң әкис етилишини Рудакиниң тәсири десә, әсәрдики тәбиәт тәсвирлириниң, парс мифологиясиниң қәһриманлири Ануширван, Зәһһак, Фәридун, Рустәмләрниң исимлириниң орун елишини Фирдәвсиниң тәсиридин дәп қарайду. ҚБниң әхлақ мәсилилири парс әдәбиятиниң әхлақ мәсилилири билән мәлум дәриҗидә умумлиққа егә болсиму, әдипниң дөләт түзүми, җәмийәт тәрәққияти охшаш мәсилиләргә болған пәлсәпәвий көз қарашлири парсларниң көз қаришидин тамамән пәриқлинәтти. Бу һәқтә Қафесоглу атақлиқ түрк алими Иналҗиқниң: «Иран дөләт әнъәнисидә һәр нәрсиниң үстидә һөкүмдарниң мутләқ авторитети бар еди. Һәтта бу авторитет қанунниңму үстидә туратти. Адаләтниң әмәлгә ешиши һөкүмдарниң бир кәчүрүм бериши һәққи еди. Пәнднамиләр муәллиплири адаләтниң капалити сүпитидә һөкүмдарниң адил болуши, инсап вә юмшақлиқ егиси болуши охшаш әхлақий принциплириға тайинишин башқа йол тапалмиған. ҚБда болса, наһайити ениқ көрситилгән нәрсә, һакимийәтниң төрүдин (қанундин) айрилмаслиғи, һәтта һакимийәтниң беваситә төрүдин ибарәт дәп қаришидур. Йәни һөкүмдарниң бир кәчүрүм бериш һәрикити әмәс қанунниң тоғра вә бетәрәп шәкилдә ишлитилишидур» дегән пикрини кәлтүрүп, ҚБдин Иран, Һинд тәсирини издәш бош аваригәрчилик, ҚБда «Шаһнамә» қәһриманлириниң бир-икки қетим атилип өтүши болса, пәқәт әдипниң бу әсәрни яхши билгәнлигидинла дәрәк бериду. Сәясәт китави болмиған «Шаһнамә» болса, мәхсәт вә мәзмуни җәһәттин ҚБдин тамамән пәриқлиниду дәп тәкитләйду (1980, 35—36).

3. Һинд мәдәнийитиниң элементлири

Дуниядики әң қедимий мәдәнийәт очақлириниң бири болған Һиндистан билән уйғурлар бурунқи дәвирләрдин башлапла яхши хошнидарчилиқ мунасивәттә болған. Бизниң эрамизниң дәсләпки әсирлиридила Һиндистандин будда дини уйғурлар арисиға кирип кәлди. Бу дин кәң зиминни егиләп турған уйғурлар һәммисигә бирдәк таралди. У Қәшқәр, Турпан, Хотән, Дунхуан, Қарабалғасун қатарлиқ җайларға мәркәзләшти. 7—13-әсирләр арилиғида уйғурлар будда диниға аит барлиқ муһим әмгәкләрни өз ана тилиға тәрҗимә қилип болған еди (Малов 1951, 142). Бу әмгәкләр санскрит (әнәткәк), тохар, хитай, тибәт тиллиридин тәрҗимә қилинған. Бу тәрҗимә әсәрләрдин сирт будда динини тәшвиқ қилиш мәхситидә уйғур шаирлири тәрипидин йезилған көплигән оригинал әсәрләрму һазирғичә сақлинип кәлгән *. Будда еқидилириниң абстракт чүшәнчилирини

* Бу дәвирдики әдәбият Исмайил Төмүрниң китавида бираз тәпсилий берилгән.

көпчиликкә аддий вә чүшинишлик қилип йәткүзүш мәхситидә тәрҗиманлар, шаирлар бәзидә әсәрлирини хәлиқ шеир шәклидә язған. Алимлар будда дини мәзмунидики әсәрләрниң наһайити көп тепилғиниға асаслинип, уйғурлар арисида бу дин хелә аммибап болған дегән хуласигә келиду. Һәқиқәтәнму Турпан вә Дунхуан әтрапида тепилған он миңлиған парчиларниң асасий қисми будда диниға аиттур. Уйғур-Идиқут дөлити моңғуллар тәрипидин ишғал қилинғандин кейин, уйғурлар бу динни моңғулларға тарқатқан. Санскрит, тохар, хитай тиллирини, будда тәлиматини мукәммәл егилигән уйғур алимлири Чиңгизхан ордисиға берип, уларға устазлиқ қилди. Дәсләпки дәвирләрдә, будда номлирини моңғул тилиға тәрҗимә қилиш мүмкин әмәс дегән чүшәнчә асасида, моңғуллар будда диниға уйғур тилида етиқат қилған. Бу дәвирләрдә «уйғур буддизми вә уйғур тили моңғулларниң роһий һаятида муһим роль ойниди» (Қара 1981, 53). Алимларниң һесаплишичә оттура моңғул тилида миңға йеқин уйғур сөзлири болған. Демәк уйғурлар бу динниң пәқәт үгәнгүчилирила әмәс һәм үгәткүчилириму болған. Узун әсирләр давамида етиқат қилиш нәтиҗисидә бу дин бизниң мәнивий һаятимизниң аҗралмас бир қисмиға айлинип кәткән. Алимлар ҚБдики баш қәһриман намлириниң символлуқ характерға егә болушини (Мәхпиров 1995, 152; Лаң Йиң 1994, 297), Одғурмиш обризини яки әсәрдики бәзи әхлақий принципларни (Чағатай 1970, 99—100; Лаң Йиң 1994, 292—296; Мәхпиров 1995, 152), әсәрниң драма характерға егә болушини (Лаң Йң 1994, 298—299) будда диниға, йәни Һиндистан мәдәнийитигә мунасивәтлик дәп һесаплайду. М. С. Фомкин болса, ҚБдики бәзи пикирләрниң онинчи әсирдә яшап иҗат әткән улуқ алим, тәрҗиман Шиңқо Шәли Тутуң тәрипидин тәрҗимә қилинған «Сәккиз йүкмәк» әсәридики бәзи пикирләргә охшап кетидиғанлиғиға асаслинип, Йүсүп Хас Һаҗип уйғур тилидики будда әдәбияти билән яхши тонуш болған дегән хуласигә келиду (1990, 38—39).

Һинд мәдәнийитиниң рәссамчилиқта, һәйкәлтарашлиқта, мемарчилиқта уйғурларға болған тәсириму хелә сезиләрлик дәриҗидә болған.

4. Хитай мәдәнийитиниң элементлири.

Ибраһим Кафесоглу «Қутадғу билик» вә «Күлтүр тариһимиздеки йери» намлиқ китавида Бартольд вә С. М. Арсалларниң уйғурларға, умумән түркләргә хитайларниң мәдәний тәсири тоғрисида жүргүзүлгән тәтқиқатларға тохтилип, Арсалниң Куңзиниң (Қонфуҗиус, Конфуций): «Инсанларниң һаят вә һәрикәтлири өзгәргән әһвалға көрә әмәс, бәлки әбәдий әхлақ қануниға, аммибап низамға көрә түзүлүши керәк. Әхлақий вә

роһий тәрәққиятниң йоли илимдур. Тәңриниң әң йүксәк әмри башқа инсанларға болған сөйгү вә мәрһәмәттур. Вәзипә қануни нә қәдәр йүксәк, нә қәдәр муқәддәс бир қанундур! Бу қанун көккә қәдәр йүксилиду. Вәзипә қануни һәммә үчүн бирдур: Әң йүксәк лавазим саһиби охшаш әң аддий инсанму вәзипә билән жүкләнгәндур. Һакимийәтниң ғайиси хәлиқниң раһат турмуши вә саадитидур. Дөләтни башқурмақ хәлиқ үчүн ишлимәктур» дегән пикирлирини кәлтүрүп, буларниң түркләрниң миллий әхлақидин узақ бир пәлсәпә әмәс дәп язғанлиғини тәкитләйду. Андин Кафесоглу Куңзи пәлсәписидә көкниң (асман яки тәңриниң) наһайити муһим роль ойниғанлиғи тоғрисида мисаллар кәлтүрүп (Һакимдар дөләт беши һәм көкниң оғли, көк қанунийлиқниң асаси в. б), уларниң ҚБдики бәзи пикирләргә йеқин екәнлигини, һөкүмдар вә тәңри мунасивитиниң түрк тәпәккүригә параллеллиғи барлиғини язиду һәм бу йеқинлиқниң сирини түрк дини билән хитай мәдәнийитиниң шәкиллиниш тарихидин издәш керәк дәйду. Кафесоглуниң пикричә, қедимий дәвирләрдики түркләр дини шаман, тотемчилиқ әмәс, бәлки Көк — Тәңри дини еди. Улар Көкниң чәксиз қудритигә ишәнгән. Шуңлашқа Көк Тәңри қедимий түрк жәмийәт қанунида чоң роль ойниған. Цаң дәвридә (б. э. и. 1450—1050) Хитайдики топрақ вә берикәт тәңрилири йенида түркләрниң тәсири нәтиҗисидә Көк диниму пәйда болиду. Һәқиқий хитай тарихи башланған Жоулар дәвридә (б. э. и. 1050—247) йәрлик мәдәнийәткә шималий-ғәрбий мәдәнийәт бесим рәвиштә тәсир қилған. Бәзи тәхминләргә көрә келип чиқиши түркләр болған Жоуларда күн, ай, юлтуз культи болған. Көк (асман) диниға ишәнгән. Шуңлашқа бу дәвирдә яшиған Күңзи (б. э. и. 5-әсир) тәлиматиниң асасини Көк дини әқидилири тәшкил қилған еди. Куңзи Көк вә Тәңри чүшәнчилирини атиғанда, уларниң қедимий хитайчә сөзләр билән атимастин келип чиқиши түркчә болған «Тиән» сөзини ишлитишиму хитайларда тәңрини улуқлаш түркләрниң тәсири екәнлигиниң бир дәлилидур. Әсли Тәңри тағлири дәп түркчә аталған тағлар кейин хитайчиға «Тиән шан» дәп тәржимә қилинған * (Кафесоглу 1980, 45—48). Лаң Йиң ҚБдики падишаларға садиқ болуш, адил сәясәт жүргүзүш һәққидики пикирләр, бәзи этикилиқ принциплар Куңзи пәлсәписиниң тәсири дәп қарайду.

Әнди бәзи алимлар уйғурларға хитай мәдәнийитиниң тәсирини тамамән инкар қилиду. Мәсилән, Д. И. Тихонов бу мәсилә һәққидә мундақ язиду: «Китайские императоры проводили активную политику в отношении уйгуров, обеспечить политическое культурное господство. Китайская культура не выходила

* Бу һәқтә тәпсилий мәлумат үчүн Қурбан Вәли китавиға қараң (1988, 26—32).

за пределы дворцовой половины китайских принцесс, выдовавщихся замуж за каганов» (1983, 187).

5. Грек вә ғәрип мәдәнийитиниң элементлири

Бу мәсилидә алимлар, адәттә, Йүсүп Хас Һаҗип пикирлири билән Платон, Аристотель пикирлирини селиштуриду. Буниңдин тәбиийки әдип беваситә грек тилида бу пәлсәпә билән тонуш болған, йәни уларни оригиналида оқуған дегән пикир чиқмиса керәк. Мәлумки, әрәп дунияси ислам динини қобул қилип бирләшкән шәклигә кәлгәндин кейин, илим пәнниң тәрәққияти үчүн барлиқ шәрт-шараит яритилди. Әрәпстанда қедимий Грек дәвридә мәйданға кәлгән барлиқ дегүдәк илим-пәнниң саһалириға аит болупму пәлсәпәгә мунасивәтлик әсәрләр тәрҗимә қилинип, пухта үгинилди, уларға изаһлар йезилди. Буниң нәтиҗисидә әрәп дунияси илим-пән мәркизигә айлинип қалмастин һәм униң паал тәрғибатчилириға айланди. Шәриқ Аристотели, иккинчи устаз дәп дунияға тонулған Фараби (873—950) қедимий Грек пәлсәпәсини җиддий үгәнгән. Ривайәтләргә көрә, у Аристотельниң «Роһ һәққидә» намлиқ китавини йүз қетим, «Риторик» әсәрини 200 қетим оқуған (Хайруллаев 1982, 46). Йүсүп Хас Һаҗип дәвриниң даңлиқ алими, дөләт әрбаби сүпитидә Грек мәдәнийити билән әрәпчә тәрҗимиләр арқилиқ, Фараби, Ибн Сина әсәрлири арқилиқ йеқиндин тонушқан. ҚБниң грек мәдәнийитигә мунасивитини кейинки жиллири Қафесоглу (1980, 37—44), Мәмтимин Йүсүп (1988, 124), Қасымжанов (1990), Лаң Йиң (1994, 335—351) қатарлиқ алимлар өзлириниң әмгәклиридә мәлум дәриҗидә йорутушқа тиришқан. Буларда асасән қанун билән җәмийәт арисидики мунасивәт һәққидә сөз болиду. Мәлумки, қанун һәр қандақ дөләтниң характерини бәлгүләйдиған муһим амилларниң бири. Демократик қанун дөләт мәнпиитини (идарә қилғучи бир топни) әмәс, бәлки көпчиликниң йәни пухраларниң мәнпиитини нәзәрдә тутқан һалда йезилиши керәк. Бир қаримаққа аддийла көрүнгән бу мәсилә та һазирғичә, өзиниң толуқ әмәлий йешимини тапти дәп ейтиш тәс. Қедимий дәвирләрдин тартип пәйласоплар қанун түзүшниң принцип җәһәттики мәсилилири тоғрисида һәр хил пикирләрдә болған. Һәр қандақ қанун дөләтниң баравәрликниң капалити болуши керәк еди, амма Платон: «Тәң болмиғанларға тәң муамилә қилиш тәңсизликтур. Адаләтсизлик қилиш һур адәмгә техиму яришиду, буниң билән у техиму күчлүк, техиму һөрмәтлик болиду, адаләтсизликни ахирқи чекигә йәткүзәлигәнләр җәмийәтни қолға алалайду вә әң әқиллиқ кишиләр һесаплиниду» десә, Аристотель «Қуллар әһли һайванға охшайду, һәр иккисиниң пәқәт җисманий күчинила пайдилиниду. Қуллар малмүлүкниң бир қисми болуп, ғоҗайинниң мүлки һесавиға кири-

ду. Кишиләр арисида тәңсизликниң болуши тәбиий нәрсә. Бәзиләр һөкүм қилиш үчүн, бәзиләр һөкүмгә бойсунуш үчүн яритилған» дәп чүшәнгән. Әнди ҚБдики падиша Күнтуғди болса, адаләт, адил қанун символи сүпити билән һәммә ишни адаләт билән қилимән, бәг вә қул дәп айримаймән (809-бәйт), һәтта оғлум болсун, йеқин туққиним яки бирәр йолувчи қониғим болсун маңа һәммиси қанун алдида бирдәк, чүнки бәгликниң (дөләт башқурушниң) һули тоғрилиқтур, тоғрилиқ болса тириклик болиду (817—819) дәйду. Демәк әдип үчүн һәммидин улуғи тоғра вә адил қанун. Шу дәвирдә «Қанун алдида һәммә адәм баравәр» дегән һөкүмни оттуриға қоюлғанлиғи муһим тарихий әһмийиткә вә йүксәк илмий қиммәткә егә» (Мәмтимин Йүсүп 1988, 3). Әдипниң өз заманисидин озған бу қиммәтлик пикри һәққидә М. С. Фомкин мундақ дәйду: «Нельзя не удивлятся прозрениям поэта древности, правота которого подтверждена временем. Благодаря Юсуфу Баласагунскому в тюркоязычной культуре уже в 11 веке закреплено четко выраженное понимание того, что одно из главных условий нормального существования человеческого общества — это верховенство в нем закона» (1990, 19).

Бу һәм уйғурларниң кәңирәк ейтсақ түрк хәлиқлириниң дуния қаришидин келип чиққан пикир. В. В. Бартольд түрк вә моңғул тарихи бойичә китап язған Каен исимлиқ алимниң төвәндики пикирини наһайити орунлуқ дәп билгән. Каенниң пикричә, башқа хәлиқләрдин пәриқләнгән һалда, түркләр падишаси өз хәлқини бақиду. Түрк падишалири пәқәт хәлқини йегүзүш вә кийгүзүш үчүнла әмәс, һәм түрк намини улуқлаш үчүн, даңқини техиму ашуруш үчүн түн ухлимай, күндүз олтурмай ишләйду, күришиду. Египет фараонлири, парс яки ассурий падишалири өзлириниң шәхсий даңқини чиқириш үчүн яки өзлириниң бир худасини улуқлаш үчүн миңлиған хәлиқни азаплиған болса, түрк қағани пәқәт хәлқиниң даңқини ойлайду (Бартольд соч. т. 5. с. 78).

Башқа мәдәнийәтләрниң бу хил ҚБда орун елиши тәбиий әһвал, чүнки ят мәдәнийәтләр тәсирисиз өз алдиға мустәқил тәрәққий әткән мәдәнийәт аз учришиду. Жуқурида ейтилғанлардин шуни ениқ көрүшкә болидуки, ҚБда башқа мәдәнийәтләрниң тәсири үзә характерға егә болуп, улар әсәрниң маһийитигә, идеявий йөнилишигә, бәдиий алаһидилигигә анчә тәсир йәткүзмигән. ҚБниң асасий һули һесаплинидиған дөләт башқуруш системисидики асасий идея, әсәрдә һимайә қилинған әдәпәхлақ мәсилилири беваситә уйғур зиминигә аит. Ят мәдәнийәтләр мошу зиминниң һосулдарлиғини ашуруш үчүнла хизмәт қилған.

ҚБдики көплигән мақал-тәмсилләр, қанатлиқ ибариләр, фразеологиялик бирикмиләр һазирқи уйғур тилидиму кәң иш-

йтилиду. Шуңлашқиму А. А. Валитова: «Шаир өзиниң сәясий вә этикилиқ көз қарашлирини техиму салмақлиқ ипадә қилиш үчүн хәлиқ данишмәнлигидин үнүмлүк пайдиланған» дәп язиду (1958, 91). ҚБниң түрк тиллиқ язма әдәбиятиниң дәсләпки үлгилири болған мәңгү таш ядикарлиқлири билән мәлум дәриҗидә мунасивити болған. И. В. Стеблева ҚБда һәр хил пикирләрни хуласиләп келидиған һәм мисал сүпитидә ейтилидиған төртлүкләрниң учришишини Тоңюқуқ мәңгү тешиниң түзүлүшигә охшашлиғини тәкитләп, мундақ язиду: «Можно предположить, что поместив в свою пространную поэму, созданную по новым для тюрков правилам арабо-персидской поэтики, более двухсот четверостиший Юсуф Баласагунский тем самым отдал дань домусульманской литературной традиции» (1970). Шундақла бу алимә ҚБниң пәнд-несиһәт мотивлирини мәңгү таш ядикарлиқлири һәм «Дивану луғәтит түрк»тики шеирий парчилар билән селиштуруп, бу алаһидиликни әрәп-парс әдәбиятиниң тәсири дәп қараш натоғра дәп һесаплайду (1971, 104). Мәзкүр китавимизниң 2- вә 3-баплирида қаралған ҚБниң лексика-стилистикилиқ алаһидиликлири уйғур әдәбиятиға хас алаһидиликтур. У баплардики мисаллар һазирқи һеч бир түрк хәлиқлири үчүн ят сезилмәйду.

Бу мәсилиниң хуласиси сүпитидә түркшунаслиқниң бүйүк симаси Р. Р. Аратниң қедимий уйғур әдәбияти тоғрисида ейтқан төвәндики пикрини кәлтүрүп өтүшни дурус көрдуқ: «Уйғур әдәбияти түрк роһиниң тәрҗимани сүпитидә өз қуввитини барлиқ ят чүшәнчиләргә қарши һимайә қилған. Бу әдәбият күндилик һаятқа алақиси аз болуп көрүнгән тәрҗимә әсәрлиридиму кейинки дәвирдики ят мәдәнийәткә туткунчә бағлиқлиғиға селиштуруп болмиғудәк қәдәр йүксәктур. Уйғур дәвридә пәқәт сөз әмәс, чүшәнчиму түрк роһиға уйғун бир шәкилгә кәлтүрүлгән» (1987, 398). Һәқиқәтәнму, ҚБниң һәр бир мисрасидин уйғурлуқ пурап туридиған әсәрдур. Уйғурлар шу дәвирниң әң мәдәнийәтлик, билимлик түрк хәлиқлириниң бири болуш сүпити билән бу әсәридә түрклүк идеологиясини, түрклүк көз қарашни, түрклүк һаят тәрзини, түрклүк дөләт башқурушни өзидә екис әттүргән.

г) Тили.

Түрк тиллиқ хәлиқләр арисида қедимий дәвиргә аит (5—14-әсирләр) әң көп язма ядикарлиқлар қалдурған уйғурлар болди. Шуңлашқиму қедимий вә заманивий түрк тиллириниң чоң мутәхәссиси Арат уйғур тилини барлиқ түрк тиллириниң ана тили дәп һесаплиған (1987, 398). У һазирқи түрк тиллириниң шәкиллиниш тарихини, уларниң алаһидиликлирини үгиниш үчүн «түрк шевилириниң ана мәнбәси уйғур дәвригә» мураҗиәт қилиш керәклигини бир нәччә қетим тәкитлигән еди (1992, 1).

Һазирға мәлум язма ядикарлиқлиримизниң әң қедимийлири 5-әсиргә аит. «Хуастуанифт»ни С. Малов 5-әсирдә уйғур тилида һәм уйғур йезиғида йезилған дәп қарайду (1951, 108). Кейинки жиллири Шәрқий Түркстанда елип берилған археологиялик издинишләр нәтижисидә бу дәвиргә аит башқиму ядикарлиқлар тепилди. Уларниң бири һәққидә Қурбан Вәли өзиниң 1976-жили йезилған «Турпандин тепилған милади 5-әсирдики уйғур йезиғи» намлиқ мақалисида мәлумат бериду (1986, 3—9). Демәк мошу дәвирдила уйғур тили язма әдәбий тил сүпитидә мәйданға кәлгән дәп ейтишқа толуқ асас бар *. Бу әдәбий тил ядикарлиқлириниң асасий қисми уйғур йезиғида, бираз қисми түрк руна йезиғида ** йезилған. Шундақла мани, браһми, соғда йезиқлирида йезилған ядикарлиқларму мәжут. А. Н. Басқақовниң пикричә: «Древнеуйгурский язык оказал значительное влияние на формирование литературных языков более позднего времени и в первую очередь на язык караханидского государства (11—12 вв.), а затем на огузо-кипчакский литературный язык хорезма (12—13 вв.), чагатайский (13—14 вв.), а также на староузбекский (15—16 вв.), язык Золотой Орды (13—14 вв.) и т. д. (1988, 48—49).

Қедимий түрк тиллириниң мутәхәссиси А. Фон Габайн бу әдәбий тилни һазирқи Шәрқий Түркстандики Яркәнт, таранчи, Или вадиси шевилиригә наһайити йеқин дәп язса (1981, 1), Э. Р. Тенишев қедимий уйғур тилини Турпан шевисигә йеқин дәп қарайду. Имин Турсун «Дивану луғәтит түрк»тики парчилар тилини фонетикилиқ, лексикилиқ вә грамматикилиқ жәһәттин Хотән диалектиға йеқин дегән хуласигә келиду (1983).

Бу дәвирдә язма мәдәнийәткә мунасивәтлик қәғәз чиқириш, мәтбәәтчилик, өз дәвридин озуп чиққан һалда тәрәққий әткән еди. Бу саһани мәхсус үгәнгән алим М. Ерзинниң пикричә, уйғурлар китап бесип чиқиришниң ксилографиялик усулини 9-әсирдин илгири, яғач һәрипләрдин пайдилинишни 10-әсирниң өзидила кәң қолланған (1980, 20).

Жуқурида ейтилған Малов вә Қурбан Вәлиләрниң пикригә асаслансақ, уйғур язма әдәбий тилиниң мәйданға келип, 600 жиллиқ тәрәққиятидин кейин ҚБ йезилди. Бу узун вақит давамида уйғур тили техиму бейиди, мукәммәлләшти, нәтижидә уйғур әдәбий тилиниң йүксәк бәдиий мүмкинчиликлирини ду-

* В. В. Радлов уйғур тили VIII—IX әсәрләрдила әдәбий тил сүпитидә толуқ шәкиллинип, еғизчә тилниң өзгиришигә қаримай узақ вақит ишлитилгән дәп язиду (1913, 15).

** Бу йезиқни дәсләп оқуған алим Томсен, уни алди билән уйғурларда мәйданға келип, кейин башқа түрк хәлиқлиригә тарқалған дәп қарайду (1993, 54).

нияға намайиш қилип Йусуп Хас Һаҗип өзиниң өлмәс әсирини яратти. Төвәндә биз атақлиқ түркшунасларниң бәзилириниң ҚБ тили бойичә ейтқан пикирлирини кәлтүрүп өтмәкчимиз:

В. В. Радлов ҚБни уйғур мәдәнийитиниң мәһсули дәп қарайду, чүнки уйғурлар 11-әсирдә пүткүл Шәрқий Түркстан тәвәсидә яшиған, улар бурунла жуқури мәдәнийәт басқучиға еришкән йеганә түркий хәлиқ болған. Шуңлашқа уларниң кона дәвирдила түркий әдәбиятниң асасини яритиши әҗәплинәрлик әмәс»*. С. Е. Маловму өзиниң устазиниң пикригә қошулған һалда мундақ дәйду: «Арабские редакции (т. е. написанные арабским алфавитом) этого сочинения ҚБ, конечно, яснее передают нам звуки уйгурской речи 11 в., т. е. языка нашего автора — Юсуфа Хас Хаджиба» (1951, 299).

Н. А. Баскаков ҚБ тилини уйғур-қарлуқ тили дәп атап, өзиниң пикрини төвәндикичә асаслайду: «Квалифицируя каждый вариант «тюрки» по его отношению к тому или иному государственному объединению, с одной стороны, а с другой, к определенной этнической его принадлежности, мы можем назвать этот язык по первому признаку — языком караханидского государства, или языком караханидов, наконец караханидским языком, а по отношению его к этнической принадлежности уйгурско-карлукским языком, поскольку он отражает язык племен карлуков одного из племени уйгуров (1988, 53—54).

Э. Н. Нәжипму ҚБ тилни қарлуқ-уйғур тили дәп һесаплап, униңға қедимий уйғур тилниң тәсири тоғрисида төвәндикичә язиду: «На уйгурском языке к этому времени имелась литература различного содержания. Поэтому этот язык не мог не оказать сильного влияния на письменный тюркский язык периода караханидов. В дальнейшим карлукские и некоторые из огузских племен слились с уйгурами, создав общий письменный язык и общую культуру» (1989, 6).

Э. Р. Тенишев ҚБ тилини қарахани уйғур тили дәп атап униң қедимий уйғур тилиға мунасивити тоғрисида мундақ дәйду: «В процессе сложения язык данных произведений (ҚБ, Дивану луғәтит түрк. Атабәтул һәқайиқ, Әсхәб әл кәһф әсәрлири демәкчи — Р. А.) впитал в себя традиционную огузо-уйгурскую основу престижного древнеуйгурского языка, которая, несомненно воспринималась как уйгурская в целом (1979, 83).

А. М. Щербак болса, бу мәсилини техиму кәң елип қарайду. Алим Орхон-Енисейдики түрк руна йезиғидики язма ядикарлиқларниң Турпан вә Дунхуанда тепилған текстларниң вә Қараханилар дәвридики язма ядикарлиқларниң фонетикисини селиштуруп төвәндикичә хуласигә келиду: «Письменная традиция существовавщая на берегах Орхона и в Турфане и Кашгаре в

* Радловниң бу пикри С. Моллаудов мақалисидин (1990, 57) елинди.

период с 8 в. по 11в. была традицией одного тюрского языка или одной группы тюркских языков» (1970).

Умумән бу ейтилған пикирләр бири биридин анчә пәриқлинип кәтмәйду, уларниң бири иккинчисини толуқлайду халас. «Уйғур тили» сөзигә қошулған «Қарахани» яки «қарлуқ» сөзлири пәқәт бу әсәрниң уйғурларниң қайси дөлитидә мәйданға кәлгәнлигини, қайси қәбилиниң азду-тола тәсири барлиғини билдүриду. Булар әсәр тилиниң фонетикилиқ, лексикилиқ вә грамматикилиқ пәрқиниң яки алаһидилигиниң нами әмәс. Қедимий уйғур тилиниң мутәхәссиси Турсун Аюп Турпанда тепилған ядикарлиқлардики «уйғур тили», «түрк-уйғур тили», Йүсүп Хас Һаҗипта «буғрахан тили», Махмут Қәшқәрийдә «хақанийә тили», Әхмәт Йүгнәкийдә «қәшқәр тили» дегән аталғуларниң әмәлиятта бир әдәбий тилниң нами екәнлигини, уларниң фонетика, лексика вә грамматика җәһәттин охшашлиғини һәтта уларда һеч қандақ йәрлик шевиләрниң тәсири йоқлуғини мисаллар арқилиқ дәлилләйду (1990). Аһмед Җафероглуму өзиниң түрк тиллири тарихи һәққидә язған китавиниң 2-қисмида ҚБ, «Атабәтул һәқаиқ» тили мусулман әмәс уйғур тилдин анчә пәриқләнмәйдиғанлиғини тәкитлигән (1984, 41—42).

II-БАП

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» БӘДИИЙ ВАСИТИЛӘРНИҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКИЛИҚ АЛАҺИДИЛИКЛИРИ

Йүсүп Хас Һаҗип өз әсәридә һазир тилшунаслиқ һәм әдәбиятшунаслиқта қарилидиған көплигән тропларни ишләткән. Биз уларниң арисида пәқәт наһайити кәң таралған бәдиий васитиләр — охшитиш, метафора вә эпитетка тохталмақчимиз.

Троплар һәр қандақ бәдиий әсәргә хас хусусийәт болғачқа, нәзәрий җәһәттин елип қариғанда, қайси тилдики әдәбият болмисун, уларниң өз ара пәрқи аз. Умумән, бәдиий тәпәккурниң ажралмас қисми болған троплар барлиқ тиллардики әдәбиятларда асасән бирдәк екәнлиги кейинки жиллири елип берилған тәтқиқатлар дәлиллимәктә. Қедимий дәвирләрдә вә оттура әсирләрдә мәзкур васитиләр поэтика вә риторика пәнлиридә қаралған. Поэтика болса, әдәбият өз алдиға мустәқил тәрәққий етишқа башлиғандин кейинла мәйданға келиду. Демәк, һәр қандақ әдәбият қанчә қедимий болса, уни үгинишму шунчә қедимий болуп һесаплиниду.

Бу йәрдә биз «Қутадғу биликкә» мунасивити бар әдәбиятларға қисқичә тохтилип өтәйли. Мәлумки, «Қутадғу билик» грек, рим поэтикиси асасида шәкилләнгән әрәп-парис поэтикисиниң нормилири бойичә йезилған әсәр. Шундақла «Қутадғу

биликкә» уйғурлар билән узун жиллар беваситә мәдәний һәм ихтисадий мунасивәттә болған һиндларниң поэтикисиму тәсир әтмәй қалмиди. Поэтика бойичә әң дәсләпки әмгәкләрниң бири Аристотель (б. э. илгәрки 435—355 жж.) қәлимигә мәнсуп. Униң «Поэтикиси» (Аристотель 1957) та йеқинқи дәвирләргичә әң муһим қолланма болуп кәлди. Жуқурида ейтқинимиздәк, әрәп поэтикиси асасән грек поэтикисиға асасланған. Мәсилән, Аристотельниң аталған әсәриниң дәсләпки латинчә нәшри әрәп тилидин тәржимә қилинип, 1481-жили йоруқ көргән екән. Әрәп тилидики дәсләпки поэтика бойичә әсәр Ибн әл-Мутәззниң 887/888-жиллири йезилған «Китаб әл-бәди» (Крачковский 1960) намлиқ әмгиги. Әнди һинд поэтикиси бизниң әрамизниң биринчи әсирлиридин башлап шәкиллинип, дәсләпки чоң әмгәк VII әсирдә йезилған (Гринцер 1987, 9). Парис тилидики дәсләпки поэтика бойичә әсәрләр болса, дәсләп XI—XII әсирләрдә мәйданға келишкә башлиди (Чалисова 1985, 18). Демәк, XI әсиргичә, йәни «Қутадғу билик» йезилғичә, Йүсүп Хас Һажип мураҗиәт қилиши мүмкин болған поэтикилар асасән шәкиллинип болған. Мәзкүр поэтикиларниң шәкиллиниш дәври, шараити, җайлири һәр хил болсиму, жуқурида ейтқинимиздәк, улардики бәдиий воситиләр асасән бир-биридин пәриқләнмәйду. Мәсилән, һинд поэтикисиниң тарихи вә униң асасий категориялири бойичә йезилған мәхсус әмгәкниң муәллипи Гринцер грек, рим, әрәп-парис, һинд, һәтта хитай поэтикисидиму охшашлиқларниң барлиғини тәкитләйду (Гринцер 1987, 135—136). Түрк тиллиқ әдәбият жуқурида аталған әдәбиятлардин хелә кейин тәрәққий етишкә башлиғанлиқтин, һәм әрәп-парис поэтикисиниң наһайити бесим болғанлиғи * сәвәвидин, шундақла өзиниң бурунқи әдәбият әнъәнилиридин (Орхон-Енисей язма ядикарлиқлири) қол үзүп қалғанлиқтин миллий хусусийәткә егә поэтикисини, йәни әдәбият тоғрисидики илмини яриталмиди яки шу дәвирләрдә түрк тиллиқ әдәбиятлар поэтикиси бойичә йезилған әмгәкләр дәвримизғичә йетип кәлмиди.

Йәнә шуни әскәртип өтүш керәкки, биз әсәрниң һәр қандақ бәдиий яки лексикилиқ воситилирини тәһлил қилғанда, униң һәр қачан шаир мәхситигә лайиқ, шаир көздә тутқан дәрижидә ечип берәлидуқ дәп ейталмаймиз. Униң сәвәви; Б. А. Ларинниң тәкитлиши бойичә, биз һеч қачан қедимий әдәбиятни толуқ чүшинәлмәймиз, чүнки униң ачқучи биздә сақланмиған: «Смысл и выразительные средства нам доступны только отчасти, именно в их трафаретной части, а индивидуальная окраска исчезает в перспективе веков» (Ларин 1974). Шундақла, автор тәрипидин сөзни мәнаси бойичә әмәс, бәлки өз хаһишиға бола қол-

* А. Бомбачиниң йезишичә: «Эстетические идеалы тюркской мусульманской литературы были те же, что в арабской и персидской традициях» (Бомбачи 1986, 220).

линишиму, йәни Ахмет Байтурсынов ибариси билән ейтқанда «жылуынан гөрі сулу болуы» (Байтурсынов 1989, 137) әһмийәткә егә болушиму, қедимий әсәрләрни еник чүшинишкә кашила болса керәк.

1. «ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ОХШИТИШЛАР

«Қутадғу биликтики» охшитишлар өзлириниң мәнаси, түзүлүши *җәһәттин хилму-хиллиғи* вә көплиги билән алаһидә пәриқлинип туриду. Охшитишлар пәқәт әдәбияттики бәдиий васитила болуп қалмай, шундақла дунияни тонуп-билишниң әң аммибап шәклидур (Қоңыров 1985, 4). А. А. Потебнияниң ейтиши бойичә: «Самый процесс познания есть процесс сравнения» (Потебня 1976, 540). Мәзкүр бәдиий васитә әрәп-парис поэтикисида образлиқ поэтикилиқ фигура «тәшбих» аталғуси билән кәң үгинилип, әрәп вә парис тиллиридики барлиқ илмий әмгәкләрдә учришиду (Мусульманкулов 1989, 61) һәм уларда охшитишларниң бир нәччә түри көрситилгән (Мусульманкулов 1989, 62—63). Һинд поэтикисида охшитиш (упама) әң асасий бәдиий васитә һесаплинип, қалғанлири шуниңға бағлиқ пәйда болған дәп қарилиду (Гринцер 1987, 72)*. Умумән, нәзәрий җәһәттин елип қариғанда бу пикир тоғра. Мәсилән, А. Квятковский өзиниң луғитидә мундақ язиду: «Сравнение является начальной стадией, откуда в порядке градации и разветвления вытекает почти все остальные тропы-параллелизм, метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, литота и пр. В сравнении — истоки поэтического образа» (Квятковский 1966, 280). Грек вә әрәп поэтикисида болса, асасий поэтиқилиқ фигура метафора (истиарә) һесапланған.

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ОХШИТИШЛАРНИҢ СТРУКТУРИЛИҚ АЛАҺИДИЛИКЛИРИ

Охшитишларни структуриси җәһәттин бөлүп караштa әрәп-парис поэтикиси билән рус поэтикисиниң арисида анчә пәриқ йоқ. Р. Мусульманкулов жуқурида аталған әмгигидә охшитишларниң бәш элементини көрситиду: мушәббәһ, мушәббәһун биһи, адәт-и тәшбих, вәжһ-и шәбаһ вә ғәрәзи тәшбих (Мусульманкулов 1989, 62). Рус поэтикисида охшитиш элементлириниң нами һәр хил болуп, мошу күнгичә көпчилик етирап қилған аталғулар йоқ. Бу һәқтә Т. Қ. Қоңыров аталған китавида тәпсилий тохтилип, андин һәр хил алимлар тәрипидин тәклип қилинған намлар асасида өзиниң аталғулирини бериду. Биз мәз-

* Улардики еникдима бойичә, «Охшитиш — пәриқләрдики бир хиллик (Гринцер 1987, 75).

күр әмгигимиздә асасән Т. Қ. Қоңыров аталғулирини қобул қилдуқ *. Улар төвәндикичә:

Охшитиш субъекти (А), охшитиш обризи (В), охшитиш асаси (С) һәм охшитиш көрсәткүчи (Т) (Қоңыров 1986, 8—9). Бу йәрдики охшитиш субъекти әрәп-парис поэтикисидики мушәббәһқә, охшитиш обризи мушәббәһун биһиға, охшитиш асаси — вәжһ-и шабаһқа, охшитиш көрсәткүчиси — адәт-и тәшбиһқа тоғра келиду. Әнди ғәрәз-и тәшбиһни (охшитиш мәхсити) болса, рус поэтикисида бөлүп көрсәтмәйду. Һинд поэтикисидиму, асасән, рус поэтикисидикигә охшаш, 4 элемент аҗритилиду (Гринцер 1987, 74; Невелева 1979, 38).

Лекин барлиқ охшитишларда бу төрт элементниң биллә болуши шәрт әмәс. Бәзидә һәр қайси элементларниң чүшүп келиши мүмкин. Бирақ улар контекстта һәр қачан нәзәрдә тутилиду. Умумән, охшитишларда толарақ С элементи (охшитиш асаси) чүшүп қалиду. «Қутадғу биликтики» охшитишларму мәзкүр қанунийәттин истисна әмәс:

Киши кирмәдук әлкә кирсә қалы,
494
Кәлин тәг болур әр ағын тәг тили.
(Киши кирмигән әлгә кирсә әгәр,
Келин йә кекәчкә охшап қалур әр **).

Мәзкүр бәйттики охшитишта силиқ, сипайә, һетиқаш (келиндәк) һәм сөзләлмәс (кекәчтәк) охшитиш асаслири чүширилгән. Бу хил охшитишлар әсәрдә наһайити көп учришиду: бодун қой саны бәги қойчысы (хәлиқ қой охшаш, беги қойчиси) (1412), қылыч балду болды бу әл сақчысы (қилич, палта болди бу әл сақчиси) (2140) көңүлсиз кишиләр қуруғ кәп болур (көңүлсиз кишиләр қуруқ қап болур) (2472).

Биликсиз киши көңли қум тәг турур,
975
Өгүз кирсә толмаз ап от өңүр.
(Биликсиз киши көңли қумдәк ерур,
Дәрия кирсә толмас, от үнмәс болур).
Көңүл бәг турур йәти әндам өзә,
2785
Бәги башласа бодны йүгрүр түзә.
(Көңүл бәг турур йәттә әзаға,
Бәг нәгә башлиса хәлқи жүгрәр шу яққа) в. б.

---

* Пәқәт охшитиш предмети орниға — охшитиш субъекти дәп елишни тоғра көрдуқ.

** Мисаллар тәрҗимиси оригиналға йеқин болған тәғдирдә, Бейҗиң нәшридини өзгиришсиз елиниш, эксинчә һаләттә сөзму сөз тәрҗимә қилинди. Рәқәмләр бәйтләрниң тәртип санини көрситиду.

Шундақла, «Қутадғу биликтә» турақлиқ охшитишларму учришиду *. Улар фразеологиялик бирикмиләргә йеқин болуп, метафорилиқ (уларни А. Қайдаров «Сравнительно-метафорические выражения» дәп атайду) характерға һәм путүнләй тикличниш қабилийитигә егә. Морфологиялик җәһәттин улар — тәг, — ләйү қошумчилири арқилиқ ясалған:

Бодум эрди оқ тәг, көңүл эрди йа,
371
Көңүл қылғу оқ тәг, бодум болды йа.
(Боюм еди оқтәк, көңүл еди я,
Көңүлни қилғунчә оқ, боюм болди я).

Бу түш тәг тириглик кечәр бәлгүсүз,
1396
Кәрәк бәг кәрәк қул барыр кәлгүсүз.
(Бу чүштәк тириглик өтәр бәлгүсиз,
Бәг олсун яки қул, кетәр кәлгүсүз).

Мәзкүр бәйтләрдики «оқтәг» вә «түш тәг» турақлиқ охшитишлири әсәрдә көп қайтилиниду. Бу хил охшитишлар Йүсүп Хас Һаҗип әскәр башчисиниң (сү башлар әр) хисләтлирини тәсвирлигәндә нурғун ишлитиду:

Тоңуз тәг тәтимлиг бөри тәг күчи,
2311
Адығлайу азғыр қутуз тәг өчи.
(Тоңғуз кәби тәрса, бөридәк күчи.
Ейиқтәк етилған, қотаздәк өчи).

Иана алчи болса қызыл түлкү тәг,
2312
Титир буғрасы тәг көр өч сүрсә, кәк.
(У болсун һелигәр қизил түлкидәк,
Адавәтчи болсун буғра төгидәк).

Сағизғанда сақрақ кәрәк тутса өз,
2313
Қайа қузғуны тәг йырақ тутса көз.

---

* Уйғур тилидики бу хил охшитишлар тоғрисида А. Т. Қайдаров мәхсус мақалә йезип, униңда мәзкүр охшитишларниң грамматикилиқ тәбиитигә һәм стилистикилиқ қоллинилишиға тәпсилий тохтилиду (Қайдаров 1961). Қазақ тилидики турақлиқ охшитишлар тоғрисида Т. Қоңыров аталған әмгигидә қисқичә тохталған болса (Қоңыров 1985, 8—11) кейинирәк алим уларниң луғитини түзүп (Қоңыров 1990) һәм униңға мәзкүр охшитишлар тоғрисида чоң киришмә бәрди (шу йәрдә, 3—26).

**Сеғизғандин сақирақ болсун өзи,
Көрсә қия қузғунидәк йирақни көзи).**

Улуғ тутса һәмйәт көр арсланлайу,
2314
**Үки тәг усуз болса түнлә сайу.
(Қара, болсун һиммәттә у арслан,
Кечиси һуқуштәк ойғақ һәр заман).**

Бу бәйтләрдики тоңғуздәк, тәрса, бөридәк күчлүк, ейиқтәк етилғақ, түлкидәк һелигәр, буғридәк өчмән, сеғизғандәк сақ, қузғундәк өткүр, үкидәк уйқисиз, арсландәк һиммәтлик охшаш турақлиқ охшитишларниң бәзилири түрк фольклориға хас болсиму (түлкидәк һелигәр, сеғизғандәк сақ), асасий қисми әрәп әдәбиятидин елинған. Бу һәқтә америка алими Роберт Данкофф мәхсус мақалә йезип (Данкофф, 1977), жуқурида аталған турақлиқ охшитишларниң мәнбәсини тәпсилий үгиниш нәтижисидә, уларниң асасий қисми әрәп әдәбияти әнъәнисигә мунасивәтлик екәнлигини конкрет фактлар асасида дәллилиди. Әрәп әдәбиятидики бу әнъәнини алим униң башламчиси шаир Наср ибн Сәййәр нами билән (842-жили вапат болған) атайду (шу йәрдә, 97). Р. Данкоффниң пикричә, мәзкүр мавзулар түрк фольклорида мәжут болған болсиму, Йүсүп Хас Һажип уларниң асасән әрәп-парис әдәбияти әнъәнисидин алған дәп һесаплайду.

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ОХШИТИШЛАРНИҢ ЯСИЛИШ ЙОЛЛИРИ

Әсәрдики охшитиш көрсәткүчисигә бағлиқ асасән икки түрлүк йол билән ясилиду: морфологиялик вә синтаксислиқ.

а) Синтаксислиқ усул. «Қутадғу биликтики» охшитишлар асасән мәзкүр усул билән ясалған. Охшитишлар синтаксислиқ усул билән ясалғанда охшитиш көрсәткүчиси болуп һәр хил тиркәлмиләр, сөзләр қоллинилиду;

1. Тәг. Һазирқи заман уйғур тилида рәвиш ясиғучи дәк//тәк қошумчиси сүпитидә қарилидиған мәзкүр сөз қарахани-уйғур тилида тиркәлмә сүпитидә ишлитилгән. Униң этимологияси тоғрисида һәр хил пикирләр мәжут. Мәсилән, Ж. Дени дәң «тәң, баравәр» сөзидин келип чиққан десә, К. Броккельман тә «демәк» пэилиға мунасивәтлик дәп һесаплайду. (Шербак 1987, 88). А. Н. Кононов (Кононов 1960, 285) вә Т. Қоңыровлар (Қоңыров 1985, 47) Ж. Дени пикригә қошулиду.

Мәзкүр тиркәлмә арқилиқ ипадиләнгән охшитишлар наһайити көп болуп, бизниң һесавимиз бойичә 120 гә йеқин бәйттә учришиду. «Қутадғу биликтә» тәг, асасән, исимлар билән бил-

лә келиду. Уларниң толиси конкрет мәнадики исимлар: ай, титир «әркәк төгә», тәңиз «деңиз дәрия», оқ, қыз «қиз», кәйик «кейик», чәчәк «гүл, чечәк», нәң «нәрсә тавар», йәк (ДТСта йеқ — демон), булыт «булут» чадан «чайан», көчүт «көчәт», аш, шекәр, қум, көмүр, таш тиши «аял», кәвәл «жүгрүк ат», күн вә униң синоними йашық, йүз «үз», уд «уй», тилкү «түлкә», яңан «пил», киш «сүсәр», буқа, йула «чирақ» в. б.

Абстракт исимлардин төвәндикиләр учришиду: үн (77), ағын «кекәч» (775), түш «чүш» (231, 1132, 1396, 1399, 5146, 5848), кимйа «химия» (310), көликә «көләңгә» (1499), йәл «йәл, шамал» (693, 1274), от (2687, 3107), у «уйқа» (1424), ялын «ялқун, от» (2289, 5679), жан (4120, 6537), түс «рәң» (5639, 5643), бәлгү (6356), яз (6531). Уларниң қайтилиниш дәрижиси һәр хил. Мәсилән, түш «чүш» 6 бәйттә қайтиланса, яз, үн, у «уйқа» кимйа «химия» охшаш сөзләр билән тәг тиркәлмиси бирла бәйттә учришиду. «Тәг» тиркәлмиси һәм адәм исимлири биләнму келип, охшитишлар ясайду. Мәзкүр исимлар асасән шәрқ ривайити вә ислам диниға бағлиқ шәхсләрниң намлиридур: Шәддад-и ад тәг (6547), Нушираван тәг (6550), Әсһаб-у рәс тәг (6551).

Әсәрдә мәзкүр тиркәлмә, шундақла, бир нәччә пеил биләнму биллә келиду. Улар асасән сүпәт пеиллардур: күләр тәг (5826, 5953), кәчәр тәг «көчидиғандәк» (1214, 1175, 3796, 6554), ачар тәг (3839), чықар тәг (1381), оқыр тәг «чақирғандәк» (75), көрмәдук тәг «көрмигәндәк» (4216). Пәқәт бирла бәйттә тәг һәрикәт нами билән биллә келиду:

Бу әдгү ағыш тәг ағыр ағғуқа,
903
Явуз нәң иниш ол учуз булғуқа.
(Ерур яхшилиқ өрләштәк еғир,
Яман иш чүшүштәк, асандур ахир).

Жуқуридики мисаллардин көрүнүп туридики, тәг тиркәлмиси асасән исимлар, қисмән сүпәт пеил вә һәрикәт намлири билән кәлгән. Бу алаһидилик һазирқи заман уйғур тилидиму байқилиду. Бу һәқтә А. Қайдаров жуқурида аталған мақалисида мундақ язиду: «Как показывает анализ, данный аффикс-дәк (-тәк Р. А.) присоединяется в основном к именам (в нулевой и притяжательных формах), именам действия и глаголам (в личной и причастной формах)» (Қайдаров 1961, 33).

2. Саны. Мәзкүр тиркәлмә арқилиқ ясалған охшитишлар әсәрдә анчә көп әмәс. Улар 20 гә йеқин бәйттә учришиду. Саны мәнаси жәһәттин «мәсәл», «охшар» сөзлири билән ясалған охшитишларға йеқин, һазирқи санимақ, йәни бир нәрсә яки һадисә тәркивигә киргүзмәк сөзи билән томурдаш. Мисалларға мураҗиәт қилайли:

Билишмәз кишиләр қарағу саны,
493
Қарағу йорық язса сөкмә аны.
(Тонушсиз кишини бир қарғу сана,
Йол азса әгәр қарғу, сөкмә йана).

яки

Сөзүг сөзләмәсә сав алтун саны,
1916
Бақыр болды тилдин чықарса аны.
(Демәктә сөзүңни алтун һесапла,
Еғиздин чиқса, сән уни мис сана).

Бу сөзниң «санур» шәклиму учришиду: көзи тоқ чығай әрсә байқа санур «көзи тоқ гадай болса бай санилур» (2612).

3. Мәсәл. Мәзкүр сөз әрәп тилидин киргән болуп мақал мәнасини бериду. Лекин «Қутадғу биликтә» у сөз уддул мәнасидин сирт саны, охшар, сөзлиригә синоним сүпитидә кәлгәндә, охшитиш көрсәткүчиси болуп хизмәт қилиду. Һазирқи уйғур тилидики охшитишлар элементи болуп келидиған мисали сөзи билән томурдаш. Бу хил охшитишлар әсәрдә бәш бәйттә учришиду.

Пүтүн чын бағырсақ көзи көңли тоқ,
2885
Көни болса қылқы мәсәл атғу оқ.
(Ишәнчлик, көйүмчан көзи-көңли тоқ,
Түз олсун хулқи һәм мисали бир оқ) в. б.

4. Тушы. Мәнаси җәһәттин жуқурида көрситилгән сөзләргә йеқин. У сөзниң томури тушниң ДТСта төвәндикичә икки мәнаси берилгән: (мисаллар елинмиди) TUSï время момент; II. I. противолежащий, противолежащее место: напротив, наоборот, взамен, в противовес, 2. замена, возмещение, отплата. Лекин бу мәналарниң бириму төвәндики мисалға тоғра кәлмәйду:

Биликлиг, уқушлуғ киши ол киши,
3165
Анында нару барча йылқы тушы.
(Билимлик әқиллиқ кишидур киши,
Униңдин бөләкләр йилқа тәң туши).

Мәзкүр сөзни «Қутадғу биликниң» уйғурчә нәзмий йәшмисиниң муәллиплири тәң-туши дәп тоғра тәржимә қилған. Сәвәви һазирқи уйғур тилидики тәң-туш қош сөзи синонимлиқ болуп, униң иккинчи компоненти тола ишлитилмәйду. С. И. Иванов тәржимисиму контекстқа йеқин:

И знанья и ум — человечьи отличья
А если их нет, люди — в скотском обличье.

Бу сөз билән ясалған охшитишлар төртла бәйттә учришиду.

5. Ол. Мәзкүр сөз билән ясалған охшитишлар «тәг» тиркәлмиси арқилиқ ясалған охшитишлар охшаш көп ишлитилгән. Улар бизниң һесавимиз бойичә, 110 ға йеқин бәйттә учришиду. Қедимий уйғур тилида мәзкүр сөз арқилиқ һәр хил типтики җүмлиләр ясаш наһайити үнүмлүк болған. Бу мәсилигә мәхсус тохталған алимә Л. Ю. Тугушева (униң аталғуси бойичә «ранне средневековый уйгурский литературный язык») у хил җүмлиләрниң бир нәччә схемисини кәлтүриду (Тугушева, 1986, 277—283). Лекин уларда «ол» сөзиниң охшитиш конструкцияләр ясайдиған хизмитини көрсәтмигән. «Ол» арқилиқ ясалған охшитишларниң бир нәччисини кәлтүрәйли: уқуш ол бурундуқ «әқил у еғиздуруқ» (159), әсизлик от ол «әссизлик) (яманлиқ) от у» (249), билик байлық ол чығай болғусуз «билим байлық у гадай болғусиз» (313), уқуш ол саңа әдгү андлиғ адаш «әқил у саңа яхши қәсәмлик адаш (317), түшүн ол бу дунйа «чүштур у бу дуния» (1202), уқушсиз киши ол йәмишсиз йығач «әқилсиз киши у йемишсиз яғач (дәрәқ)», оғул қыз яғы ол яғы нә кәрәк «оғул-қиз дүшмән у дүшмән-нә керәк?» (3380) в. б.

6. «Тәгу» сөзи арқилиқ охшитиш бирла бәйттә учришиду. Мәзкүр сөз «тәг» тиркәлмиси арқилиқ ясалған болуши мүмкин. Сәвәви у шәкли һәм мәнаси җәһәттинму «тәг» тиркәлмисигә йеқин:

Әди йақшы аймыш биликлиг бөгү,
Биликлиг сөзи йинчү йақут тәгү.
(Билимлик һеким яхши ейтипту бәк,
Билимлик сөзидур яқут, үнчидәк).
5142

7. «Сақыши» сөзиму бирла бәйттә учришип, мәнаси җәһәттин саны, мәсәл, тушы сөзлиригә йеқин:

Байат мән тәгүчи кишидә һәши,
3526
Ажун қолды барды ол ыт сақыши.
(«Худа мән» — дегүчи у тәлвә киши,
Бу дунйани дәп кәтти ит охшиши).

Шундақла, «Қутадғу биликтә» охшитиш көрсәткүчиси орнида пеилларниң келишиму көп учришиду.

8. «Бол» пеилиниң һәр хил шәкиллири арқилиқ ясалған охшитишлар әсәрдә 50 кә йеқин бәйттә учришиду. Улар ичидә «бо-

лур» шәклидә 23 бәйттики охшитишта «болды» — 18, «болса», «болға», «болар», «болсу» шәкиллири бир-биридин бәйтләрдә ишлитилгән. Ипадилиниш алаһидилиги ениқ болуши үчүн мәзкүр шәкилләргә бир нәччә мисал кәлтүрүп өтәйли: биликсиз киши барча иглик болур «билимсиз кишиләр барчиси ағриқ болур» (157), йәсә, тодса қылқы болур буғрағу «йесә, тойса қилиғи болур буғридәк (1126), өрүглүк амуллуқ болур бәгкә көрк, «еғир бесиқлиқ, сәвирлик болур бәгкә көрк (1988), бу ялған кишиләр вәфасыз болур «бу ялғанчи кишиләр вапасиз болур» (2039), йүрәклик тәгүчи увутлуғ болур «жүрәклик дегиниң уятлиқ (номуслуқ) болур» (2293), чәрик көрсә алп әр көр арслан болур «черик көрсә алп әр көр арслан болур» (2383), сөзүг сөзләмәсә саңа қул болур «сөзни сөзлимисә саңа қул болур» (3880), кәчүрмиш тиригликтүпи болды йәл «өтүватқан һаятниң ћули болди шамал» (1439), қара борчы болды, нәңи болды йәл «қара (аддий пухра яки кәмбәғәл) һарақхор болди, дунияси болди шамал» (2097), қылыч балду болды бу әл сақчысы» қилич палта болди бу әл сақчиси» (2140), әр ат болды бәгләр қанати түги» қошун болди бәгләр қанити, «түки» (3005), йана ма бу арзу маңа болды иг «йәнила бу арзу маңа болди ағриқ» (3871), олар илми болды бодунка йула» улар (алимлар Р. А.) илми болди хәлиққә чирақ» (4347).

Биликлик учуз болды тутнур өзин,
6452 **Уқушлуғ ағын болды ачмаз сөзин.**
(Биликлиг хар болди чәтләтти өзин,
Әқиллиқ гача болди, ачмас тилин).

Қылыч сақчы болса бәг инчлик болур «қилич сақчи болса бәг тинчлиқ тапур» (2143), кәчүрмиш тириглик саңа болға түш «кәчүрмиш һаятиң саңа болар чүш» (3571), пушар өдтә бәгләр болар от ағу «аччиғи кәлгәндә бәгләр болар от, оға» (779) в. б.

9. «Турур» ярдәмчи пеили арқилиқ ясалған охшитишлар 30 ға йеқин бәйттә учришиду. Улар мәнаси жәһәттин «охшар», «мәсәл», «тәг» арқилиқ ясалған охшитишларға йеқин. Турур пеили алдидин кәлгән исим баш келиштә туриду: тил арслан турур көр ишиктә ятур (164), биликсиз қарағу турур бәлгүлүк «билимсиз (субстантивлашқан исим) қарғу турур бәлгүлүк» (179), бәгләр көйәр от турур (654), көңүл бәг турур йәти әндам өзә «көңүл бәг турур йәттә (адәм) әзалири үстидә» (2795), сырынчға сақишы турур бу көңүл «әйнәк охшаш турур бу көңүл» (3394), бу дунйа ичи бир тарығлағ турур «бу дуния ичи бир етиз турур» (4733), көликә турур дунйа «көләңкә турур дуния» (6134).

Көйәр от турур күч йағуса көйәр,
2032
Төрү сув турур ақса нимәт өнәр.

(Көйәр от турур күч йеқинлиса көйдирәр, қанун су турур ақса немәтләр үнәр). Һазирқи уйғур тилида бу сөз -дур, -тур қошумчилириға айлинип кәткән. Бәзидә исим орнида сүпәтләрниңму келиши мумкин: ынанчсыз турур қуш «ишәнчсиз турур қуш» (670), түкәл қыз қылынчлығ турур бу ажун «түгәл қиз қилиқлиқ турур бу дуния» (614).

10. «Қылды» пеили арқилиқ ясалған охшитишлар аз учришиду: ағу қылды аш (3995), бу дунйа түнәк қылды әрклиг иди «бу дунияни зиндан қилди әрклиг егә» (3520).

11. «Көр» пеили охшитиш көрсәткүчиси сүпитидә бирла бәйттә учришиду:

Увутсиз үз көрсә әтсиз сөңүк,
2206
Увутсиз өзи көрсә пүтмәз әрүк.

(Уятсиз үзин көрсә, әтсиз сүйәк, уятсиз өзин көрсә, пүтмәс төшүк).

12. «Тут» пеилиму бирла бәйттә охшитиш ясайду.

Билик тәгмисә кимгә әргә үлүг,
Тириг тәсә болмаз аны тут өлүг.
2450

(Билимдин тәгмисә кимгә үлүш, тирик десә болмас, уни тут өлүк).

13. Әрди (әрур) (һазирқи уйғур тилида «еди») пеили арқилиқ ясалған охшитишлар бәш бәйттә учришиду. Мәнаси җәһәттин «турурға» йеқин. Шуңлашқиму, 3394-бәйттә бу дунйа ичи бир тарығлағ турур дейилгән болса, 1393-бәйттә тарығлағ әрур дунйа «етизлиқ ерур дуния» дәп «турур» орнида «ерур» ишлитилгән. Шундақла, мәзкур сөз билән ясалған төвәндики охшитишларни көрситиш мумкин: йула әрди һәлққа қараңқу түни, «шола (йоруқлуқ) еди хәлиққә қараңғу түни» (35).

Биликлиг бәг әрди уқушлуғ одуғ
408
Әсизкә от әрди яғыққа йодуғ.

(Билимлик бәг еди әқиллиқ ойғақ, яманға от еди, дүшмәнгә апәт).

14. «Бу» алмиши арқилиқму бәзидә охшитишлар ипадилиниду: уқушқа, биликкә бу тилмачи тил «әқилгә билимгә бу

тәрҗимандур тил» (162), оғул қыз сақынчи бу түпсүз тәңиз «оғул қиз ғеми бу түпсүз дениз» (1164), сүчиг бу тириглик, ачығ бу өлүм (1170) в. б. Мәзкүр сөз арқилиқ ипадиләнгән охшитишлар 10 бәйткә йеқин. Шундақла, «Қутадғу биликтә» «тән», «охшар», сөзлири арқилиқ ясалған охшитишларму учришиду. Бөри тоқлы бирлә қозы болды тәң (3096), чуз ол бу өрүң тон ағылар тәңи «бу ақ тон ипәкниң теңи» (4768)*, көр арсланқа оқшар бу бәгләр өзи (784), қуруқ қумқа оқшар бу йалнуқ өзи «қуруқ қумға охшар бу адәм өзи».

ә). Морфологиялик усул. Мәзкүр йол билән ясалған охшитишларда охшитиш көрсәткүчиси болуп һәр хил қошумчилар хизмәт қилиду.

1. -рақ // -рәк қошумчиси барлиқ түркий тилларға хас. «Қутадғу билик» йезилған дәвирдики мәзкүр қошумчиниң алаһидиликлири тоғрисида А. М. Щербак мундақ язиду: «Особое место среди форм интенсива занимает форма на -рак, -рәк, которая выражает небольшую недостаточность или, наоборот, небольшую избыточность признака. Часто она используется для сравнительной качественной характеристики предметов или явлений и выступает при этом в сочетании с именем в исходном падеже» (Шербак 1961, 115). Бу қошумчә арқилиқ ипадиләнгән охшитишлар әсәрдә анчә көп әмәс, сағызғанда сақрақ кәрәк тутса өз «сеғизғандин сақирақ тутуш керәк өзини» (2313), қамуғда қатиғрақ өлүм у фирақ «һәммидин қаттиғирақ өлүм у пирақ» (6208), қылычта йитигрәк буларниң тили «қиличтин иштигирәк буларниң (шаирларниң Р. А.) тили» (4393).

2. -лайу — // -ләйу қошумчиси «Қутадғу биликтә» рәвиш ясиғучи қошумчә болуп, у охшитиш-селиштуруш мәналириға егә. Мәзкүр қошумчиниң келип чиқиши тоғрисида һәр хил пикирләр можут. Мәсилән, «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология» М., 1988 китапта В. Банниң мәзкүр қошумчә һәққидә ейтқан пикрини кәлтүриду. Алимниң пикричә у -ла қошумчиси арқилиқ ясалған пеилға сүпәт пеилниң у (ы) қошумчиси улинип, андин уларға инструментал-адвербиал қошумчә -и улиниши арқилиқ ясалған. Шундақла, мәзкүр китапта бу қошумчини -дай // -дәй -дәг охшитиш-селиштуруш мәнасидики шәкилдин контаминация арқилиқ һасил болған болуши мүмкин дегән тәхминниму ейтиду (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. 1986 266—267). А. М. Шербак В. Баңниң пикрини тоғра һесаплайду. (Шербак 1987, 27). Әсәрдики мәзкүр қошумчә конкрет исимларға улинип, охшитиш ипадиләйду. Улар асасән һайванларға: адығлайу азғыр «ейиқтәк етилғақ» (2311), улуғ тутса һәм

* Чуз вә ағы сөзлири ипәк мәнасини бериду. Биринчиси хитай тилида иккинчиси қарахани — уйғур тилида.

йат көр арсланлайу «көр арсландәк болсун у һиммәттә» (2313), йемә удлайу сән тадуң болға баш «бузулғай мизажиң гәр уйдәк йесәң» (4770); адәм исмиға: йа Рустәмләйу мән ажунда чавыкчтым «я Рустәмдәк җаһанға даңқим тараттим» (6549); һәр хил нәрсиләргә: (нәзмий киришмисидә)

11 **Қамуғ барчасына бөгүләр сөзи,**
Тизип йинчүләйү қамуғ түп түзи
(Һекимлар сөзини җимигә йезип,
Гөһәр үнчиләрдәк қоюпту тизип).

улиниду. Бу мисаллардин көрүнүп туридики, мәзкүр охшитишлар асасән турақлиқ охшитишлар болуп, мәнаси җәһәттин «тәг» тиркәлмиси арқилиқ ясалған охштиишларға йеқин, һәқиқәттәнму, мәзкүр қошумчә «тәг» тиркәлмисигә синоним сүпитидә болуп, бәзидә улар бир-бириниң орнини алмаштуруп келишиму мүмкин, -лайу // -ләйу билән тәгниң мундақ хусусийәтлирини шаир стилистикилиқ бир хиллиқтин кечиш үчүн наһайити маһирлиқ билән пайдиланған:

5635 **Иәди арзу нимәт өзүм удлайу,**
Тирилдим һәм уд тәг билү билмәйү.
(Мән арзу-нимәт өкүздәк йедим,
Билип билмәйин мән уйдәк яшидим).

3. -ча // чә рәвиш ясиғучи, охшитиш-селиштуруш мәнасидики қошумчә арқилиқ ипадиләнгән охшитишлар әсәрдә наһайити аз. Мәзкүр қошумчиниң этимологияси ениқ әмәс. Һәр хил пикирләр мөҗут (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология 1988, 262). Мәнаси җәһәттин мәзкүр қошумчә тәг тиркәлмиси вә -лайу // -ләйу қошумчисиға йеқин:

Тутайын йа Кисра йа Қайсәрча болдум «Қилай пәрәзки, Кисра йә Қәйсәрчә болдум» (6547)*.

2154 **Әлиг бойны қылча үкәкчә башы,**
Анар кәд ынанмаз уқушлуғ киши.
(Елигниң бойни қилдәк, Мунардәк беши,
Уңа бәк ишәнмәс әқиллиқ киши).

4. -дә // -тә чиқиш келиш қошумчилириму охшитиш көрсәткүчиси болуп хизмәт қилиду. Һазирму барлиқ түрк тиллирида

---

* Кисра — Иран шаһлириниң унвани. Кәйсәр — Рим шаһлириниң унвани.

чиқиш келиш қошумчиси охшитиш һасил қилидиған әң үнүмлүк усулларниң бири (Қоңыров 1985, 41). «Қутадғу биликтә» чиқиш келиш қошумчиси һазирқи түрк тиллиридики охшаш -дин // -тин болсиму, бәзидә орун вақит келиш шәклидики -дә // -тә қошумчисиму чиқиш келиш мәнасини билдүриду. «Қутадғу биликтики» -да // -тә қошумчилириниң бу хил алаһидиликлири тоғрисида Благова Г. Ф. көплигән алимларниң пикирлирини кәлтүрүп, мундақ язиду:

«Употребление форм на -da -ta в «Кутадғу билик» в функции не только местн. падежа, но также и полифункционального местно-исходного, возможно, в известной мере поддерживалось еще и литературно-языковой традицией, способствовавшей консервации архаических черт (Благова 1982, 104). Шуниму әскәртип өтүш керәкки, әсәрдә пәқәт чиқиш келиш -дә // -тә шәкиллиридә кәлгәндила охшитиш-селиштуруш мәналирини бериду: анада, атада бағырсақ болуп «анидин, атидин меһриван болуп» (717), тилин сөзләсә сөз шәкәрдә сүчиг «сөзлисә сөз шәкәрдин татлиқ» (2070), тили болса йумшақ, шәкәрдә сүчиг «тили болса йумшақ, шәкәрдин татлиқ» (2475), асығлығ қул әрсә оғулда яқын «пайдилиқ қул оғулдин йеқин» (3003).

Усанма қатығлан йүкүңни йәнит,
Йолуң қылда йинчкә өзүңни кәнит.

(Бош болма, каттиғлан, жүкүңни йеникләт, йолуң қилдиң, инчиккә, өзәңни русла). «Қутадғу биликтики» охшитишлар, асасән жуқурида көрситилгәндәк ясилиду. Шундақла, бәзи охшитишларда һәм синтаксислиқ һәм морфологиялик усуллар билләә ишлитилгән. Мәсилән, синтаксислиқ усул билән ясалған охшитишларда жуқурида аталған сөзләрниң икки яки үчи бир охшитиш тәркивидә келиши мумкин*.

Қараңқу әв ол бу киши түн саны,
1849
Уқуш бир йула тәг йорутур аны.

(Қараңғу өй ол бу киши түн охшаш, әқил бир чирақтәк йорутур уни).

Бағырсақ тапуғчы бағыр саны тәг,
2610
Бағырда йақынрақ йүрәк қаны тәг.
(Көйүмчан хадим ол киши бағри дәк,
Беғирдин йеқинрақ, йүрәк қанидәк).

Сырынчға **сақышы турур бу** көңүл «әйнәк охшаш турур бу

* Улар астидин сизилип көрситилди.

көңүл» (3394). Морфологиялик вә синтаксислиқ көрсәткүчләрниң бир охшитиш тәркивидә қоллиниши аз учришиду: қәйсәрчә **болдум** (6547). Бир нәччә морфологиялик көрсәткүчләрниң бир охшитишта ишлитишиму көп учрашмайду:

Шәкәрдә сүчигрәк сөз ыдтим саңа,
3913
Ағуда ачығ кәлди йанғу маңа.
(Шекәрдин чүчүгрәк сөз ейттим саңа.
Җавап кәлди аччиқ-зәһәрдәк маңа).

Әнди бәзи охшитишлар һеч бир охшитиш көрсәткүчилирисиз, пәқәт аһаң вә мәнтиқилиқ бағлиниш арқилиқ ясалған. Бу хил охшитишлар анчә көп әмәс. Милләткә таҗ ай шәриәтқа дин «Милләткә таҗ әй шәриәткә дин» (89), ай мүлкәтқа нур ай йайығ қутқа өрк «әй мүлккә нур, әй, бевапа бәхиткә тизгин» (91) (бу икки мисал Буғраханға мураҗиәт), билки тәңиз (480, 2185) ағыр йүк кишикә қылынч арқуқы «еғир жүк кишигә өзәмчил қилиқ» (2066), йүзи көрки ай (2843), явуз әр өлүг «яман әр өлүктәк тур» (3417), көңлүм күни (4252), олар илми һәлққа йоруттачы йол «Улар (алимлар Р. А.) илми хәлиққә йоруткучи йол» (4341).

Отуз икки тишим өрүң йинчүләр,
5640
Үзүлди йипи көр сачылды бирәр.
(Оттуз икки чишим аппақ үнчиләр,
Үзүлди йипи, көр чечилди улар).

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ОХШИТИШ ОБРАЗЛИРИНИҢ СЕМАНТИКИЛИҚ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Охшитиш образлирини тәпсилий үгиниш әсәр йезилған дәвирдики әдәбий әнъәниләрни, шаирниң бәдиий тәпәккүрини чүшиниш үчүн чоң әһмийәткә егә. Шундақла, мәзкүр образлар арқилиқ әсәр муәллипи тәәллуқ болған хәлиқниң дуния тонушини, һаят тәризини һәтта географияси шараитиниму билиш мүмкин. Сәвәви шаир бир нәрсини иккинчи бир нәрсә билән (образ) селиштурғанда, у асасән хәлиқниң узун жиллиқ тарихида, әдәбиятида қелиплашқан, шәкилләнгән образларға мураҗиәт қилиду яки улар беваситә шаир тәпәккүридә әкис етилиду. Бизниң төвәндики классификациямиз, бир аз өзгиришләр киргүзүлгән һалда, С. Л. Невелеваниң қедимий һинд эпослиридики охшитиш образлириға бәргән классификациясигә асасланди (Невелева 1979). «Қутадғу биликтики» барлиқ охшитишларни алди билән адәм вә тәбиәткә бағлиқ чоң икки топқа

бөлүп, биринчи топқа адәм паалийитигә бағлиқ барлиқ охшитишлар киргүзүлгән болса, иккинчисигә тәбиәткә бағлиқ охшитишлар, йәни асман жисимлири, һайванатлар, өсүмлүкләр в. б. киргүзүлди.

а) Адәмгә бағлиқ охшитишлар.

Мәзкүр охшитиш образлири, асасән адәмләр һаят тәризигә, уларниң турмушиға, дуния қаришиға бағлиқ вә ш. о. бир нәччә группиларға бөлүниду.

Адәмләр турмушиға бағлиқ охшитиш образлириға өз новитидә һаят тәризи, таамлар, турмуш қураллири, қурулуш, имарәт, безәш жиһазлири киргүзүлиду.

1. Һаят тәризигә бағлиқ охшитиш образлирида шу дәвирдики хәлиқниң деханчилиқ вә чарвичилиқ һаяти әкис етилиду.

Деханчилиқ. Мәлумки, Қараханилар дәвридә олтурушлук деханчилиқ һаят бесим болуп, көплигән шәһәрләр қәд көтирип, илим-пән, мәдәнийәт кәң тәрәққий әткән. Деханчиликқа бағлиқ охшитишлар ретидә төвәндики мисалларни кәлтүрүшкә болиду:

Тарығлағ турур бу ажун, ай, элиг,
5248
Нәгү эксә анда алыр бу элиг.
(Етиз, бу жаһан бир терилғу ерур,
Немә тәрсә, қолуң шунила алур).

Йоры эдгүлүк қыл экин эдгүлүк,
5249
Саңа эдгү болғай ақу мәңгүлүк.
(Йүри, яхшилиқ қил, тери изгүлүк,
Саңа яхши болғай һаман мәңгүлүк).

Бу хил охшитиш 1393—94 вә 4733—35 бәйтләрдиму қайтилиниду. Шундақла, деханчилиқ һаятқа мунасивәтлик охшитиш образлириға көңүлни баққа охшитиш (1807—08) вә башқиму өсүмлүкләр дуниясиға аит мисалларни кәлтүрүш мүмкин*. Әнди деханлар тоғрилиқ шаирниң пикри Өгдүлмиш билән Оғдурмиш сөһбитидә берилгән. Умумән, деханлар һәммигә бирдәк наһайити пайдилиқ кишиләр.

Тозу тын тоңығлы ачын толғучы,
4403
Муңар болды муңлуғ тириг болғучы.
(Пүтүн жени бар ач болур һәм тоюр,

---

* Өсүмлүкләр дуниясиға мунасивәтлик охшитиш образлири алайтән қаралғачқа бу йәрдә тәпсилий тохталмидуқ. Шундақла, мәзкүр группиға ятидиған охшитиш образи «су» болуп кәлгән охшитишларму кейин қарилиду.

Тирик болсила уңа муһтаж ерур).

Шаир шундақла, уларниң адәмгәрчилик хусусийәтлирини жуқури баһалап, төвәндики бәйтни кәлтүриду.

Тарығчы кишиләр болур әлги кәң,
4416
Байат бәрмишиндин тутар көңли кәң.
(Бу дехан кишиләр болур қоли кәң,
Худа бәргинидин тутар дилни кәң).

Йүсүп Хас Һажипниң бу пәқәт деханларға бәргән баһасила болуп қалмай, шундақла деханларниң дөләт түзүмидә тутқан орнини көрсәткиниму болса керәк.

Чарвиичилиқ. Шаир чарвичиларниму, худди деханларни баһалиғандәк, жуқури баһалайду. Өгдүлмиш Одғурмишқа буларму пайдилиқ кишиләр, шуңлашқа улар биләнму яхши мунасивәттә болуш керәк дәп әскәртиду. Уларниң адәмгәрчилик хислити тоғрисида шаирниң пикри төвәндикичә:

Пүтүн чын болурлар қаты йоқ бүки,
4440
Кишиләркә тәгмәз буларниң йүки.
(Булар бәк ақ көңүл, чин, растчил болур,
Кишигә йүкини йүклимәс болур).

Чарвичилиқ һаят тәризигә бағлиқ охшитиш образлири асасән һайванатларға бағлиқ. Уларни биз алайтән қариғачқа, бу йәрдә шу һаят тәризигә мунасивәтлик төвәндики охшитишнила кәлтүрүп өтмәкчимиз. Буниңда охшитиш обризи сүпитидә бурундуқ «Еғиздуруқ» хизмәт қилиду:

Уқуш ол бурундуқ аны йәтсә әр,
159
Тиләккә тәгир ол түмән арзу йәр.
(Әқилдар бурундуқ, аңа йәтсә әр.
Түмән мин тилиги һәм болса йетәр).

2. Қурулуш вә имарәткә бағлиқ нәрсиләр охшитиш обризи болуп тола ишлитилмәйду. Уларниң көписи шәриқ поэзиясидики әнъәнивий охшитишлар, йәни дунияни **қоналғуға** һәм өлүмни һәр ким киридиған **ишиккә** (1134) охшитиш. Шундақла, шаир бу дуния билән у дунияни өйгә (ики әв йаратты бу һәлққа қамуғ — 3654), бу дунияни қараңғу қудуққа (5423) охшитиду. Йүсүп Хас Һажипниң әл башқурушниң хәтәрлик һәм жавапкәрлик екәнлигини көрситиш үчүн әлиг «падиша» бешини **үкәк-**

кә «мунаригә охшатқини жуқурида ейтилған еди (2154). Қурулуш вә имарәткә бағлиқ охшитиш образлири ичидә көпирәк учришидиған сөз **түнәк** «зиндан». Түнәк әркисизлик, қайғу-һәсрәт жайи, қараңғулуқ мәналирида охшитиш образлири болуп хизмәт қилиду. Мәзкүр охшитишларниң охшитиш субъекти һәр қачан дуния. Шаирниң пикричә бу дунияда артуқчә байлиқ топлаш толиму хошал-хорам болуп, оюн-тамашигә берилиш дурус әмәс, сәвәви һәмминиң чеки бар, қайғу билән аяқлашқан хошаллиқ бәри-бир у қайғу:

Түнәк ол бу дунйа, ай, дунйа бәги,
5185
Түнәк ичрә болмаз сақынчта өңи,
(Ей, дуня беги, зиндан ушбу жаһан,
Бу зиндан — у, әндишисиз болмиғай!).
Түнәктә сән артуқ тиләмә сақынч,
5186
Сәвинч орны учмақ турур һәм авинч.
(Бу зинданда артуқ тилимә, сөйүнч,
Сөйүнч орни жәннәт ерур һәм авунч).

Шундақла, бу дуния мусулман үчүнму зиндан (4809).

Орда бир нәрсиниң топланған жайи, мәркизи мәналирида охшитиш обризи болуп ишлитилгән. Мәсилән, шаир 310-бәйттә әқил билим ордиси десә, 1906-бәйттә бәгләрни билим ордисиға охшитиду. Демәк, «Қутадғу биликтә» барлиғи болуп қурулуш вә имарәткә бағлиқ 7 охшитиш обризи ишлитилгән.

3. Таамлардин пәқәт **аш, ағу**, «оға», **шәкәр** «шекәр» охшитиш образлири сүпитидә учришиду. Әсәрдә аш билән кәлгән охшитишлар һазирқи оқуғучи үчүн адәттикидин сирт, ғәлитә туюлуши мүмкин: бәгү сөзләрин болса аш тәг йәгү «һеким сөзлирини болса аштәк йегин» (2424), биликлиг сөзи болса аш тәг йәгү «билимлик сөзи болса аштәк йегин» (2785). Шундақла Йүсүп Хас Һаҗип дунияниму ашқа охшитиду:

Бу дунйа аш ол бир бу аш йәглиниң,
6117
Атыны сән әк ай шатум йоқ мәниң.
(Бу дуния бир аштур, сән йегүчиниң
Етини өзәң ейт, чамам йоқ мениң).

Ағу «оға» әсәрниң көплигән бәйтлиридә охшитиш обризи болуп хизмәт қилиду. Мәзкүр охшитишларниң охшитиш субъекти болуп һәр хил нәрсиләр вә чүшәнчиләр ишлитилгән: «Одғурмишниң әлигкә жаваби (3913), алимлар гөши (4349), яманлиқ (5228). Әнди 4655-бәйттә болса, дәстихан раслаш мәдәнийитигә бағлиқ төвәндики охшитиш қоллинилған:

Йәгү болса, ичгү ануқ болмаса,
4655
Ағу болды сақын ол ашны йәсә.
(Йемәклик бар йәрдә ичкү болмаса,
Болур бир зәһәр, уқ, у ашни йесә).

Ашниң асасий бәлгүси униң адәмгә пайдилиғида болса, оғиниң эксинчә. Шундақла әсәрдә оғиға контекстуал антонимлиқ мунасивәттики шәкәр «шекәр» сөзи охшитиш обризи болуп кәлгән:

Шәкәрдә сүчигрәк сөз ыдтым саңа,
3913
Ағуда ачығ кәлди янғы маңа.
(Шекәрдин чүчүгрәк сөз ейттим саңа,
Җавап кәлди аччиқ-зәһәрлик маңа).

Умумән, шекәр татлиқни, шеринлиқ мәналирида охшитиш обризи болуп келиду һәм уларниң охшитиш субъекти болуп «сөз» ишлитилгән (2070, 2475, 2665).

4. Турмуш қураллири анчә көп болмиғанлиғи билән, улар арқилиқ ясалған охшитишлар адәттикидин сирт контексларда, көчмә мәнада ишлитилиши билән пәриқлинип туриду. Һәқиқәтәнму турмуш қураллириниң поэзиядә учришиши көп байқалмайду. Лекин уларни мәхсәткә мувапиқ һалда алаһидә бир поэтикилиқ хусусийәткә бөләп бәрсә, шеирийәт үчүн мәзкүр сөзләрниң ят болмайдиғанлиғини төвәндики мисаллардин байқап елиш тәс әмәс: бағырсақ киши өзкә көзнү болур «көйүмчан киши өзигә әйнәк болур» (5619). Қишән ол кишигә билик һәм уқуш «кишән у кишигә билим һәм әқил» (314).

Бағырсақ байат көр өдүрмиш қулын,
Қишәди уқуш бирлә қылқы тилин.
1838
(Рәһимлик егәм у халиған қулин,
Әқил билән кишәнләр, қилиқ вә тилин).

Йуланиң (мәшъәл, чирақ) охшитиш обризи сүпитидә келиши көп учришиду. Бу хил охшитишларниң субъекти болуп һәр хил нәрсә вә чүшәнчиләр хизмәт қилиду: (Сәвүғ савчы сөйүмлүк рәсул) йула әрди һәлққа қарaңғу түни (35), уқуш ол йула тәг қараңқу түни (288, 1861), олар илми болды бодунқа йула «улар (алимлар) илми болди хәлиққә чирақ» (4347), йула тәг көйәрсән бу күң ай, әлиг «чирақтәк көйәрсән бу күн, һәй, әлиг» (5166).

Ағы «ипәк» бирла охшитишта учришиду, униңда Одғурмишниң көз қариши, һаят тәризи өз эксин тапқан:

Шекәрдә татығлығ қавуқ йүр маңа,
4788
Чуз ол бу өрүң тон ағылар тәңи.
(Кепәк көп ләззәтлик шекәрдин маңа,
Бу ақ тон басар у йипәк орнини).

Топық (шар) бирла бәйттә охшитиш обризи сүпитидә ишлитилгән. У арқилиқ шаир дунияниң айлинип жүридиғанлиғини, йәни турақсизлиғини көрсәтмәкчи болған (662).

Сыр бәдиз «сир безәк» (синонимлиқ қош сөз болуши мүмкин) икки бәйттә учришиду: биликсиз киши ол қуруғ сыр бәдиз (2452). түкәл сыр бәдиз ол көңүлсиз киши (2798). Мәзкүр охшитишлардин көрүнүп туридики, сыр бәдиз, асасән сәлбий мәнада, йәни әһмийити йоқ, әрзимәс нәрсиләр дегән мәнада қоллинилған.

Сырынчға «шишә» өзиниң сүзүклиги билән әмәс, бәлки оңай сунидиған, назук, һәм сунса әксигә кәлмәйдиған хусусийәтлири билән охшитиш обризи сүпитидә ишлитилиду. Мәзкүр охшитишлар субъекти болуп, асасән, көңүл хизмәт қилиду: Сырынчға сақыши турур бу көңүл «шишә охшаштур бу көңүл» (3394), киши көңли йувқа сырынчға саны «киши көңли йупқа шишә охшаш» (4610).

Өрк «тизгин» өзиниң беваситә функциясигә мунасивәтлик, көчмә мәнада охшитиш обризи болуп қоллинилған: қамуғ әдгү ишкә увут болды өрк «барлиқ яхши ишқа уят болди тизгин» (2009).

Өрүглүк, амуллуқ болур бәгкә көрк,
1988
Бу бәглик ишиңә бу ол бағу өрк.
(Бесиқлиқ, сәвирлик бәгниң көрқидур.
Бу бәглик ишиға у чулвур болур).

Жуқурида аталған «бурундуқму» мәнаси җәһәттин «өрккә» йеқин (1988). Торку «ипәк» йумшақлиқ, силиқлиқ мәналири билән охшитиш обризи болуп кәлгән:

Күр арсланқа охшар көри турса бәг,
4098
Өгә турса йумшар болур торку тәг.
(Бу бәгләр гояки җасур арслан,
Махтап бәрсә йумшар бир йипәктәк).

Тон бирла бәйттә охшитиш обризи болуп ишлитилгән: биликликкә билки түкәл тон аш ол «билимликкә билими түгәл тон, аштур» (321). **Таж** вә **муин** «түврүк» дөләт, падишалик

бәлгүси, асаси мәналири билән охшитиш образи болуп кәлгән. Әсәрдә Тавғач улуғ Буғрахан тоғрисида мундақ дейилиду:

Ай дин иззи дәвләтқа Насир муин,
89
Милләтқа таж, ай, шәриәтқа дин.
(Әй, дин иззити, дәвләткә яр-муин,
Әй, милләткә таж, әй шәриәткә дин).

Қуруғ кәп «қуруқ қап» көңүлсиз кишиләргә охшитиш субъекти болуп хизмәт қилиду. (2472).

5. Һәрбий қураллардин пәқәт **оқ-я** билән **қилич, палта** охшитиш образи болуп ишлитилгән. Оқ-я асасән адәм қәдди-қамитигә тәхлит қилиниду. Оқ адәмниң қәддиниң түзлигини, йәни көчмә мәнасида яшлиқни билдүрсә, я қәддиниң пүкүлгәнлигини, қериликни билдүриду:

Қадың тәг бодум әрди оқ тәг көни түз,
6532
Йа тәг әгри болды әгилдим тоңиттим.
(Кейиндәк боюм әрди, оқтәк дурус-түз,
Болуп әгри йадәк егилдим, иңиштим).

Әнди 371-бәйттә сәл башқичәрәк кәлгән. Униңда бойни (қәддини) оққа охшатқини билән, яни көңүлгә охшитиду. Бу йәрдә «көңүл» әқил мәнасида ишлитилгән болуши мүмкин, йәни яш вақтимда (боюм оқтәк чағда) әқлим толмиған еди (көңлүм ядәк болған), әнди әқлим толғанда (көңлүм оқтәк болғанда) боюм болди я дәйду:

Бодум әрди оқ тәг көңүл әрди йа,
371
Көңңүл қылғу оқ тәг бодум болды йа.
(Боюм еди оқтәк, көңүл еди я,
Көңүл қилғучә оқ, боюм болди я).

Қылыч «қылыч» вә балду «палта» метафорилиқ охшитишларда әскәрләр, қураллиқ күч сүпитидә ишлитилиду: Қылыч балду болды бу әл сақчысы «қилич-палта болди бу әл сақчиси» (2140). Қилич 4393-бәйттә өткүрлүк, иштиклик мәналирида охшитиш образи болуп кәлгән. Мәзкүр охшитиш субъекти болуп шаир тили хизмәт қилиду «қылычта йитигрәк буларниң тили «қиличтин иштикрәк буларниң (шаирларниң) тили».

6. Безәкләрниң охшитиш образи болуп келиши әсәрдә анчә көп учрашмайду. Уларға **йинчү** «үнчә» бәзидә униң санскрит тилидин киргән синоними әрдини (3840), **яқут** охшаш қиммәт баһалиқ ташларни киргүзүш мүмкин. Үнчиниң охшитишларда

қоллинилиши һазирқи уйғур тилидикидин анчә пәриқләнмәйду. II-бәйттә (нәзмий киришмидә) бәгләр сөзини тизип қойған үнчиләргә охшатса, 5644-бәйттә оттуз икки чишим аппақ үнчидәк еди, қерилиқ келип, улар жипи үзүлүп бир-бирләп чечилишқа башлиди дәйду шаир. Шундақла, үнчә вә яқут пайдилиқ, қиммәтлик мәналиридиму охшитиш обризи болуп ишлитилиду: биликлик сөзи йинчү яқут тәгү «билимлик сөзи үнчә, яқут охшаш» (5142). Мәзкур нәрсиләрниң рәңгиму охшитиш обризи сүпитидә келидиған бәйтләрму учришиду: ажун мәңзи болды өрүң әрдини «дуния мәңзи болди аппақ үнчидәк» (таңниң етиши) (3840), йашық зәфәрән қылды яқут өңи «қуяш зәпирәң қилди, яқут рәңгин» (5669).

7. Адәмниң психофизикилиқ һаләтлиригә **иг** «ағриқ», **түш** «чүш» **әсрүк** «мәслик», **өлүг** охшаш чүшәнчиләр киргүзүшкә болиду. Иг «ағриқ» асасән адәмниң сәлбий хисләтлирини билдүриду: билимсизлик (биликсиз киши барчә иглиг болур) «билимсиз киши түгәл ағриқ болур» (157), ачкөзлик (бу суқлуқ иг ол бир оты йоқ әми) «бу ачкөзлүк ағриқтур дориси йоқ һәм даваси» (2002), һәсәтхорлуқ тәпизлик иг ол бир отатғу узун «һәсәт бир кесәлдур, даваси узақ» (4253). Әнди 3871-бәйттә охшитиш субъекти болуп, арзу хизмәт қилиду. Мәзкур метафорилиқ охшитишни пәқәт контексттила чүшиниш мумкин. Күнтуғди Одғурмишни Өгдүлмиш арқилиқ ордида хизмәт қилишқа биринчи мәртә чақирғанда Одғурмиш кәлмәйду. Андин Күнтуғди Өгдүлмишни иккинчи мәртә әвәтиш алдида униңға, көңлүм Одғурмишни көрүш арзуси билән ағрип қалди, униң дориси пәқәт Одғурмиш өзини көрүш дәп ейтиду.

Түш «чүш» көплигән охшитишларниң обризи болуп хизмәт қилиду. Униң асасий мәзмуни һаят тезлигини, өмүрниң алдамчилиғини көрситиш арқилиқ, бу дуния реал әмәс дегән пикирни тәкитләштин ибарәт: бу түш тәг тириклик кәчәр бәлгүсиз «бу чүштәк тириклик (һаят) өтәр бәлгүсиз» (1396, 1399, 5845), түш саны болды кәчмиш күнүң «чүш охшаш болди кәчмиш күнүң» (1897, 5146), кәчүрмиш тириклик саңа болға түш (3571), тириклик «һаят», кәчмиш күн чүштәк болғанлиқтин бу дунияму бир чүш охшаш:

Йигитлик қачар ол тириглик учар,
231 **Бу түш тәг ажундын өзүң тәрк кәчәр.**
(Йигитлик қачар у, тириклик учар,
Бу чүштәк жаһандин киши тез кечәр).

Әсрүк «мәслик» бирла бәйттә охшитиш обризи болуп кәлгән. Униңда шаирниң әҗайип оригинал пикри өз әксини тапқан:

Йигитлик йа байлық бу қут эсрүки,
6141
Сүчиг эсрүккиндә бәтәр ай бәки.
(Йигитлик йә байлиқ бу бәхт мәслиги,
Шарап мәслигидин яман, эй бәки).

Өлүгкә шаир билимсизни (2450), пайдисиз адәмни (кишикә тусулмаз киши ол өлүг) «кишигә пайдиси йоқ адәм у өлүк» (3408, 3980), явуз әрни (явузқа яғы йоқ явуз әр өлүг — 3417) һәм меһманға берип, лекин меһман чақирмайдиған адәмниму охшитиду. Әнди психофизикилиқ чәтнәшләрдин қарағу «қарғу» (179, 271, 493, 664), ағын «кекәч» (775, 1025, 6452) һәм теши «җоһут, опқан» (4132) учришиду. Қарғу охшитиш обризи болуп кәлгән охшитишларниң субъекти сүпитидә билимсизләр (биликсиз қарағу турур бәлгүлүг — 179, 271), тонуши йоқ кишиләр (билишмәз кишиләр қарағу саны — 493) ишлитилиду. Айтолди өзиниң дөләт бәхит символи екәнлиги тоғрисида Күнтуғдиға ейтип келиветип, мундақ дәйду:

Бу күн мән мә дәвләт қарағу саны,
664
Маңа ким илинсә тутар мән аны.
(Бу күн мәнму дәвләт, дегин кор мени,
Маңа ким илинса тутармән уни).

Ағын «кекәч» 775 (нәлүк сөзләмәз сән ағын тәг болуп) вә 1027 (тилин сөзләмәсә ағын тәр киши) бәйтләрдә өзиниң уддул мәнасида қолланған болса, 6452-бәйтта дунияниң яманлиққа өзгиришини һәм яхшиниң-яман, ақниң-қара атилишини образлиқ түрдә төвәндики охшитиш арқилиқ бәргән:

Биликлиг учуз болды тутнур өзин,
6452
Уқушлуғ ағын болды ачмаз сөзин.
(Билимлик хар болди, чәтләтти өзин,
Әқиллиқ гача болди, ачмас тилин).

Теши «җоһут» бирла бәйттә охшитиш обризи болуп кәлгән: тәши тәг йәмәгил йәмә таврақын «йемә тоймиғурдәк алдирап тиқип» (4132).

8. Адәм әзалири «Қутадғу биликтә» көп учрашқини билән, охшитиш обризи болуп аз ишлитилгән. Асасән көз көчмә мәнада охшитиш обризи сүпитидә көп қоллинилиду. Уларниң асасий мәнаси көзниң беваситә фуннкциясигә бағлиқ: бу шаир сөзи ол биликсиз көзи (739, 2486), бу билгә сөзи ол биликсиз көзи «бу данишмән сөзи, билимсиз көзи» (1048), улуғ һаҗиб

ол бәгкә көргү көзи «улуқ һаҗип бәгниң көрәр көзи» (2489).
Шундақла, мәзкүр сөз турақлиқ охшитиш тәркивидиму учришиду:

Қими өзкә көз тәг йақын туттум эрсә,
6577
Иағы чықты йәктәг йәкиг нә қылайи.
(Көзүмдәк йеқин көрсәм мән кимни өзгә,
Шәйтандәк яв болди, уни нә қилай мән).

Баш-башқуруш, башлап меңиш мәналирида охшитиш обризи болуп бирла бәйттә ишлитилгән:

Бу бәгләр баш ол қанча барса башы,
5202
Удула барыр барча удмыш киши.
(Бәгләр — баш, қаяққа маңса әл беши,
Аңа әгишүрләр бу барчә киши).

9. Адәмләр вә уларниң паалийитигә бағлиқ вә һәр хил охшитиш образлири.

Яғы «дүшмән, яв» бир нәччә охшитишлар тәркивидә учришип, түрлүк охшитиш субъектлири билән келиду: асығсыз оғулны йағы бил сақын «пайдисиз оғул — яв, сән қач униңдин» (3003), һәва нәфс билә көр яғы ол улуғ «һава, нәпс билән чоң явдур көр» (3344), бу дунйа йағы ол әт өз бир йағы «бу дуня йеғидур, вужут бир йеғи» (3589), бу дунйа йағы ол бу нәфсниң йағы «бу дуния явдур, бу нәпсиңму — яв» (5322), әт өз бир йағы ол әди сарп йағы «бу нәпс бир йеға, бәк қувәтлик йеға» (3637), оғул қыз яғы ол йағы нә кәрәк «оғул қиз явдур, яв нә керәк» (3380).

Кәлин үч бәйттә охшитиш обризи болуп кәлгән. Улар мәлум дәриҗидә бир-биридин пәриқлиниду. 494-бәйттә келин кәмтарлиқ тартинчақлиқ, әркинсизлик, яхши өзләшмигәнлик мәналирида охшитиш обризи болуп ишлитилгән:

Киши көрмәдук элкә кирсә қалы,
494
Кәлин тәг болур әр ағын тәг тили.
(Киши көрмигән әлгә кирсә әгәр,
Келин нә кекәчкә охшап қалур әр).

3540-бәйттә ясанған келин гөзәллик, нәпислик мәналири билән биллә, мәзкүр охшитиш субъекти дуния болғанлиқтин, қандақту бир икки үзлук, турақсизлиқ охшаш қошумчә мәналарғиму егә:

Бэзэнип бу дунйа өзин көркитур,
3540
Әтинмиш кәлин тәг көңүл йәлкитур.
(Безәкләп бу дунйа өзин көрситур,
Ясанған келиндәк дилни ойнитур).

Көңүл бәрсә куртға болур бир туры,
3541
Яқа йәң тутар күндә кәсмәз уры.
(Көңүл бәрсәң болур, һаясиз қери,
Тутуп йәң-яқаңдин, пүтмәс гәплири).

3839-бәйттә кәлин гөзәллик мәнаси урпи-адәт элементлири билән биллә кәлгән, йәни күнниң чиқишини шаир, худди келинниң үзини ачқанға охшитиду.

Тоғардын путықланды от тәг йалын,
3839
Йаруды йаңы йүз ачар тәг кәлин.
(Шәриқтин путақланди оттәк йелин,
Йориди жаһан йүз ачқандәк келин).

Қыз «қиз» сөзиму һәр хил охшитишлар обризи сүпитидә учришиду. 75-бәйттә «қиз» силиқ-сипайилиқ йеқимлиқ мәнасида ишлитилгән болса, йәни шаир қушлар үнини силиг қыз оқыр тәг көңүл бәрмишин «силиқ қиз чақирғандәк көңүл бәргинин» дәп тәсвирлигән болса, 399—400-бәйтләрдә жуқуридики мәналиридин сирт қыз сөзи кәлин сөзигә охшаш турақсизлиқ мәнасидиму қоллинилған. Сәвәви бу бәйтләрдиму охшитиш субъекти болуп дуния ишлитилгән. Әсәрдә дуния һәр қачан турақсиз, өзгирип туридиған, алдамчи нәрсә:

Бу эрсәл йайығ қылқы куртға ажун,
399
Қылынчы қыз ол көрсә йашы узун.
(Қери бу қарарсиз, вапасиз жаһан,
Қилиғи қиз кәби; өзи қериған).

Ара қылқы қыз тәг қылынчы силиг,
400
Сәвитүр сунуп тутса бәрмәз элиг.
(Ерур бәзи хулқи қиз хулқидәк хоп,
Өзин сөйдүрүр, қолни бәрмәс тутуп).

Тиши «аял» кәлин, қыз охшаш, асасән, силиқлиқ мәнасида охшитиш обризи болуп ишлитилиду: Силиг болма артуқ тиши

тәг сақын «силиқ болма артуқ аяллардәк» (4132). Шундақла, мәзкүр сөзниң ажизлик, қорқанчақлиқ мәнасиму бар: йүрәксиз киши ол тишиләр иши «жүрәксиз киши у аяллар иши» (2283). 5080-бәйттә мәзкүр мәнаға қошумчә ялғанчилиқ мәнасидиму охшитиш обризи болуп қоллинилған: сөзиндә йанығлы тишиләр саны «сөзидин қайтқучилар (әрләрни демәкчи Р. А.) аяллар кәби».

Оюн. Шаир дуния ишини, тирикчиликни 3927 вә 5930 бәйтләрдә оюнға охшитиду:

Оюн сақышы ол бу дунйа иши,
5927
Адақын тиләсә бәрүр бу башы.
(Бу дуния иши у оюндәк ерур,
Десәң сән айиғин, у бешин берур).

Әсәрдә бир-икки бәйттә учришидиған, адәм паалийитигә бағлиқ охшитиш образлиридин төвәндикиләрни мисалға кәлтүрүш мүмкин: **бәг** (2793), **қул** (3880), **төри** «қаидә сәясәт» (3463), қут (4087, 5355), **зәманә** (4088), **қылқ** (4500), **ят** (туққан әмәс) (6582), әрән (2289), арқыш «караван» (1386, 1443), көрк (1988, 2009), **көликә** «көләңгә» (4758) **бағыр, йүрәк қаны** (2610) **кимйа,** «химия, алхимия» (310).

10. Адәм исимлириға мунасивәтлик охшитиш образлири. Бу исимлар, асасән, ислам диниға, әрәп-парис тарихи вә мифологиясигә бағлиқ. Улар әрәп-парис фольклорида вә әдәбиятида турақлиқ образларға егә болған шәхсләрдур. Мәзкүр шәхсләрниң толиси тарихий қәһриманлар болуп, вақитниң өтүши вә әдәбиятта кәң қоллинилиши нәтижисидә һәр хил мифологиялик хусусийәтләргә егә болуп шәкилләнгән. Бу охшитишлар әсәрниң ахирида орунлашқан қәсидиләрниң бири «Йигитликкә ачып авучғалықын айур» намлиқ қәсидисидә учришиду. Униңда шаир өзиниң қерилиғиға шикайәт қилип, аләмниң өткүнчи екәнлигигә, адәмниң дунияға келип-кетәр меһманлиғиға ечиниду. Һәм дунияға даңқи кәткән улуқ шәхсләргиму аләмниң бақи болмиғанлиғини ейтиду. Биз һәр бир исимлар аталған бәйтни кәлтүрүп, андин уларға қисқичә тохтилишни дурус көрдуқ.

Тутайын йа Қисра йа Қәйсәрча болдум,
6547
Йа Шәддад-и ад тәг тақы учмақ эттим.
(Қилай пәрәзки, Киср, йә Қәйсәрчә болдум,
Йә Шәддаду адтәк бейишму ясаттим).

Қисра — Сасанийлар сулалисиниң шаһи Хосров II пәрвизниң (590—628) исми болуп, у дәсләп Византия императориниң

қизи *Мәрийәмгә, андин Ширинға өйләнгән.* Хосров билән Шириниң муһәббити шәриқ әдәбиятида көплигән әсәрләр сюжетиға асас болған. Лекин мәзкүр исим кейинирәк умумий мәнаға егә болуп, Иран шаһлириниң унваниға айлинип кәткән. «Қутадғу биликтә» мошу ахирқи мәнасида охшитиш обризи сүпитидә қоллинилған.

Қәйсәр — дәсләп Рим императори Юлий Цезарьниң (102—44) исми болуп, худди Қисра охшаш умумий исимға айлинип, Рим императорлириниң унваниға сүпитидә ишлитилиду.

Шәддад — мифологиялик қәһриман. Ривайәтләр бойичә у адәмләр вә роһлар үстидин һөкүмранлиққа егә болған шаһ. У йәр үстидиму (бу дунийадиму) җәннәт вә дозақ орнатмақчи болған. Шәддад ясатқан һәрәм бағ (Ирем, Эрем) бейиш беғи һесапланған. Лекин у мәзкүр баққа кирмәкчи болғинида, Әзрайил униң роһини елип кәткән. Әсәрдә у һәрәм беғи — бейиш беғини ясатқан адәм сүпитидә, йәни көп һакимийәткә егә болуп, туруп дунияни бақи қилалмиған адәм сүпитидә ишлитилгән. Бу йәрдә шуни әскәртип өтүш керәкки, Шәддад вә кейин атилидиған шәхсләргә «Қутадғу биликниң» 4710—4718 бәйтлиридә метонимиялик, йәни исимлири аталмай, бәлки улар көпчиликкә тонулған, хәлиқ еғизида қалған характерлиқ бәлгүлири, ишлиринила ейтиш арқилиқ ишарә қилинған. Мәсилән, Шәддад тоғрисида у җайда мундақ дейилгән:

Қаны ол бу дунйа тиләп тутғучы,
4710 **Өзиңә тәмүр кәнд тура йапғучы.**
(Қени у бу дунйа тиләп тапқучи,
Өзигә төмүр тур шәһәр қурғучи).

Демәк, бу хил метонимиялик қоллиниш, атилидиған шәхсләр тоғрилиқ әхбаратни толуқлап, уларниң әң асасий алаһидилигини ейтип бериду.

Ажун пүтри туттум Сикәндәр тутарча,
6548 **Түкәл Нуһ йашын мән йашадым йашыттым.**
(Искәндәрдәк алдим җаһанни пүтүнләй,
Нуһ әмрини пүтүн яшидим яшаттим).

Сикәндәр — атақлиқ Искәндәр Зулқәрнәйн (б. э. илгәрки 356—323). Униң обризи шәриқ әдәбиятида наһайити аммибап болуп, у тоғрилиқ көплигән дастанлар йезилған. Униң әдәбияттики асасий обризи пүткүл дунияни өзигә бекиндурған парасәтлик, адил шаһ, һәрбий командан. Шуңлашқиму Йүсүп Хас Һаҗип жуқуридики Искәндәр охшаш Ажун пүтрү туттум «ду-

нияни түгәл туттум» десә, униң исми метонимиялик қолланған·
да, бу образ техиму рошән көрситилгән.

Қаны ол тоғардын патарқа тәги,
4714
Йарын әл тутуғлы бу дунйа бәги.
(Қени шәриқтин-ғәрипкә қәдәр барғучи,
Бу дунйа кезип җаһан тутқучи).

Шәриқ әдәбиятидики «Искәндәрнамиләрниң» «Қутадғу би·
ликкә» болған тәсири тоғрисида А. А. Валитова мәхсус мақалә
язған (Валитова 1964). Униңда алим «Қутадғу биликтә» әкис
етилгән Искәндәр тоғрилиқ бир ривайәт һәққидә тәпсилий тох·
тилиду.

Нуһ — охшитиш обризи сүпитидә кәлмигән болсиму униңға
қисқичә тохтилип өтмәкчимиз. Нуһ йашы туралиқ ибарә бо·
луп, узун өмүр мәнасида ишлитилиду. Мәлумки Нуһ «Инжил»
қәһримани, уни ривайәт бойичә худа аилиси вә һайванлар жү·
пи билән топан сүйидин қутулдуруп қалған.

Өзүм һәйдар әрсә йашын тәг қылычлығ,
6549
Йа Рустәмләйү мән ажунда чавықтым.
(Чеқиндәк қиличлиқ һәйдар әрсам өзәм,
Йә Рустәмдәк җаһанға даңқим тараттим).

Һәйдар — Әбу ибн Абу Талибниң эпитети, әрәп тилида шир
арслан мәналирини бериду. У әрәп хәлифәтиниң төртинчи һә
ахирқи хәлифи (656—661) Әли Муһәммәт пәйғәмбәрниң қизи
Фатимаға өйләнгән. У хәлиқ еғизида ривайәтләрдики эпикили
қәһриманлар образлири қатарида қарилип, уларниң әң атақ
лиқлириниң биригә айланған. «Қутадғу биликтә» Әли батур
җәсур мәналирида охшитиш обризи болуп ишлитилгән. Шун
лашқиму униң қолида чақмақтәк қилич. **Рустәмму** Әли охшаш
батурлуқ символи. Лекин униң тарихи қедимийрақ болуп, Иран
ривайәтлиридә шәкилләнгән. Рустәмниң толуқ поэтикилиқ об
ризи Фирдәвсиниң «Шаһнамисидә» өз әксини тапқан. Мәзкүр
қәһриманниң ислам диниға һеч бир мунасивити йоқ.

Йа Иса болуп көккә ағдым тақы мән,
6550
Йа Нушин рәван тәг төрү түз йорыттым.
(Болуп яки Әйса учуп көккә чиқтим,
Йә Нуширвандәк қанун адил йоруттим).

Иса — христиан дининиң асасини салғучи Иисус Христос
Ислам етирап қилидиған алтә пәйғәмбәрниң бири (Адәм, Нуһ

Иврайим, Иса, Муһәммәт). Мәлумки Иса өзиниң йеңи диний тәлиматини тәрғип қилғини үчүн өлтүрүлгән. У өлтүрүлүш алдида шагиртлириға өлтүрүлгәндин кейин үч күн өтүп тирилимән дегән еди. Ривайәт бойичә Иса жүмә күни өлтүрүлүп, йәкшәнбә күни тирилиду һәм шагиртлири билән биллә 40 күн болғандин кейин Иерусалим (Қуддус) шәһиридә шагиртлири көз алдида асманға булутлар илкигә кетиду. Жуқуридики бәйтта мәзкүр эпизод әкис етилгән. Иса пәйғәмбәр метонимиялик қолланғанда униң мөжүзилириниң чоққиси һесапланған өлүк адәмни тирилдүрүш тилға елиниду:

Қаны ол өлүг тиргүрүгли киши,
4717
Өлүмкә тутуғ болды аһир иши.
(Қени у, өлүкни тиргүзгән киши?
Өлүмгә тутуқ болди ахир иши).

Бу хил мөжүзә пәқәт Илья билән Елисей қолидинла кәлгән. Лекин улар пәқәт бир-биридинла адәм тирилдурушқа мувәпәқ болған болса, Иса үч адәм тирилдүргән.

Нушин рәван (бәзидә Ануширван шәклидиму учришиду) — Ирандики сасанийлар сулалисиниң адил шаһи Хосров I нин (531—579) эпитети болуп, униң тәржимиси уйғур тилида өлмәс, мәңгүлүк мәналирини бериду. Йүсүп Хас Һажип пикри бойичиму, адаләтлик вә әқил һеч қачан қеримайду һәм йоқимайду. У поэзиядә дурус қанунлар түзгән, адил, данишмән шаһ обризи.

Йа гәнчим түкәл болды Карун нәңи тәғ,
Йа әсһаб-и рәс тәг тәмүр кәнд тоқыттым.
6551
(Из ғәзнәм толуқ болди Карун малидәк,
Йа әсһаби рәстәк төмүр шәһәр йасаттим).

Қарун — «Инжилдики Қорей». Ривайәтләр бойичә униң наһайити көп байлиғи болған. Лекин у қанчилик бай болса, шунчилик пәс, ач көз болғанлиқтин, Моисей (Муса) уни қарғаветиду. Нәтижидә уни бар байлиғи билән йәр жутивалиду. Қарун Шәриқ поэзиясидә наһайити бай адәм обризи сүпитидә қалған. Униң метонимиялик қоллинилишиму, мәзкүр ривайәткә бағлиқ:

Қаны ол бу дунйа нәңин тәргүчи,
4713
Нәңи бирлә йәрдә қоды барғучи.
(Бу дуния мелини йиққучи қени,
Мели бирлә кәтти йутуп йәр уни).

Дeмәк, жуқурида аталған исимлар. «Инжил» вә әрәп-парис әдәбияти фольклориниң қәһриманлири болғанлиқтин, уларниң өз әсәридә қолланған муәллипниң шу аталған әдәбият вә фольклор тоғрисида яхши мәлуматқа егә екәнлигидин дәрәк бериду.

ә) Тәбиәткә мунасивәтлик охшитиш образлири

Охшитиш образлириниң мәзкүр топи әсәрдә наһайити бай вә хилму-хилдур. Улар асасән Шәрқий Түркстан тәбиити, йәни «Қутадғу билик» йезилған дияр тәбиитини әкис эттүриду. Биз мәзкүр охшитиш образлирини асманға вә йәргә бағлиқ икки группиға бөлүп қаридуқ.

б) Асманға мунасивәтлик охшитиш образлири

Мәзкүр группиға «Қутадғу билик»тә учришидиған күн, ай вә атмосфериға мунасивәтлик һәр хил тәбиәт һадисилири (йәл булут, ямғур яшын «чақмақ») киргүзүлди.

Күн (бәзидә йашық) охшитиш обризи сүпитидә әсәрдә көп ишлитилгән. Униң асасий мәнаси йоруқлуқ мәнбәси. Күн йоруқни һәммигә бирдәк чачқанлиқтин, у һәм адаләтлик символи. Шуңлашқиму элиг «падиша» исми Күнтуғди. Күнтуғди болса, әсәрдә адаләтлик символи. Күнниң мәзкүр мәналири Күнтуғди өз исмини Айтолдиға шәрһиләп бәргәндә, тәпсилий берилгән. Бу бәйтләрдә (825—835) Күнтуғди күнниң һәммигә бирдәк нурини чечип, өзгәрмәйдиған хусусийити, шаһқиму хас болуш керәк дәп һесаплиниду. Мәзкүр хусусийәтләрни Күнтуғди төвәндикичә ечип бериду: Биринчидин, Күн һеч качан қамаймайду. У һәр качан толуқ һәм йоруғи барчиғә (бай, гадай дәп бөлмәйду) бирдәк. Мениң қилиғимму худди күнгә охшаш «көнилик билә толди әксүмәди «думуслуқ билән толди азаймиди» (826). Иккинчидин, күн һеч качан йоқалмастин, һәр качан чиқип турғинидәк, мениң сәяситимму, қанунлиримму барлиқ адәмләргә бирдәк һәм өзгәрмәс. Үчинчидин, күн чиқип йәр иссиғанда түмән түрлүк гүлләр ечилған кәби, мениң сәяситим қайсу әлгә барса, у әл қанчә ташлиқ болмисун гүлләйду. Андин Күнтуғди күнниң буржқа (зодиак) бағлиқ өзгәрмәс екәнлигини ейтиду. (833—834).

Жуқурида ейтилғанлардин көрүнүп туридики, шаир күнниң маһийитини толуқ ечип бериш үчүн кәңәйтилгән метафорилик охшитиш пайдиланған. Күнниң охшитиш обризи болуп келиши әсәрниң башқа җайлиридиму учришиду.

Йашық тәг йаруғыл ай элчи бөгү,
5359
Бодун болсу сәндин көр ичгү йәгү.

(Күндәк йориғин, һәй әл башчиси бәг, хәлиққә сәндин болсун ичмәк-йемәк).

4872-бәйттә Күн паравәнлик, бәхитлик һаят обризи сүпитидә ишлитилгән. Униңда Одғурмиш Өгдүлмишниң бир нәччә қетим униң алдиға кәлгинидин рази болуп, сән көп аварә болдуң, әнди саңа худа бәрсун «Күн тәг йару» дәйду.

Ай (бәзидә толун). Әсәрдә күн обризи асасән турақлиқ өзгәрмәс, болса, Айниң обризи икки хил болуп кәлгән. Биринчи образ, умумән, барлиқ әдәбиятларға хас, әнъәнивий гөзәллик обризи, йәни адәм үзини айға охшитиш. Мәсилән, шаир пикричә, ыдышчы башы «ичимлик беши, сақи» йалың йүзлүг оғлан, толун тәг йүзи «сақалсыз оғлан, айдәк үзи» (2914) болуши керәк. Шундақла, шаир қерилиқ йетип, адәм өзиниң яшлиқ қияпитидин айрилип келишини: толун тәг толу йүз қайуқа әләттим «толундәк толуқ йүзүмни нәгиму жүтәрдим» (6530) дәп тәсвирләйду. Айниң иккинчи обризи, мәнаси худди Күн охшаш адәм исмиға мунасивәтлик болуп, символлуқ характерға егә. Айтолди поэмида дөләт вә бәхит символи. Уму өз исмини Күнтуғди охшаш шәрһилигәндә, айниң биринчи обризидин тамамән пәриқлинидиған образ тоғрилиқ сөз болиду. Йәни ай бирдә толуқ, бирдә йерим болғини охшаш бәхитму, дөләт-байлиқму бирдә бар, бирдә йоқ. Айниң бу обризи, Айтолдиниң ейтишичә, турақсизлиқ, вапасизлиқ чүшәнчилиригә йеқин:

740 **Кәлир қут кишикә аты чавландур,**
Йаңы ай тәг артар йаруқы толур.
(Бәхит кәлсә әргә ети йейилдур,
Йеңи айдәк ешип йоруғи толур).

741 **Йайығ, тәлвә дәвләт көңүл бамағыл,**
Толун тәг бу дәвләт йана эрилүр.
(Турақсиз тәлвидәк бәхит, бәрмә дил,
Бу дәвләт толун ай кәби кемийүр).

Жуқуридики мисаллардин көрүнүп туридики, толун асасән адәм үзигә нисбәтән қолланса, ай (бәзидә толун) өзиниң әсәрдики иккинчи мәнасида көпирәк ишлитилгән. Шундақла, шаир айниң өзгиришиниму буржқа мунасивәтлик қарайду (743—744).

Йәл. «йәл, шамал» бәзидә синонимлиқ қош сөз түпи* йәл шәклидиму учришиду. У һаятниң тезлигини, мәңгү әмәслигини көрситип, охшитиш обризи болуп ишлитилиду. Мәзкүр охшитишлар субъекти болуп толарақ тириглик «һаят, тириклик»

---

* Түпи ДТСта «ветер, вьюга» дәп тәржимә қилинған,

қоллинилған: тириглик тәдүкүң бу йәл тәг кәчәр «тириклик дегиниң йәлдәк өтәр» (693, 1274) яки түпи йәл кәчәр тәг тириглик кәчәр (1175, 1439, 3796, 6521). Бәзидә охшитиш субъекти сүпитидә ажун яки дуния келиду: түпи йәл турур бу ажун көр оғул (4758, 6554 в. б.). Лекин контекстта бәзидә тириглик билән дуния анчә пәриқлинип кәтмәйду.

Булыт «булут» мәнаси җәһәттин йәлгә охшаш: йорығлы булыт тәг йиигитликни ыдтим «өтүватқан булуттәк жигитликни әвәттим» (6521). Ямғурму йәл вә булут охшитиш образлириға йеқин йәни һазирқи өткүнчи ямғур турақлиқ сөз бирикмиси мәнасиға йеқин:

Түпи йәл турур дунйа йамғур саны,
5314
Кәлир чоғлайур аз өчәр тәрқ үни.
(Бу дуния боран йә ямғур сани,
Гүрүлдәп бир аз у, тохтар тез йәнә).

Йашын «чақмақ». Мәзкүр сөз билән йашық «күн» сөзлириниң томури йашы — йышу «ялтиримақ, пақирмақ» пеилиға бағлаштуриду. (Этимологический словарь тюркских языков 1989, 149). Мәзкүр сөз билән кәлгән охшитишлар субъекти қилич: «өзүм һәйдәр әрсә йашын тәг қылычлығ «өзәм һәйдар болсам чақмақтәк қиличлиқ» (6549), күр алп әр кәтүрсә йашын тәг тәмүр «батур әр көтәрсә чақмақтәк төмүр (қилич Р. А.)» (3041). **Сақығ** «сәрап» охшитиш обризи мәнаси җәһәттин йәл, булыт, ямғурға йеқин болғанлиқтин, бу охшитишларниңму субъекти дуния вә дуния иши: сақығ ол бу дунйа көзүңдә учар «сәрап бу дуния көзүңдин учар» (3627).

Сақығ ол көру барса дунйа иши,
1410
Тутайын тәйү сунса йитрүр киши.

(Сәрапқа охшайду бу дуния иши, тутай дәп қол сунса жүтирәр киши). **Яз** бирла бәйттә охшитиш обризи болуп ишлитилгән: йоруқ йаз тәг әрдим түмән тү чәчәклиг «йоруқ яздәк едим түмән түрлүк чечәклик (6531).

б) Йәргә бағлиқ охшитишлар. Мәзкүр группиға **деңиз, қум, от, су,** қезилма байлиқлар. Һайванлар, өсүмлүкләр вә башқиларни киргүзүш мүмкин. **От** җәми 12 бәйттә охшитиш обризи болуп кәлгән. Униң асасий мәнаси, ужуқтурғучи күчкә егә болушида. Улар һазирқи, от билән ойнимақ, ибарисигә йеқин. Мәзкүр мәнада охшитиш субъекти болуп толарақ бәг ишлитилиду: усал болма бәгләр көйәр от болур (654), пушар өдтә бәгләр болур от ағу «аччиғи кәлгәндә бәгләр болур от, оға» (779).

Бу хил охшитиш 408, 653, 655 бәйтләрдиму учришиду. Шундақла, шаир әсизлик «яманлиқ» (249), ирик тил «қопал сөз» (1415), керәксиз сөзләрни (2687) отқа қияс қилип, улар башқиларнила әмәс, өзәңниму көйдүрүши мүмкин (2687) дәйду. 2032 вә 3107 бәйтләрдә, муәллип төрүни «сәясәт, қанун»—суға, күчни «зулум»—отқа охшитип, уларни бир-биригә қарши қойиду.

Көйәр от турур күч йағуса көйәр,
2032
Төрү сув турур ақса нимәт өнәр.
(Зулум-от, йеқинлашса, у көйдүрәр,
Қанун-су, у ақса немәтләр үнәр).

Ялын «ялқун» 2289-бәйттики охшитиш обризи, отниң жуқурида ейтилип өткән мәнасиға йеқин (йағықа йалын тәг әрән тәг уруш «дүшмән билән ялқундәк әрәндәк уруш») болса, қалған охшитишларда қызыл рәңни билдүрүп, күнниң чиқишини тәсвирләйду. Қалық мәңзи болды йалын тәг ота «асман мәңзи болди ялқундәк оттәк» (6223), йалын тәг болуп дунйа қызды әңә «ялқундәк болуп дунйа қизарди тени» (6223).

Сув «су» барлиғи болуп 8 бәйттә охшитиш обризи болуп ишлитилгән. Суниң асасий хусусийити, униң пайдилиқлиғида, йәни «су бар йәрдә, һаят бар» демәкликтур. Суниң охшитиш субъектлири болуп һәр хил чүшәнчиләр хизмәт қилиду: төри сув турур ақса немәт өнәр (2032), ақар сув тәг ол бу тилин әдгү сөз «аққан судәктур бу яхши сөз» (2688), биликлиг сөзи йәркә сув тәг турур (972).

Киши көңли бағ ол йашарғу сувы,
1807
Бу бәгләр сөзи бирлә әдгү савы.
(Кишиниң дили бағ, йашартқуч сүйи,
Ерур, бәгниң несиһәт һәм яхши сөзи).

Сув 1408 вә 3625 бәйтләрдә ачығ сув териқисидиму учришиду. Мәзкүр охшитишларниң субъекти болуп, дуния нәңи «дуния нәрсиси», йәни байлиқ хизмәт қилиду. Уларда шаир дуния байлиғи аччиқ, тузлуқ су охшаш қанчә ичсәңму, уссулуғуң қанмайду дәйду.

Тәңиз «деңиз». Униң асасий охшитиш обризи болуп хизмәт қилидиған мәнаси — нурғунлуқ, моллуқ вә чоңқурлуқ. Мәзкүр охшитишларниң субъекти болуп асасән билик «билим» ишлитилгән: билик бир тәңиз ол учи йоқ түпи «билим бир деңиздур учи йоқ түви» (6609), билки тәңиз (480, 2189, 2949). Биликтин башқа сақынч «қайғу, ғәм» (оғул қыз сақынчы бу түпсүз тә-

ңиз «оғул қиз ғеми бу түпсиз деңиз» (1164), бәгләр (бу бәгләр тәңиз ол түпи йинчүлүг «бу бәгләр деңиздур түви үнчилик» (5356), көңүл (киши көңли түпсиз тәңиз тәг турур «киши көңли түпсиз деңиздәк ерур» (211) охшаш сөзләрму охшитиш субъекти болуп кәлгән.

Өгүз «дәрия» 2949-бәйттә тәңиз билән бир бәйттә контекстуал синоним болуп келип, моллуқ, көплүк мәнасида охшитиш обризи болуп ишлитилгән: биликкә тәңиз сән, уқушқа өгүз «билимгә деңизсән, әқилгә дәрия. Лекин булар арисида пәриқму бар деңиз сүйи көп болғини билән у теч туриду, дәрия болса, сүйиниң қанчилик екәнлигигә қаримай еқип туриду. Дәрияниң бу хусусийити уни йәл, булыт, ямғурлар обризиға йеқинлаштуриду. Бирақ дәрияниң бу мәнасидики охшитишларда, охшитиш субъекти йәл, булытлардин пәриқлиниду, йәни заманға шикайәт қиливатқан шаир, бу дуниядин дәриядәк еқип өтүп кетәй дәйду (6573).

Тағ байлиқ мәнбәси, макани мәнасида бирла бәйттә охшитиш обризи сүпитидә қоллинилған: Бу бәгләр тағ ол каны алтун, күмүш «бу бәгләр тағдур кани алтун, күмүч» (5357).

Қая «қия» 1698-бәйттә чоң, мәһкәм таянч (һазирқи тағдәк таянч) мәнасида охшитиш обризи болуп ишлитилгән:

Кимиң болса қолдаш, адаши тәлим,
1698
Анын арқасы бәк қая ол йалым.
(Адаш вә қолдиши кимниң толидур,
Униң арқа йөлиги чиң қиядур).

Иккинчи бәйттә қия тәкәббур турмақ, гедәймәк мәналирида кәлгән:

Көгүз кәрдим анча йағы санчмыш әр тәг,
6539
Күвәз тәг әрип қая тәг қадыттым.
(Керилдим шунчә мән явни йәңгән әрдәк,
Болуп мәғрур өзни қиядәк ғадайттим).

Қум үнүмсизлик, пайдисизлиқ (биликсиз киши көңли қум тәг турур (975) һәм тоймаслиқ, ач көзлүк мәналирида (қуруғ қумқа охшар бу йалнуқ өзи (3626) охшитиш субъекти болуп ишлитилгән. Биринчи мисалдики охшитишни шаир униңға дәрия кирсиму толмас, от-чөпла үнүр дәп чүшәндүрсә, иккинчисини дәрия кирсиму толмас, тоймаслиқ көзи дәп шәрһиләйду.

Қайыр ДТСта песок «қум» дәп тәрҗимә қилинған. Мәнаси җәһәттин һазирқи тилимиздики қилчилик, зәрричилик кәби турақлиқ охшитишларға йеқин: тапынды қайырча қыйық қылмады «хизмәт қилди қумдәкму хиянәт қилмиди» (1723).

Таш бирла бәйттә, қаттиқлиқ (дурус әмәслик) вә рәһимсизлик (сел.: бағры таш) мәналирида охшитиш обризи болуп қоллинилған:

Әлиг айды ыдтым битиг бир йолы,
3888
Битиккә йанут қылды таштәг толы.

(Әлиг деди: Әвәттим бир мәртә хәт, хәткә җавап бәрди таштәк толуқ).

Үңүр «өңкүр» сәһәр таңы билән бир бәйттә охшитиш субъектлири болуп келиду. Шаир ағизни өңкүргә охшитип, сөзни сәһәр тениға охшитиду.

Үйүк — патқақлиқ, сазлиқ йәр. Бу охшитишларда дуния түви охшитиш субъекти болуп, уни шаир сазлиққа қияс қилиду, һәм униңға йеқин йолимас керәк, кирип кәтсән, чиқмиғиң тәс дәйду. (3795).

Алтун асасән байлиқ, пайда мәналирида охшитиш обризи болуп ишлитилгән. Уларниң охшитиш ·субъекти: сөз, несиһәт/бу сөз тутса асғы сав алтун саны «бу сөзни тутса пайдиси сап алтундәк» (4135), сөзүг сөзләмәсә сав алтун саны «сөзни сөзлимисә сап алтун кәби» (1916). Пәқәт бирла бәйттә алтун рәңни билдүрүп, таңниң етиши тәсвирлиниду: ажун қыртышы болды алтун өңи «дуния ичи болди алтун өңи» (6223).

Күмүш билән **бақыр** «мис» алтун билән биллә келиду. Күмүш алтунға контекстуал синоним сүпитидә ишлитилсә (ақы эви алтун, күмүш қапғы бил «сехи өйи алтун, күмүчтур ишиги» (948), бақыр антоним сүпитидә кәлгән, йәни сөзни сөзлимисә сап алтун охшаш, бақыр болды тилдин чиқарса аны «мис болди тилдин чиқарса уни (1916).

Көмүр охшитиш обризи болуп ишлитилгәндә, пәқәт униң рәңги нәзәрдә тутулуп, кәчниң киришини, қараңғулуқни билдүриду: ажун түртти йүзкә көмүр тәг бодуғ «дуния сүртти үзигә көмүрдәк бояқ» (3837), өчүкмиш көмүр тәг қараңқу түнә «өчкән көмүрдәк қараңғу түн» (3951).

Өсүмлүкләр дунияси охшитиш обризи сүпитидә анчә көп ишлитилмигән. Бизниң һесавимиз бойичә уларниң сани ондин ошуқ. Чәчәк «чечәк, гүл» гөзәллик, хуш пурақлиқ, рәңму-рәңлик мәналирида охшитиш обризи болуп қолланған. Лекин «Қутадғу билик» дидактиклиқ әсәр болғанлиқтин, мәзкүр охшитишлар субъекти сөз. Мәсилән Йүсүп Хас Һаҗип әсәрлириниң ахирида китавиниң йезилған тилини вә нәччә айда язғанлиғини ейтип, мәзкүр китавидики сөзләр тоғрисида китапханларға мураҗиәт қилип мундақ язиду: йадым тү чәчәктәк йыды кин бурар «ечилған чечәктәк ипар һид пурар» (6625).

Шундақла, көңли ойғақ кишиниң сөзиму, чәчәктәк түмән бодуғ «чечәктәк түмән түрлүк бояқлиқ» (452).

Бағ. Мәзкүр охшитиш обризи суға бағлиқ охшитишларда мисалға кәлтүрүлгән (1807), униңда охшитиш субъекти көңүл.

Әрғуван парис әдәбиятиға хас әнъәнивий охшитиш обризи. «Қутадғу биликтиму» шу әнъәнә бойичә, мәзкүр өсүмлүк, рәңгигә бағлиқ охшитишлар тәркивидә ишлитилиду. У қизил рәңни, йәни яшлиқни билдүрүп, зәфиранға (серик рәңгә) — қериликқа қарши қойилиду:

Тәмам арғуван тәг қызыл мәнзим эрди,
6529
Бу күн зәфиран урғын әңдә тарыттим.
(Қизил эрди мәңзим тамам әрғувандәк,
Бүгүн аңа зәпирәң уруғин сүрттим).

Гүләф парис тилидин киргән сөз. ДТСта «название травы с цветами похожими на розы», дейилгән. «Қутадғу биликтики» охшитиш образлирида, асасән, униң рәңги нәзәрдә тутулиду. Контекста қариғанда униң рәңги ақ яки сур болуши мүмкин. Сәвәви гүләф қериликни тәсвирлигәндә қоллинилиду: сақал болды йазқы гүләфтәг орут «сақилим болди яздики гүләфтәк» (3697, 5639).

Йығач «яғач» дәрәқ мәнасида охшитиш обризи сүпитидә ишлитилиду.

Уқушсуз киши ол йәмишсиз йыған,
Йәмишсиз йығачығ нәгү қылсун ач.
2455
(Әқилсиз киши у йемишсиз яғач,
Нә қилғай йемишсиз дәрәқләрни ач?).

Шундақла, шаир өз әсәридә Өгдүлмиш аялларниму дәрәққә охшитиду. Аялларда вапа йоқ. Улар худди җапа билән өстүрүлгән дәрәққә охшаш. Лекин униң мевиси оға, сән униңға ач болма, дәйду. (4521—4522).

Йыпар «ипар». Шаир көни сөзни «тоғра, адил сөзни» ипар пуриғиға охшитиду. (1937).

Қадын «қейин» тик, егиз, гөзәл қамәт яшлиқ символи сүпитидә охшитиш обризи болуп кәлгән: қадың тәг бодум эрди оқ тәг көни түз «қейиндәк боюм барди оқтәк тоғра, түз» (6532). Худди қадың охшаш мәнада тал (кимниң әгри болса көни тал боды «егилсә кишиниң түз талдәк бойи» (1102), боды тал қара сач бәдиз тәг «бойи тал, қара чач, сүрәттәк өзи» (2914) һәм **қағыл** — «чивиқ» (қағылтәг көни бод әгилды қоды «чивиқтәк тоғра қамәт егилди» (1055) сөзлириму охшитиш образлири болуп ишлитилгән.

Көчүт «көчәт» бирла бәйттә охшитиш обризи болуп ишлитилгән: Мәзкүр охшитиш субъекти қут:

Көчүт тәг болур қут түпи һәм төзи,
1704
Көңүл қодқысы ол аның йылдызи.
(Көчәттәк болур бәхит түви-негизи,
Мулайым, көңүллүк униң йилтизи).

Тикән. Шаир дуния ичини тикәнгә охшитиду: Тикән ол уқушлуғқа дунйа толу «тикәндур әқиллиқә дуния толған» (6383).

Һайванларниң охшитиш обризи болуп келиши әсәрдә көп учришиду. Әгәр өсүмлүкләр деханчилиқ һаят тәризигә мунасивәтлик болған болса, һайванлар чарвичилиқ вә очилиқ һаят тәризигә бағлиқ.

Арслан. Худди фольклор әсәрлиридикигә охшаш, күч символи сүпитидә охшитиш образлири болуп ишлитилгән: чәрик көрсә алп әр көр арслан болур» (2383). Күч бар йәрдә, хәтәр бар, шуңлашқа бәг аччиғи келип арсланға охшап кәткән чағда, униң йениға бармас керәк (784). Сөзниму күчи, қудрити болғанлиқтин, униңдинму хәтәр бар:

Тил арслан турур көр ишиктә йатур,
164
Айа әвлик әр сақ башыңни йәйүр
(Ишиктә турар арсландур бу тил,
Әй өйлүк һәзәр қил, бешиңни йәйду бил).

Арслан әсәрдә пәқәт қара күч егиси, рәһимсизлик сүпитидила әмәс, шундақла, сөз чүшинидиған, яхши сөзгә, махтиғанға юмшайдиған һайван сүпитидиму учришиду (Ипәктә мисалға кәлтүрүлгән 4098-бәйт).

Боту «бота» охшитиш обризи болуп кәлгәндә, униң әгишип, йетәккә маңидиған хусусийити нәзәрдә тутулиду. Боту бирла бәйттә охшитиш обризи сүпитидә ишлитилип, кәң контекст асасида берилгән. Өгдүлмиш әлигкә үч хил адәмләр саңа пайдилиқ: билимлик, әқиллик бөгү «һеким», битикчи «пүтүкчи, хәтчи», һәм күр әрсиг әр, ол тоң йүрәк «батур, җасур әр, тоң жүрәклик» (2705), қалғанлири болса, мошу үчигә әгишип маңиду, дәп мәслиһәт бериду:

Буларда Наруқы қалын бу қуту,
2710
Бу үчкә уду бардачы ол боту:
(Булардин бөләк көп нәсилләр бирақ,
Бу үчкә әгишип маңған ботилақ).

Йылқы «жилқа». Мәзкүр сөз әсәрдә һазирқи мәнасидики пәриқлиниду. «Қутадғу биликтә» йылқы, умумән, барлиқ һайванларға нисбәтән ейтилиду, йәни һазирқи һайван сөзигә йеқин. Йылқы охшитиш обризи болуп кәлгән охшитишлар наһайити көп. Уларда, асасән, адәмниң сәлбий хисләтлири нәзәрдә тутулиду. Шуңлашқиму мәзкүр охшитишлар субъекти болуп төвәндики хисләткә егә адәмләр хизмәт қилиду: уқушсиз киши (586), биликсиз киши (985, 1739, 3165), аддий пухра (989), кишиң әмгигини баһалимиған адәм (2986), өз тәбиитини (таду) билмәйдиған адәм (4637), пәқәт боғузини ойлайдиған адәм (4771), тирикликтә вақтини бошқа өткүзидиған адәм (4821). Шундақла, шаир адәмләрни иккигә бөлиду, бирлири бәг, бирлири билимлик адәмләр қалғанлири болса йылқы саны «һайван санилур» (265—266).

Кәйик «кейик» асасән турақсизлиқ, жүгрүклүк мәналирида охшитиш обризи болуп ишлитилиду. Уларниң охшитиш субъекти дөләт, қут: (Айтолди өзи тоғрисида) кәйик тәг турур қылқым кәстим сөзүм (698), кәйик саны дәвләт кишикә тәзик («Кейик охшаш дөләт кишигә төзмәс» (712), кәйик тәг қачар мән ким ол йәттәчи «кейиктәк қачармән ким у йәткүчи» (722). Дөләт алдамчи, икки үзлүк болғанлиқтин: сәвиглини сәвмәз кәйик тәг қачар «сөйгәнни сөймәс кейиктәк қачар» (401). Йүсүп Хас Һажип 6617—18 бәйтләрдә түркчә сөзни кейиккә тәхлит қилип кәңәйтилгән метафорилиқ охшитиш қоллиниду:

Кәйик тағы көрдүм бу түркчә сөзүг,
6617
Аны ақру туттум йақурдум ара.
(Бу түрки сөзни көрдүм йавайи кейик,
Уни аста туттум, үгәттим ара).

Сықадим сәвиттим көңүл бәрди тәрк
6618
Тоқыма бәлиңләр бирәрдә йәрә.
(Силап эркиләттим, көңүл бәрди тез,
Техи бәзи қорқуп, үркүпла турар).

Мәзкүр охшитишта шаир, биринчидин, түрк сөзини техи тәртипкә чүшмигән (М., өй һайванлири охшаш) тағу-ташта эркин яйрап жүргән (кейиктәк) сөз демәкчи болған болса, иккинчидин, кейиккә охшитишиниң сәвәви, униң гөзәллигидә болса керәк (фольклорда кейик гөзәллик символи). Бунинңға дәлил кейин бәйттә түрк сөзи ипар гүлидәк пурайду:

Сунуп тутмышымча әдәрдим сөзүг,

6619

Кәлу бәрди өтрү йыпары бура.
(Сөз алдим қолумға чиққиничә мән,
Келивәрди хуш һид ипардәк пура).

Уд «уй» охшитиш обризи болуп көп ишлитилиду. Уд мәнаси йылқыға йеқин болсиму, лекин униңдәк һәр хил охшитиш субъектлири билән биллә кәлмәйду. Мәзкүр охшитишлар субъекти болуп толарақ, пәқәт қосақ ғемини ойлап, йәп йетип пайдилиқ иш қилмайдиған адәм ишлитилгән: қара қарны тодса уд тәг йатур «қара (аддий пухра) қарни тойса уйдәк ятиду» (988), йәмә удлайду сән тадуң болға баш «бузулғай мизажиң, гәр уйдәк йесәң» (4770), йәдим арзу нимәт өзүм удлайду «йедим арзу немәт өзәм уйдәк» (5635), йәдим ичтим уд тәг йорыдым йава «йедим ичтим уйдәк жүрдүм бекар» (5704), йәмәк, ичмәк әрсә йәдим, ичтим уд тәг «йемәк ичмәк болса, йедим, ичтим уйдәк» (6535).

Ыт. «ишт» охшитиш обризи сүпитидә икки мәртә учришиду. Биринчисидә, у тенәп-тәнтиримәк, ялғуз қалмақ мәналириға йеқин болса (ажун қолды барды ол ыт сақышы «бу дунияни дәп кәтти ишт охшаш» (3526), иккинчисидә әт өзни «тәнни» йәни көчмә мәнасида нәпсни ишткә охшитип, у сәмәрсә, егиси һәққини унтуйду, қосиғин тойдуруп жүгримәс, егиси тилигин орунлимас болиду дәйду (3601—3602). Шундақла, һәр хил охшитишлар обризи болуп келидиған һайванлар қатариға жуқурида турақлиқ охшитишлар тәркивидә қаралған 2311—2312 бәйтләрдики һайванлардин сирт, төвәндики һайванларни аташ мүмкин: **әркәч** (булар ол сүрүк қойқә әркәч саны «улар (алимлар) қой падиси ичидә сәркидур» (4353), **буқа** (бойун йәл бөдүттүң буқа тәг қылып «боюн, ял сәмәрттин буқидәк қилип» (5801), **йаңан** «пил» (бәла миһнәт әрсә йаңан тәг йүдәр «бала бирлә меһнәтни пилдәк йүдәр» (3391), **кәвәл** «арғимақ» (қылынчын көни тут күвәл тәг күри «болуп түз хулуқлуқ, арғимақтәк йүгәр» (4549), **қой** (бодун қой саны ол бәги қойчысы) (1412).

Қушлар охшитиш обризи болуп анчә көп ишлитилмигән. Охшитишларда улар, асасән рәңгигә бағлиқ қоллинилиду. Мәсилән, шаир қерилиқ йетип сақал-чечиниң ақиришини төвәндикичә тәсвирләйду: **Қуғу** қонды башқа йәтилди йашым «Аққу қонди бешимға, йетилди йешим» (5643), қуғу қылды, чал «аққу қилди чал» (1098), Сачым болды **соңқур** түси тәг шашут «чечим болди шуңқар түсидәк ала» (5639), сақал болды соңқур түси тәг шашут (5697). Әнди шаир яшлиқни болса, мундақ тәсвирләйду: **қара қузғун** әрдим (1098) яки қара әрди кузғун түси тәг башым (5643). Қара қузғун 2313-бәйттә һошияр һәм жирақни көридиған хислитигә бола охшитиш обризи болуп ишли-

тилгән: қайа қузғуны тәг йырақ тутса көз «қия қузғунидәк жи раққа тиксә көзни» һошиярлиқ мәнасида һәм сеғизғанму, үки му қоллинилған. Биринчиси билән кәлгән охшитиш, худди һа зирқи сеғизғандин сақ болмақ фразеологиялик бирикмисиг йеқин: **сеғызғанда** сақрақ кәрәк тутса өз (2313). **Үки** болса, ке чиси ухлимайдиған, вә яхши көридиған хусусийити билән, жу қуридики һошиярлиқ образлирини техиму толуқтуруп келиду үки тәг усуз болса түнлә сайу «үкидәк уйқисиз болса һәм түн лири» (2314). **Лачин-күч,** қорқумсизлиқ мәналирида охшитиш обризи болған: лачын куш қовар тәг төкәр қанлары «лачин қуш алурдәк төкәр яв қени» (2381).

Қуш умумий исим сүпитидә тезликни, илдамлиқни билдүри ду. Тезлик көчмә мәнасида, йәни бәхиткә, дөләткә нисбәтән— қувәнмә қыбы қутқа қуш тәг учар «Қуванма бу бош бәхиткә куштәк учар» (1332) һәм уддул мәнасида ишлитилгән (учар қуш тәг арқун ағымда күрәтти «Учар қуштәк атларни дөнд йүгүрттим» (6536). Қуштәк учмақ һазирқи тилимизда турақлиқ сөз бирикмисигә айлинип кәткән.

Өрүң қуш «ақ қуш» бәхит символи (бәхит қуши?) сүпитид охшитиш обризи болуп ишлитилгән:

Учуз тутма эрдәмни өгрән оғул,
3010
Бу эрдәм йорықы өрүң қуш тәг ол.
(Пәзиләтни оғлан кәм көрмә, үгән,
Аққушқа оқшар, мүжәзи билән).

Өрүң қуш қуты тәг бу эрдәм қуты,
3011
Йоры қуш атағын сән эрдәм аты.
(Пәзиләт бәхит аққуш қутидәк ерур,
Пәзиләтни қуш дәп аташтур зөрүр).

Мифологиягә бағлиқ охшитиш образлириға **йәл бөкә** «әждиһар», **йәк** «шәйтан», **фәриштә** охшаш сөзләрни киргүзүш мүмкин. Йәл бөкә — ДТСта бүкә-дракон дәп тәрҗимә қилинған Тоймаслиқ, ялмап жутмақлиқ мәналирида охшитиш обризи болуп, униң субъекти сүпитидә дуния ишлитилиду: йәган йәл бөкә тәг йәр әркән ачар «Йоған әждиһардәк йесә, ечиқар» (1202) 6388—6389 бәйтләрдә сәл башқичәрәк охшитиш обризи болған Бәлким у ривайәтлик характердики образ болуши мүмкин:

Көрү бәрса дунйа қылынчы тәңи,
6388
Йәгән йәл бөкә тәг бу қылқы йаны,
(Һәрикәттә хулқиға охшар бу җаһан,
Гояки әждиһар йәп тоймайдиған).

Өзи игдур өк сан өзи сәмритүр,
6389
Өзи оқ этин йәр өзи йаврытур.
(Өзи шәхсән асрар, өзи сәмритур,
Өзи йәп гөшини вә аҗизлитур).

Фәриштә «периштә» паклиқ, ақ көңүллүк, алийҗанаплиқ мәналирида охшитиш обризи болуп қолланған. Мәсилән шаир күмүч (байлиқ) көрүп көңүл бағлимиған адәмни чын фәриштә десә болиду дәйду. 6428 бәйттә фәриштә өзиниң паклиғи түпәйли адәмгә карши қойнлиду. «Қутадғу биликниң» асасий мәзмуни түгәп, шаир өз заманисиға, замандашлириға қилған налисидә, әгәр биз адәм болсақ, у чағда Күнтуғди, Айтолди, Өгдүлмиш вә Одғурмишлар сөзсиз пәриштәләрдур дәп тәкитләйду.

Йәк «шәйтан», (ДТСта «демон») хәтәр, икки үзлүк, дүшмәнлик мәналирида охшитиш обризи болған:

Кими өзкә көз тәг йақын туттум әрсә,
6577
Йағы чықты йәк тәг йәкиг нә қылайн
(Көзүмдәк йеқин көрсәм мән кимни өзгә,
Шәйтандәк яв болди уни нә қилаймән).

2. «ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» МЕТАФОРИЛАР

Мәлумки, метафора әң муһим образлиқ бәдиий васитиләрниң бири сүпитидә әдәбиятта тутқан орни наһайити чоң. Умумән сәнъәтни, иҗатни метафориларсиз тәсәввур қилиш тәс. Бу пәқәт метафориниң қандақту бир мәхсус хусусийитила әмәс, шундақла адәмзатниң пикир-мулаһизә қилишиниң алаһидә бир көрүнүши. В. Г. Гакниң пикричә: «...метафора возникает не потому, что она нужна, а потому, что без нее невозможно обойтись, она присуща человеческому мышлению и языку как таковое. И поэты уже потом извлекают из нее пользу в своем творчество, превращая необходимость в добродетель» (Гак 1988, 12). Метафориниң һәр қандақ шаир талантиниң дәриҗисини көрсәткүчи бир амил екәнлиги тоғрисида өз вақтида Аристотельму ейтип өткән. Униң пикричә, пәқәт метафорини башқилардин үгинишкә болмайду, у талант бәлгүси (Аристотель 1957). Әрәп-парис поэтикисидиму метафорини (истиара әң муһим бәдиий васитә сүпитидә қариса, һинд поэтикисида охшитишни шундақ васитә һесаплиған.

Метафора тил һадисиси сүпитидә түркшунасликта мәлум дәриҗидә үгинилгән. Метафора вә униң бәдиий әсәрдики орни

тоғрилиқ китаплар йезилип (Хасанов 1966) һәм бир нәччә диссертацияләрму яқланди, (Алиев 1975, Ганбаров 1987, Мухамеджанов 1968, Непесов 1981, Сапарбаев 1975 в. б.). «Қутадғу биликтә» метафорилар көп ишлитилгини билән, әсәр жанри дидактикилиқ характерға егә болғанлиқтин, унинда метафориларниң учришиши барлиқ җайларда бирдәк әмәс. Поэминиң пәнднесиһәтлик җайлирида, һәр хил мавзулар үстидә жүргүзүлгән философиялик мулаһизилиридә метафориларниң қоллинилиши чәкләнгән. Әксинчә, һиссият, һаяҗан бесим болған җайларда шаирниң метафорилиқ қабилийити бар қир-сирлири билән ечилиду. Уларниң толиси тәбиәт тәсвирлиригә мунасивәтлик. Мәсилән, әсәрдики «Йаз фәслин Буғра һан өгдүсин айур» баби һәм, тола қайтилинидиған, күнниң олтириши вә чиқишиниң тәсвирлири. Мәзкүр бәйтләрдә һәтта өзиниң уддул мәнасида қоллинилған сөзләрни тепиш тәс. Уларда пүткүл тәбиәт җанлинип, адәмий хусусийәтләргә егә болиду. Мәсилән, кәчниң кириши төвәндикичә тәсвирлиниду.

Қалық түгди қашын түнәртти йүзин,
5670 Тутуп бады барчә кишиләр көзин.
(Түгүп көк қешини, қарайтти йүзин,
Тутуп бағлиди барчә инсан көзин.).

Тәбиәтни бу хил җанландуруш Б. С. Мейлахниң пикричә, әдәбий метод еқимлириғиму бағлиқ болуп һесаплиниду (Мейлах, 1958, 211). Алимниң йезишичә рус әдәбиятидики классицизм дәвридә җанландуруш наһайити көп ишлитилгән. Сәвәви, классицизм статикилиқ тәсвирләш, адәмниң ички кәчүрмилиригә бир тәрәплимә қараш охшаш хусусийәтлири билән пәриқлиниду. Шуңлашқиму бу йөнилиштики әдәбиятта метафора чегариси ениқ бәлгүләнгән болиду (шу йәрдә, 212). «Қутадғу билик» толуғи билән мәзкүр еқимға ятидиған әсәр болмисиму, бәзидә жуқурида ейтилған алаһидиликләрдин хали әмәс.

Адәттә метафориларни икки түргә бөлиду. Уларниң биринчиси тиллиқ (рус әдәбиятида языковые, общеупотребительные, стертые, окаменелые, мертвые, лексические в. б.) иккинчиси поэтикилиқ (речевые, индивидуальные, стилистические в. б.) метафорилар дәп атилиду. Бизниң тәтқиқат объектимиз бәдиий әсәр болғанлиқтин, пәқәт поэтикилиқ метафориларға тохтилишни тоғра көрдуқ. Пәқәт шулардила шаирниң маһаритини байқаш мүмкин. Шундақла, поэтикилиқ метафорилар тиллиқ метафорилардин функционаллиқ алаһидилиги биләнму пәриқлиниду. Бу һәқтә Л. Н. Рыньков мундақ язиду: «Метафоры языковые возникают в качестве средств общения (обиходно-бытовой стиль) и сообщения (обиходно-деловой стиль), а метафоры

стиля являются средствами воздействия (художественно-беллетристический и публистический стиль» (Рыньков 1975, 20). «Қутадғу биликтики» поэтикилиқ метафориларда әрәп-парис әдәбиятиниң әнъәнисиму байқилиду. Мәсилән, А. Валитова жуқурида аталған тәбиәт тәсвирлирини Фирдәвсиниң «Шаһнамисигә» бағлиқ қарайду (Валитова, 1961, 5).

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» МЕТАФОРИЛАРНИҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКИЛИҚ АЛАҺИДИЛИКЛИРИ

Метафориларни һасил қилишта барлиқ тилларда ениқ лексикилиқ мәнаси бир сөзләр иштирақ қилиду. Демәк, метафорилар асасән исим, сүпәт, пеил охшаш сөз түркүмлиридин ясилиду. «Қутадғу биликтики» метафорилар толиси жуқурида аталған үч сөз түркүмидин ясалған. Бу йәрдә биз пәқәт исим вә пеилдин ясалғанлириғила тохтилип, сүпәттин ясалған метафориларни эпитетлар тәркивидә қараймиз.

а. Исимлиқ метафорилар. Бу сөз түркүмидин ясалған метафорилар наһайити көп. Сәвәви, метафорилар һасил қилишта адәм өзини қоршап турған нәрсә вә һадисиләргә тайиниду. Дунияни көрүп вә сезиш иҗадий җәриян асаслинидиған биринчи фактор (Кунина 1969, 39). Исимлиқ метафориларни бир нәччә тематикилиқ группиларға бөлүш мүмкин. Бу йәрдә шуни әскәртип өтүш керәкки, умумән, фразеологиялик бирикмиләрниң, охшитишларниң һасил болушида метафорилаш җәриянининң болуши тәбиий, шуңлашқа биз бу группиларға мисалларни чәкләнгән рәвиштә алдуқ. Метафоридики тематикилиқ группиларни үгиниш, умумән метафорини үгинишниң әң асасий амиллириниң бири. А. И. Полторацкий метафориларни үгинишниң асасий үч аспектини бәлгүләп, униң биринчисигә төвәндикичә тохтилиду: «Это прежде всего сферы, из которых поэт заимствуют предметы и явления для создания метафор. Обращение к этим сферам может много дать для характеристики всего творчества поэта» (Полторацкий 1966, 153).

1. Адәм әзалириға бағлиқ метафорилар. **Адақ** «аяқ», орун алмақ, орнимақ мәнасида (һийанәт қайу йәрдә урса адақ «хиянәт қайсу йәрдә урса аяқ» (2865), адақ тиксә «аяқ тиксә» (4208) һәм тәрәққий әтмәк, риважланмақ мәнасида (узун турға бәглик адақын өру «узун турғай бәглик айиғида тик» (5170), көнилик үчүн көк адақын турур «дуруслуқ (һәқиқәт) бар үчүн көк (дуния) айиғида туриду» (5600) учришиду.

Бағыр. Пәқәт меһриванлиққа, көйүмчанлиққа бағлиқ адәм әзаси сүпитидила метафорилишиду. «Қутадғу биликтә» һазирқи меһриван сөзи орниға «бағыр» сөзидин ясалған бағырсақ ишлитилиду. Бу йәрдики бағырсақ бағыр «беғир» вә сақ «сақ таза, диққәтчан» сөзлириниң бирикишидин ясалған (сел.: көзи

сақ). Шундақла, бағыр сөзи көчмә мәнада урук-туққан мәнасидиму ишлитилиду (1507, 2609). Айтолди өз оғлини бағрым оти (1482) десә, йеқин арилашмақин бағыр бәр дәйду (3237).

Баш — Күнгә мунасивәтлик метафорилишиду: йашық йанды йәркә йақурды башын «күн йәргә янди қойди бешин» (3283).

Боғуз — Йемәк-ичмәктә сақ бол, қанаәтчан бол мәналирида — боғузуғ күдәзгил «боғзуңни күзәт» (1312, 2892, 2893, 2894) сөз бирикмиси ишлитилгән.

Боюн — Нәфс бойны сы «Нәпс бойнин сиқ» (6161), һәва бойны сы «һәвәс бойнин сиқ» (4807) шәкиллиридә метафорилашқан.

Йүз. Хуш муамилилиқ, очуқ чирай — күләр йүз (2405, 2072, 2478, 6232), очуқ йүз (4219), хапилиқ — түгүк йүз (2077) шәкиллиридә учришиду. Ич йүзи (2213) адәмниң хулқи-мужәзигә ишарә қилиду.

Тил — сөз, нутуқ мәнасида метафорилашқан. Тилниң адәм әзаси сүпитидә учришиши йоқниң орнида. Тилниң йигитлик тили (364) ирик тил «қопал тил» (1415), йалған тил (1671), өктәм тил (6720) шәкиллиридин башқа төвәндикичә метафорилиқ қоллинишлириму байқилиду: тилиг кәд күдәзгил «тилиңни яхши күзәт» (176), бодны тили «хәлқи тили» (1039, 1571, 2433), тили көңли тәң (2487), пәнд тили (1448), тилин бәкләсә (2793), қара қарны тодса тили башсырар «хәлиқ қосиғи тойса тили узирар» (4329), көңүл тил тил кичиг тут (5251), қылычсыз тили бирлә эврәр әлиг «қиличсиз тили бирлә башқурар әлни» (3042), тил йумшады (6484).

2. Һайванларға мунасивәтлик метафорилар. Мәзкүр группиға бағлиқ сөзләр асасән охшитишларда учришиду. Улар метафорилишқандиму, шу охшитишларда көрситилгән асасий хусусийәтлиригә, йәни хәлиқниң һәр бир һайванға болған көз қариши түпәйли шәкилләнгән әнъәнивий фольклорлуқ образларға асаслиниду. Мәсилән, арслан-күч, қудрәт символи:

Миң ардәм кәрәк бу җаһан тутғуқа,
284
Көр арслан кәрәк бу қулан басқуқа.
(Пәзиләт керәк миң тутушқа җаһан,
Қулан туттқули, көр, керәк арслан).

Шундақла, шаир өз пикирлирини конкретлаштуруш һәм ениқ көрситиш үчүн һайванлар дунияси ға муражиәт қилиду. Мәсилән, шаир адил падиша арқисида паравән дөләт қурулуп, хәлиқ турмуши яхшилинип, өчмәнлик йоқалса, у чағда бөрә билән қой биллә су ичиду (449) яки қозы бирлә қатлып йорыды бөри (461) дәйду. Әнди, қачан хәлиқ паравәнлиги, дөләт тинчлиғи пәқәт падишағила бағлиқ болмай қалғанда, йәни сиртқи дүшмәнләр хәтәри күчәйгәндә, мәзкүр образлар әксинчә әнъәнивий

характерға егә болиду: бөрә — зулум, рәһимсизлик символи, қой — жуғачлиқ, ажизлиқ, амалсизлиқ символи. Шаир падишани қойчиға, хәлиқни қойға охшитип төвәндики бәйтни кәлтүриду:

Қапуғда тәрилди қалын ач бөри,
1413
Ай әлиг қойуғ қәд күдәзип йоры.
(Ишиктә йиғилған тола ач бөри,
Елиг сән күзәт бәк қоюңни йоры!).

Ат билән кәлгән метафорилар башқиларға нисбәтән турақлиқ мәнаға егә. Атниң асасий хусусийәтлири бири униң жүгрүклигидә, тезлигидә. М., адәм туғулуп, исми қоюлғандин кейин у мусапир болуп минди «өдләк атын», йәни заманә, вақит етини дәйду шаир (1386). Атниң иккинчи хусусийити бирәр мәнсәп яхшилиққа йетишмәк мәналиридур. Шаир, бәгкә яхши хизмәт қилғучи әрни тапуғ бирлә дәвләт атын мингүчи «хизмәт билән дөләт етин мингүчи» (1608), йәни яхши хизмәт қилип дөләткә, байлиққа йәткән адәм дәйду.

3. Қушларға мунасивәтлик метафорилар. Мәзкүр группиға хас сөзләрниң толиси селиштуруш, эпитетларда берилгәчкә, бу йәрдә пәқәт охшитиш, эпитетларда учрашмайдиған бәзи метафориларнила атап өтимиз. Үнүн өтти кәклик күләр қатғура «сайрап өтти кәклик, қақахлап күлүп» (76), булбул — сандвач болса бағда оқыр сүри ибри түнүн һәм күнүн «оқуйду сүри ибрини * түни һәм күни» (78). Кәчниң кириши қара қуш өңигә (3949, 5673) бағлиқ болса, таңниң етиши өрүң қуш өңигә бағлиқ (5828) метафорилишиду. Шаир, һәр ким өз қурби, тәң туши билән яхши, йәни тәң теңи билән тезәк қепи билән дегән пикирни төвәндикичә чүшәндүриду.

Сығурчуқны көрдүм учар қақ ара,
4198
Тәңин бақтим эрсә икигү қара.
(Сигирчуқни (қуш) көрдүм учар қақ ** ара,
Теңигә қарисам, иккиси қара).

Қуғуқа қатылмаз көрү тур йуғақ,
4199
Қара куш өрүң қуш билә қәд йырақ.
(Қуғуға қошулмас, қарап көр йуғақ * түри**
Қара қуш у ақ қуш билән бәк йирақ).

---

* Сүри ибри — Давут пәйғәмбәрниң муқам билән оқуған забур сүриси.
** Ғазниң бир түри.
*** Ғазниң бир түри.

4. Өсүмлүкләр дунияси
ға бағлиқ метафорилар әсәрдә анчә көп әмәс. Уларму жуқуридики метафорилар охшаш абстракт пикир, чүшәнчиләрни конкретлаштуруш үчүн хизмәт қилиду. Шаир, балиниң чоң болғанда қандақ адәм болидиғанлиғи кичик вақтидин билиш мүмкин худди чечигигә қарап йемишини билгәнгә охшаш дәйду (1651).

Қоғун әсәрдә кәң контекста бирла мәртә метафорилиқ шәкилдә учришиду. Одғурмиш әлигкә һәр қандақ нәрсини түригә, сиртқи қияпитигә қарапла баһа беришкә болмайду. Әң асасий нәрсә уларниң ички маһийитигә бағлиқ, йәни һәр қандақ чирайлиқ безәлгән дуканда яхши сода боливәрмигәндәк:

Нәчә көрклүг әрса қағун таш йүзи,
5110
Йыды йа бәдизи йа мәңзи тези.
(Қоғунниң теши яки рәңги-йүзи,
Һиди, мәңзи көркәм нә чағлиқ өзи).

Ичиндә татығ болмаса ол қағун,
5111
Аны таштын атғу болур ай сығун.
(Битәм болса, лекин ичидин қоғун,
Уни ташлаш керәк ей чаққан суғун (тағ текиси).

Йүсүп Хас Һаҗип пайда-зиян тоғрилиқ өз пикрини төвәндикичә образлиқ қилип тәсвирләйду:

Асығ қылса азған аның мән қулы,
2573
Чәчәк йаслығ әрсә пичурмән улы.
(Гәр азған пайдилиқ, униң мән қули,
Әгәр гүл зиянлиқ, кесәрмән ғоли).

5, Һәрбий вә турмуш қураллири. Бу группида учришидиға қылыч, балду охшитиш образлиридики мәналири билән метафорилишиду: йәни қилич, палта — әскәр, күч: қылыч бирла бәләр узатур әлиг «қилич билән бәгләр узатур әлиг» йәни әскәр күчи билән бәг көп йәрләрни өзигә бекиндурар (2139).

Қылыч тәпрар эркән йағы тәпрәмәз,
2144
Қылыч қынқа кирсә бәг инчлик йәмәз.

(Қилич тәвригәндә, дүшмән тәвримәс, қилич қиниға кирсә бәг тинч билмәс).

Кишәнму охшитишларда қаралған мәнаси билән метафорилишиду: кишәнсиз күлүнди манумаз адақ «кишәнсиз бағланди маңалмас аяқ» (374).

Оқниң метафорилиқ ишлитилиши анчә көп әмәс. Шаир, 1983-бәйттә кимниң хулқи начар болса уни қийнайду бу заманә оқы десә, 5430-бәйттә зәманә сөзиниң синоними өдләк ишлитилгән: бу өдләк оқы бирлә көңли балығ «бу заман оқи билән көңли яридар». Қилич әскәр, күч болса униңға оппозициядә турған қәләм — қанун вә сәясәт:

Қылыч әл тутар һәм бодун қазғанур,
2714
Қәләм әл түзәр һәм һәзинә урур.
(Қилич — мәмликәтни елип, әл тутар,
Қәләм мәмликәтни түзәп, мал йиғар).

Күн қалқанға метафорилиқ тәҳлит қилиниду: тума торқу қалқан көтүрди ушун «ипәк қалқан бешини чиқарған һаман» (3288). **Көңләк** «көйнәк» бирла бәйттә метафорилиқ ишлитилгән. Униңда шаир күнниң чиқишини асман қара көйнигини жиртип ташлап, үзини ачти, дәп тәсвирләйду (4966).

Тонму әсәрдә өзиниң метафорилиқ қоллинилишини тапқан: сучытма мәниңдин бу иман тоны «йәшмигин мениңдин бу иман тонин» (393). Дурус йолда маңай сән худа, мени қиңғир йолдин сақла демәкчи. 84-бәйттә учришидиған тул тоны мәнаси анчә еник әмәс:

Түмән йылда бәрү тул әрдим тулас,
Бу тул тоны сучлуп өрүң кәдтим ас.
(Түмән йил тул әрдим, солғун йүз едим,
Селип тул кийим, кийдим ақ ас * кийим).

Үзәңгү билән чигәнниң «жүгән» метафорилиқ қоллинилиши бир бәйттә учришиду:

Қара тапса бәгләр бәдүйүр қопар,
6110
Үзәңгү бар әрсә чигән бәрк қапар.
(Авам ишлисә, бәг өсәр-зорийур,
Үзәңгү бар әрсә йүгән чин тутар).

Йәни бу бәйттә шаир хәлиқ билән бәгниң мунасивитини, үзәңгү билән жүгәнниң бағлинишиға метафорилиқ кияс қилиду.

6. Таамларға мунасивәтлик метафорилар. Адәмниң барлиқ арзу арманлири түгәл әмәлгә ашқинини түмән арзу бирлә та-

---

* Ас — сәвсәр.

лулап йәр аш «түмән арзу билән таллап йәр аш» (682), кәчүрмиш өдиндә түкәл йәр аш «тегишлик вақтида (һаятида) түгәл йәр аш» (1740) шәклидә аш сөзини метафорилиқ қоллиниш арқилиқ тәсвирләйду. Шундақла, аш сөзи һалал йә ашын (5796—5797) шәклидә, йәни яхшилиққа яхшилиқ қил мәнасидиму учришиду.

7. Тәбиәт һадисилиригә бағлиқ метафорилар. От йоқатқучи ужуқтурғучи күчкә егә һадисә сүпитидә метафорилишиду: от ыдты бодунқа бузулды әли «бузулуп ели, у хәлиққә чачар от», йәни контекстта әгәр бәг елигә дурус қанун, сәясәт бәрмисә, әлни талиғучи, талавәрсә, у өзи елиға от чачқини, демәкчи (2137). Шундақла, от жуқуридики мәналиридин сирт күч, қудрәт мәнасидиму учришиду. Шаир барлиқ нәрсә кетиду бүйүклүк, улуғлуқ һәммиси вақитлиқтур һәм бу дәвләт оты барча өчгү турур (5324) дәйду. Әнди 3608—3609-бәйтләрдә от сөзиниң алаһидә бир метафорилашқан шәкли ишлитилгән:

Тиши суһбәти мә бу әрлиқ отын.
3608
Өчүрмиш үчүн ол бирәр саәтни.
(Хотун сөһбити у бу әрлик отини,
Өчүрмәк үчүндур, бирәр саәттин).

Бу отуғ нәгү тәг өчүрсә өчәр,
3609
Кәрәк әрсә көрклүг йа көрксүз қучар.
(Бу отни қандақчә өчәрсә, өчәр,
Бу сәтму, чирайлиқ қучсила болар).

«Қутадғу биликтә» пәсилләрниң метафорилиқ қоллинилиши, адәм һаятини дәвирләргә бөлүшкә бағлиқ:

Йигит әрсә йашың йаз әрсә йылың (4623), йашың қырқта әрсә күн ай әрсә күз (4624), йашың әрсә алтмыш өдүң әрсә қыш (4625). Мәзкүр бәйтләрдин көрүнүп туридуки, шаир адәм һаятини үч дәвиргә бөлүп қарайду һәм уларниң һәр биригә бир пәсилдин тоғра кәлгән, йәни яшлиқ — баһар, оттура яш — күз, қерилиқ — қиш. Бу хил бөлүш «Қутадғу биликтә» турақлиқ характерға егә. (Шу дәвирдә мошундақ чүшәнчиләр болған болуши мүмкин). Сәвәви 364-бәйттә кимниң йеши қириққа кәлсә, униңдин жигитлик хошлашти десә, 367-бәйттә кимниң йеши атмишқа кәлсә татығ барды андын йайы болды қыш «татлиқ кәтти униңдин язи болди қиш» дәйду. Адәм һаятини пәсилләрләргә бағлаштуруп бөлүш 77-бапта, йәни «Өгдүлмиш Одғурмишқа түш йөрүгин айур» намлиқ бапта толуқ берилгән. Бу йәрдә чүшни адәм йешиға (пәслигә) қарап өрүш чүшәнчиси өз әксини тапқан. Жуқурида адәм һаятини жигитлик дәвирдин —

баһардин (яз) башлап, андин яздин (яй) атлап күзгә өткән болса, мәзкүр контекстта адәм һаяти балилиқ дәвирдин башлиниду. Балилиқ дәвиргә — баһар (яз) — йыл үлги яз әрсә кичиг әрсә әр (6007), жигитликкә — яз (ай) пәсли — йыл үлги йай әрсә түшәгли йигит «гәр олса пәсил яз, чүш көрсә йигит» (6009), оттура яшқа — күз — йыл үлги күз әрсә әр әрсә орут «күз пәсли чүшисә орта йаш бир әр» (6011), қерилиқ — қиш пәслигә — қыш әрсә йана түш көрүгли қары)қиш пәсли болуп чүш көрсә гәр қери» (6013) тоғра келиду.

Туман бирла бәйттә метафорилиқ мәнада учришиду: анын тутса әл қәнд көтүрсә туман» (1981), йәни хулқи-мүҗәзи яхши болуп, әлниң ғемини йесә, демәкчи.

8. Асман жисимларға мунасивәтлик метафорилар. Униңға, асасән, күнниң метафорилиқ қоллинилишила ятқузуш мүмкин. Улар күнниң чиқишиға вә олтиришиға бағлиқ. Мәсилән, шаир күнниң олтиришини төвәндикичә тәсвирләйду: йашық йанды йәркә йақурды башын «қуяш· янди йәргә һәм қойди бешин» (3283), йашық бады йүзкә қара йүз бағы «Қуяш япти йүзгә қара чүмбәлни» (4884), йашық туты йүзкә сарығ зәфәран «Қуяш сүртти йүзгә серик зәпиран» (4960), йашық зәфәран қылды яқут өңи «қуяш зәпиран қилди яқут өңини» (5669). Әнди күнниң олтиришини муәллип мундақ тәсвирләйду. «Тоғардын йашық баш көтүрди өрү «көтәрди мәшриқтин өз бешини күн» (3449), йашық қопты көксин көтәрди өрү (5450), йашық йазды болғай өрүклүг сачы «Қуяш йәшти болғай өрүклүк чечи» (5825), йашық баш көтүрдиг йүз ачты йаңы «қуяш баш көтәрди йүз ачти йеңи» (5828, 6221) көтүрди йашық бақты мәшриқ тапа «көтәрди бешин, көрди шәриқтә қуяш» (5678).

ПЕИЛЛИҚ МЕТАФОРИЛАР

Пеиллиқ метафорилар асасән җансиз нәрсиләргә җанлиқ нәрсиләр хусусийитини беғишлайду (Черкасова 1959, 29). Шуңлашқиму А. М. Пешковский пеилларни «тирик» сөзләр дәп атап, улар немигә тәгсә шуни җанландуриветиду дәп қариған (Пешковский 1920, 99). «Қутадғу биликтә» мәзкүр сөз түркүминиң метафорилиқ қоллинилиши көп учришиду. Бу йәрдә биз көп ишлитилидиған һәм метафорилиқ мәнаси ениқ бир нәччә пеилни мисал ретидә кәлтүрүп өтмәкчимиз. Пеилниң метафорилиқ қоллинилиши дегинимиздә, пикримиз ениқ болуши үчүн, метафорилиқ контекст тоғрисида ейтип өткән дурус. Л. Н. Рыньковниң пикричә: «...слово, взятое изолированно, вне контекста не может рассматриваться как метафора, поэтому при анализе плана выражения учет фразового окружения, контекста является необходимым условием» (Рыньков 1975, 10). Демәк, пеиллиқ метафора дегинимиздә беваситә пеилниң метафорилиқ қол-

линишинила әмәс, шундақла, униң метафорилиқ контекстта келишиниму нәзәргә алдуқ.

Ачмақ (инфинитив шәклидә елинди Р. А.) пеилиниң әсәрдә метафорилиқ контекста келиши: аңар ачты Ай толды көңли сөзи (503); ачылды әлиг көңли (581); ачлур көзи (4152, 4551 в. б.) (бир нәрсини билмәк, чүшәнмәк мәнасида); бодун һалы ачғыл «Хәлиқ һалиң ачқин (ейтип бәргин)» (3099); ач қулғақың «қулиғиңни ач» (5579); ачар сөз йолы (1421, 3893); ача айды «ечип ейтмақ» (3219); ачылды йолы «ечилди йоли» (бирәр ишқа йол ечилмақ) (2490, 4858, 5130).

Йәмәк пеилиму адәттә өзиниң уддул мәнасида биллә ишлитилмәйдиған сөзләр билән келип метафорилишиду: ажунуғ йәр «дуния йәр» (дуния қизиқчилиғидин толуқ бәһр елиш) (225, 1290, 2264); арзу йәр «арзу йемәк» (арзу-арманлириға йәтмәк) (4066, 4072); әлиг йәр «әлни йемәк» (әлни башқурмақ) (1510), әрәж йәр «хатирҗәмлик йемәк» (2156) әтин йәр «етин (гөшин) йәр» (өчләшмәк) (3554); башын йәр «бешин йәр» (өзигә өзи қәстлик қилмақ) (966, 2156, 2518); бәргә йәди «таяқ йеди» (бирәвидин зәрбә алмақ) (2395), йәйү билмәди «йейишни билмиди» (тапқинини пайдилинишни, истимал қилишни билмиди (1285, 1674, 1675); өкүнчләр йәди «өкүнч йемәк» (1510); өлүм йәр сәни «өлүм йәр сени» (1106); сақынч йәр (913, 5242) яки сақынч, қадғу йәр (1229, 2463) ғәм қайғу йемәк, һәтта динниму «йәйду»:

Йана динқа өчлүг бу дунйа нәңи,
3539
Йәсә дунйа дин йәр бақа көр муны.
(Бу дунйа мели динға өчтур йана.
Мелиң йәйду динни, сән көргин мана).

Кәсмәк пеилиниң метафорилиқ қоллинилиши: сөзүң кәс «сөзүңни кәс» (сөзүңни тохтат) (625, 951, 518, 1951, 3709, 4030, 4155); кәсә сөзләди «кесип сөзлиди» (үзүл-кесил пикир ейтмақ) (700, 3760, 3361); кәслүр сөзи «кесилур сөзи» (вапат болмақ) (1132, 1528); кәсилди башы «беши кесилди» (өлтүрүлди) (784, 2516, 4123); Кесилди тыны «деми кесилди» (вапат болди, кеслур сөзи синоними) (4698); кәсгәй уруғ «уруғи кесилгәй» (әвлатсиз, оғулсиз қалмақ) (3653) вә униң антоними кәсмәгәй уруғ (3376, 6411); кәсәр мән ишиг «кесәр мән ишни» (адил яхши ишлимәк) (809, 811); кесилмәз аты «кесилмәс ети» (нами өчмәс) (5570), умынч кәсмәгү «үмүт кәсмигәй» (үмүтин үзмигәй) (3674, 6515); тапуғ кәсмәди «хизмәт кәсмиди» (хизмитин тохтатмиди) (1718).

Тут пеилиниң метафорилиқ қоллинилиши: адаш (502, 3174, 4233 в. б.), дост (4201), әш «дост, адаш» (500) тутмақ; әлиг

тут «қол тут» (ярдәмләшмәк) (29, 350, 1198 в. б.); иг тутты «ағриқ тутти» (ағрип қалди) (1070); көңүл тут (әстә сақла) (1167, 1656); қулақ тут (тиңша) (4490); өлүм тутты (өлүмгә тайин тапмақ) (4703, 4833, 4854, 6109) вә униң синоними әҗәл тутты (1153); өзин тутты «өзини тутмақ» (сәвирлик қилмақ) (2512, 2649, 2661 в. б.); сөз ишкә тут «сөзни ишқа тут» (мәслиһәтни әмәлиятта пайдиланмақ) (1146, 2513, 2870). Сөз тут ибариси болса һәр хил мәналарда учришиду: әмәл қилмақ — ким өглүг сөзин тутса этлүр иши «ким әқил сөзини тутса түзләр иши» (1701), ядида сақлимақ — көңүлсиз сөзүг қәд тутумаз болур» көңүлсиз (әқилсиз) сөзни яхши туталмас болур) (2470), сөзлимәк — тили бирлә йумшақ сүчиг тутғу сөз «тили бирлә юмшақ татлиқ тутсун сөзини» (2576).

Урды пеилиниңму метафорилиқ контекстларда қоллинилиши көп учришиду; китаб аты урдум қутадғу билик «китап етип урдум «Қутадғу билик» (350), йүз урды (учрашмақ яки бир тәрәпкә қарап маңмақ) (470, 475, 736, 1707, 4881), қылыч урса «қилич урса» (урушмақ) (5519), өрк урмақ «жүгән урмақ» (жүгәнлимәк) (722), төрү әдгү ур «яхши қанун ур» (яхши қанун түз) (1456, 1458), урайын улын «урайын һулин» (һулин қурмақ) (1317).

МЕТАФОРИЛИҚ МУНАСИВӘТЛӘР ТҮРЛИРИ

Мәлумки, сөзләрниң метафорилиқ мунасивити, өзлири ипадә қиливатқан нәрсә яки һадисиләрниң, бәлгү яки һәрикәтлириниң охшашлиғиға асаслиниду. Әсәрдики метафориларниң төвәндики охшашлиқ түрлирини көрситиш мүмкин.

1. Сиртқи бәлгүлириниң охшашлиғи асасида һасил болған метафорилар. Мәзкүр метафориларни рәңгигә бағлиқ вә шәклигә бағлиқ охшашлиқлар, дәп иккигә бөлүп қаридуқ:

а) рәңгә бағлиқ, охшашлиқлар асасида һасил болған метафорилар, асасән, күнниң чиқиши һәм петишиға бағлиқ. Уларда қара вә қизил рәң күнниң олтиришини билдүриду: ажун тутты, йүзкә көмүр тәг бодуғ «дуния сүртти йүзигә көмүрдәк бояқ» (3837), қара зәңги қылмыш йүзини ышын «қара зәңги * қилмиш йүзини туман» (3286), йашық зәфәран қылди яқут өңи «қуяш зәпиран қилди якут өңини» (5569), йашық бады йүзкә қара йуз бағы «қуяш япти йүзигә қара чүмбәлни» (4884), қара сач бодуғы ажун толды түз «қарайди жаһан чач рәңини елип»

* А. А. Валитова «Қутадғу биликтики» зәңги һәққидә һәм күнниң түнгә вә әксичә алмишиши тоғрисида мундақ язиду: «Названия народов зиндж | зәңги (жители Занзибара или негры вообще), Руми (византийцы или жители Малой Азии, юнаны (греки) используются автором в качестве художественного приема при описании смены дня ночью и ночи днем (Валитова 1964, 7).

(4885), қалық путру тутты қара қуш өңи «һава алди путкул қара қуш өңи» (3949). Күнниң чиқиши ақ вә сериқ рәңләр билән берилиду: йаруқ йүз күләртәг йиришти тишин «очуқ йүз күләрдәк көрсәтти чишин» (3953), қызыл йүз өңи өңди болды сарығ «қизил йүз өңи өңди болди сериқ» (4959), ажун қыртышы болды алтун өңи «жаһан йүзи алди алтун рецини» (3369). Шаир қерилиқ вә яшлиқни тәсвирлигәндиму рәңгә асасланған метафориларни қоллиниду. Улар, асасән, қушлар рәңгигә бағлиқ: қайу башқа кирсә қуғу қыртышы «қайсу башқа чүшсә аққуш түси» (1101), қуғу қылды қузғун түсү тәг башым «аққуштә қилди қузғун түсидәк бешимни».

б) Сиртқи шәклиниң охшашлиғиға асасланған метафорилар анчә көп учрашмайду: қопа кәлди өрләп сыта қалқаны «қопуп кәлди өрләп сита * қалқини» (3840).

2. Һәрикәт охшашлиғиға асасланған метафориларға төвәндики мисалларни кәлтүрүш мүмкин: қалық қашы түгди көзи йаш сачар «асман қешин түгди көзи яш сачар» (80), йәни һава тутулди ямғур яғди демәкчи, йашық йанды йәркә йақурды башын «қуяш янди йәргә қойди бешин» (3283), йүзин қизләр йәркә румы қызы «йүзин йошурар йәргә Руми қизи» (3948).

Әлиг сунса әрдәм билә әр тәгип,
2647
Улуғ тағ башын йәркә илдрур эгип.
(Пәзиләт билән әр қолин гәр сунар,
Бүйүк тағ егип башин йәргә қояр).

3. Функционаллиқ охшашлиқ асасида һасил болған метафорилаарму анчә көп учрашмайду. Мәсилән, қамуғ қылғу ишкә кәңәш ол эми «барлиқ қилур ишқа кеңәштур дориси (даваси)» (5651). Булун «қул, әсир» сөзи метафорилашқандиму функционаллиқ охшашликқа асаслиниду: әт өз арзу сургән һәвақа булун «тән (арамин) арзу қилған һәвәскә әсир» (1438). Бәзидә булун орниға униң синоними туткунму учришиду: һәвақа болу бәрсә тутғун болур «һәвәскә (өзини) қоюп бәрсә туткун болур» (3345) в. б.

4. Ички бәлгүлириниң охшашлиғиға асасланған метафорилар. Бу түргә сапа охшашлиғиға асасланған метафориларни яткузуш мүмкин: йумшақ сөз (464); исиг сөз (2405, 2478), курч йүрәк «полат жүрәк» (5911) тоң йүрәк (2271) в. б. Мәзкур түр метафорилиқ эпитетларда көп учришиду.

---

* «Кутадғу биликниң» уйғурчә нәшридики изаһта мәзкур сөзни һәм мисрани төвәндикичә чүшәндүриду: бу һәрдә нур нәйзиси мәнасидә ишлитилгән. Шаир күнниң өзини қалқанға, униң чечилип чиққан нурини нәйзигә охшитиду.

5. Үниниң охшашлиғиға асасланған метафориға, пәқәт төвәндики бәйтнила кәлтүрүшкә болиду:

78 Чечәкликтә сандвач өтәр миң үнүн,
Оқыр сүри ибри түнүн һәм күнүн.
(Чечәкликтә миң хилда булбул үни,
Оқур сүри әбрини күн һәм түни).

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» МЕТАФОРИЛАРНИҢ СЕМАНТИКИЛИҚ СТРУКТУРИСИ

Мәлумки, метафориларниң төрт семантикилиқ типи мәжут: 1. жансиз нәрсигә жанлиқ нәрсиниң хусусийәтлирини бериш (жансизға — жанлиқ), йәни жанландуруш; 2. Бирәр жансиз нәрсигә хас әмәс иккинчи жансиз нәрсиниң хусусийитини бериш (жансизға — жансиз); 3. Бирәр жанлиқ нәрсигә хас әмәс иккинчи жанлиқ нәрсиниң хусусийитини бериш (жанлиққа — жанлиқ); 4. Жанлиқ нәрсигә жансиз нәрсиниң хусусийитини бериш (жанлиққа — жансиз).

1. Жансизға — жанлиқ. Мәзкүр семантикилиқ тип әсәридә наһайити көп учришиду. Бу хил метафорилаш, йәни жансиз тәбиәткә жанлиқ тәбиәт хусусийәтлири, бәлгүлирини бериш барлиқ тилларда кәң таралған болуп, дунияни, қоршап турған муһитни бәдиий өзләштүрүшниң әң муһим амили болуп һесаплиниду. Жанландурушниң әдәбий еқимларға мунасивәтлик екәнлигини һәм асасән тәбиәтни тәсвирләштә көп қоллинилидиғанлиғини башта ейтқан едуқ. Бу йәрдә тәбиәт тәсвирлиридин башқа жанландурушлардин мисаллар кәлтүрүп өтәйли. Әлиг Өгдүлмиштин уқуш сүрәти «әқил сүрити» қандақ болиду дәп сориғанда, Өгдүлмиш төвәндикичә жавап бериду:

1850 Йанут бәрди Өгдүлмиш айды уқуш,
Қылынчы көни көр күвәнчи өкүш.
(Жавап бәрди Өгдүлмиш, ейтти: Әқил —
қилиғи дурус, қиммити тола, бил).

1851 Йүзи көрки көрклүг нә йашы кичиг,
Қамуғ эдгүлүккә аныңдын кәчик.
(Йүзи турқи көркәм, йешидур кичик,
Пүтүн яхшилиққа болур у кечик).

Өрүг һәм силиг һәм нә қылқы амул,

1852

Қамуғ тәпрәнүркә бағырсақ көңүл.
(Сәвирлик, силиқ, хулқи юмшақ һаман,
Дили һәммә җанлиқ үчүн меһриван).

Мәзкүр бәйтләрдин көрүнүп туридуки, әқилни шаир худди адәмни тәсвирлигәндәк тәсвирләйду. Мошу хусусийәтлиригә бола җанландуруш иккигә бөлүниду. Униң биринчиси инсанлаштуруш, йәни җансиз нәрсиләргә һәм абстракт чүшәнчиләргә адәмниң хусусийәтлирини бериш, иккинчиси — тирилдүрүш, йәни җансиз нәрсә вә абстракт уқумларға һайванлар һәм қушлар хусусийәтлирини бериш. Биринчисиға жуқуридики бәйтләр (1850—52) мисал болалайду. Җанландурушниң иккинчи түригә төвәндики мисалларни кәлтүрүш мүмкин:

Қалық пүтрү тутты қара қуш өңи,
3949
Ажун толды қара қуш йуңы.
(Һава алди пүткүл қара қуш өңи,
Җаһанға толди һәм қара қуш йуңи)

Бу мисалда кечигә, йәни абстракт чүшәнчигә қушниң бәлгүси берилгән.

«Қутадғу биликтә» толарақ җанландуруш объекти болуп, дуния учришиду. Уларда җанландурушниң һәр икки түри (инсанлаштуруш вә тирилдүрүш) қатар ишлитилгән. Бу йәрдә биз пәқәт бир контекстта учришидиған мисалларни кәлтүрүп өтмәкчимиз:

Ара көрсә йүгрүр бәзәнип уду,
402
Ара көрмәдүк тәг қылур йәр қоду.
(Ясинип у бәзи арқандин чапар,
Селип бәзи көрмәскә тәтүр қарар).

Ара көрсә әврәр йана тәрк йүзин,
403
Авағлар нәчә тутса бәрмәз өзин.
(Қарисаң у бәзән тез өрәр йүзин,
Қилип назни нәччә тутқузмас өзин).

Өкүш бәг қарытты қарымаз өзи,
404
Тәлим бәг кәчүрди кәсилмәз сөзи.
(Талай бәгни қеритти, қеримас өзи,
Кәчүрди талай бәгни, түгимәс сөзи).

Жуқуридики мисаллардин көрүнүп туридуки, метафориларниң, жүмлидин жанландурушларниң асасий вәзиписи ейтмақчи болған пикирни образлиқ, һаяҗанлиқ қилип бериштин башқа, уни көпчиликкә чүшинишлик, ениқ, конкрет һәм һәртәрәплимә бар қир сирлирини толуқ ечип бериштин ибарәт.

Әсәрдики абстракт чүшәнчиләрниң метафорилишишиға йәнә төвәндики мисалларни көрситиш мүмкин: Қара түн көтүрмиш этәкин өрү «қара түн көтәрди етигин өрә» (3952), һава нәфс тирилсә бу көңүл өлүр «һәвәс, нәпс тирилсә бу көңүл өлүр» (4912), билик бәг болур көр уқуш болға һан «билим бәгдур көр әқил — хан» (5321), өлүм сұқланур көр сәни тутғалы «өлүм ач көзлүк билән сени тутмақчи» (6169), көңли қадғурар «көңли қайғурар» (3329) удумыш бу көңлүм «ухлайду бу көңлүм» (5690), көңли өлүг «көңли өлүк» (1860, 4932, 5689), көңли тириг (603, 3073, 1383, 3642, 5746 в. б.) көңүл қылма баш «көңүлни қилма яра» (3708, 3826, 3965 в. б. барлиғи 12 бәйт), көңүл арзу бирлә қалы игләсә «көңүл арзу билән ағриса» (3873), түгүн урма отун мәниң көңлүмә «түгүн урма бекар мениң көңлүмгә» (1083), көңүлкә тоқы «көңлүмгә тоқи» (2253), пышырса көңүл (2782, 6165).

Сөзүг сөзләмәсә саңа қул болур,
3880
Қалы сөзләсә сәни қул қылур.
(Ейтмаста бу сөз саңа қул ерур,
Әгәр сөзлисәң сән, сени қул қилур) в. б.

Конкрет нәрсиләрниң жанландурулушиға төвәндики мисрани кәлтүргили болиду: түмән тү чечәкләр йазылды күлә «түмән түрлүк чечәкләр ечилди күлүп» (70). «Қутадғу биликтә» һәтта санларму жанландурулиду. Санларниң метафорилиқ қоллинилиши поэзиядә наһайити кам учрайдиған һадисә. Конкрет предметлиқ мәнаға егә әмәс сөз түркүмлириниң метафорилашмайдиғанлиғи яки ундақ мисалларниң аз учришидиғанлиғи тоғрисида жуқурида ейтилған еди. Пүткүл әсәрниң пәқәт иккила бәйтидә санлар метафорилишиду: тәгүрди маңа өлгин әлиг йашым «тәккүзди маңа қолин әллик йешим» (365), оқыр әмди алтмиш маңа кәл тәйү «чақирур әнди атмиш: Маңа кәл, — дәйду (366).

Умумән әсәрдики метафориларниң асасий қисми мәзкүр семантикилиқ типта ясалған.

2. Жансизға — жансиз. Мәзкүр семантикилиқ тип 3 вә 4 типларға нисбәтән көп учришиду. Униң объекти (толарақ абстракт чүшәнчиләр) һәм берилидиған бәлгүлири хилму-хил: билки қоюғ «билими қоюқ» (3829), билки пычуғ «билими пучуқ» (4020), ирик сөз «қопал, йоған сөз» (3426), йумшақ сөз (463),

пышығ сөз «пишиқ сөз» (3842) сүчиг сөз «чүчимәл сөз» (2072), ушақ сөз (4301), ақа кәлсу арзу қурумаз болуп «ақип кәлсуӊ арзу қуримас болуп» (943), һәвақа уқуш қылса өрк «һәвәскә әқилни қилса тизгин» (2504). Бу мисаллардин көрүнүп туридуки, һәр қандақ абстракт чүшәнчиләргә конкрет нәрсиләрниӊ хусусийити берилгән. Мәсилән, билимгә қоюқлуқ вә пучуқлуқ охшаш конкрет нәрсиләр хусусийити берилгән болса, сөзгә йоғанлиқ, чүчүмәллик, ушақлиқ, пишиқлиқ охшаш конкрет нәрсиләр хусусийәтлири берилгән.

3. Җанлиққа — җанлиқ. Мәзкүр типниӊ бир нәччә түрини көрситишкә болиду:

а) Қушларға адәмниӊ хусусийитини бериш:

Улар қуш үнин өтти үндәр әшин,
75
Силиг қыз оқыр тәг көӊүл бәрмишин.
(Улай қуш сайриди үндәп йолдишин,
Гөзәл қиз қичқарған кәби сөймишин).

ә) Қушлар хусусийитин адәмгә бериш:

Қувәзлик билә көккә ағмаз киши,
2119
Қалы қодқы болса бузулмас иши.
(Тәкәббурлуқ билән көккә чиқмас киши,
Кичик дил болса, бузулмас иши).

б) Адәмниӊ һайванларға хас һаләттә тәсвирлиниши:

Билиглиг кишәлди туруп йүгрүмәс,
6614
Биликсиз йорыр көр тиләкин сүрә.
(Билимлик — кишәнлик, йүрәлмәс азат,
Билимсиз тиләккә йәткән, қара).

4. Җанлиққа — җансиз. Бу семантикилиқ типму әсәрдә аз учришиду. Өгдүлмиш аяллар вапасиз келиду, уларниӊ көзи нәгә бақса, көӊли шу яққа кетиду, шуӊлашқа сән сақ бол, дәп өз пикрини төвәндикичә йәкүнләйду:

Җәфа бирлә өнмыш игидмиш йығач,
4522
Йәмиши ағу ол аӊар болма ач.
(У гоя җапада йетилгән яғач,
Йемиши зәһәрлик аӊа болма ач).

Биз бу әмгигимиздә метафориларниӊ стилистикилиқ алаһидиликлири вә функциялиригә мәхсус тохталмай, жуқурида қаралған мәсилиләрдә қисқичә ейтип өттуқ. Сәвәви «Қутадғу биликтики» метафориларниӊ стилистикилиқ қоллинилиши Б. Тухлиев мақалисида тәпсилий берилгән (Тухлиев 1982).

3. «ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ЭПИТЕТЛАР

А. Н. Веселевскийниң: «...история эпитета есть история поэтического стиля в сокращенном издании» (Веселовский 1989, 59) дәп язғини, «Қутадғу биликтики» эпитетларға йәни әрәп-парис поэтикиси асасида йезилған әсәргә анчә тоғра кәлмәйду. Сәвәви әрәп-парис поэтикисида эпитетларға мәхсус тохталмиған. Е. Э. Бертельс эпитетқа әрәп-парис поэтикисидики вәсф * дурус келиду дәп қарайду (Бертельс 1988, 142).

Әлвәттә, буниңдин әрәп-парис әдәбиятида һәм «Қутадғу биликтә» эпитетлар аз ишлитилгән дегән пикир туғулмайду. «Қутадғу биликтә» эпитетлар башқиму бәдиий васитиләр қатарида әсәр поэтикилиқ системисиниң ажралмас бир қисми болуп һесаплиниду. Б. В. Томашевскийниң пикричә классицизм вә романтизмда исимни сүпәтсиз (эпитетсиз) қоллиниш поэтикилиқ әмәс дәп һесаплинатти, йәни «...слово само по себе казалось недостаточно поэтическим, нужно было его возвысить. И главным средством для этого было сопровождение слова эпитетом» (Томашевский 1983). Алимниң бу пикри қисмән «Қутадғу биликқиму» тоғра келиду. Лекин Б. В. Томашевский эпитет толарақ аффектлиқ һаләттә көп ишлитилиду дәп һесаплайду. Демәк, эпитет һаяҗанлиқ, көтирәңгү пафос бесим болған лирикилиқ әсәрләрдә (мәсилән, XIV—XIX әсир түрк тиллиқ поэзия) пәнд-несиһәт, ой-пикир бесим болған дидактикилиқ әсәрләргә (Мәсилән «Қутадғу билик») нисбәтән кәң қоллинилиду.

Биз бу йәрдә исимларни ениқлап, уларға һәр хил баһа беридиған сүпәт арқилиқ ипадиләнгән эпитетларғила тохтилимиз. Эпитет хизмитидә қоллинилған сүпәтләр, асасән, қарахани-уйғур тили лексикисиға тәәллуқ. Әрәп-парис сөзлири анчә көп әмәс. Пикримизгә дәлил сүпитидә дуния (бәзидә ажун) сөзи билән кәлгән эпитетларға тохтилип өтәйли. Қарахани-уйғур тилидики эпитетлар: йайығ дунйа «турақсиз дуния» (1075, 3533, 4730, 5925, 6152, 6230), кәчки (бәзидә кәчәр) дунйа (3087, 3782, 5405, 6563), алчы ажун «һелигәр дуния» (5231), йаруқ дунйа (3283, 5003) кәң дунйа (3649), мәңгү ажун (4906), ынанчсыз ажун — ишәнчсиз дуния» (4839, 6629). Әрәп-парис тилидики эпитетлар: вапасиз дунйа (5174, 5297), җәфачы дунйа (ажун) (1237, 3088, 3790, 4839), һәтәрлығ дунйа (4801). Бу йәрдә шуни әскәртип өтүш керәкки, соғда тилидин киргән ажун билән әрәп тилидин киргән дунйа сөзлири синоним сөзләр болуп, мәна җәһәттин бир-биридин пәриқләнмәй һәм бир-бириниң орнини алмаштуруп кәлгини билән (мәсилән, 1237, 3790 вә 4839 бәйтләрдә җәфачы ажун десә, 3088-бәйттә җәфачи дунйа, 5174-бәйттә

---

* Лекин Б. Я. Шидфар вәсфни охшитишниң бир түри дәп һесаплайду. (Шидфор 1974, 183).

вәфасыз дунйа болса, 5297-бәйттә вәфасыз ажун) бәзи сөзлә (эпитетлар), мәсилән, йайығ «турақсиз» пәқәт дунйа сөзи билә алтә бәйттә ишлитилгән. Демәк, дунйа билән ажун мәна җә һәттин пәриқләнмигәнлиги билән, стилистикилиқ қоллинилиш җәһәттин өзгичиликләргә егә болған.

Әсәрдики эпитетларни адәмгә, тәбиәткә конкрет нәрсиләрг вә һәр хил абстракт чүшәнчиләргә бағлиқ эпитетлар дәп төр топқа бөлүшкә болиду.

1. Адәмгә бағлиқ эпитетлар. Мәзкүр топтики эпитетлар әсәр дә наһайити көп учришиду. Улар адәмниң мүҗәз-хулқи, жү рүш-турушни һәртәрәплимә ечип беришкә қаритилған. адәмләр һәр хил мәнсәп егилири, йәни бәг, вәзир, дехан, чарви чи в. б. болуши мүмкин. Лекин уларни баһалашта, йәни улар ға нисбәтән қоллинилған эпитетларда анчә пәриқ йоқ. Шаи үчүн адәмни баһалашта униң мәнсиви әмәс, бәлки яхши як яман адәм екәнлиги әһмийәтлик болғанлиқтин, биз бу йәрд киши вә әр сөзлири билән кәлгән эпитетларға тохталдуқ. Ула яхши вә яман хулқлуқ адәмләргә мунасивәтлик болғачқа, иҗа бий вә сәлбий мәнадики эпитетлар дәп бөлүнди.

Киши сөзигә мунасивәтлик иҗабий мәнадики эпитетларғ төвәндики мисалларни кәлтүрүш мүмкин: алчақ киши «тең хатирҗәм киши» (2295), асығлығ киши «пайдилиқ киши (5731), атлығ киши «атақлиқ киши» (688), әдгү киши «яхш киши» (345, 933), әдгү сөзлүг киши «яхши сөзлүк киши» (272) әрәжлиг киши (2938), бағырсақ киши «меһриван киши» (1357) биликлиг киши «билимлик киши» (2452, 2789) йаңылмас киши «йеңилмас киши» (198), көңүллүг киши (2470), көрклүг киш (2212, 2895) қадашлығ киши «қаяшлиқ киши» (3173), өглү киши «әқиллиқ киши» (820), өдрүм киши «талланған киши» (423), оғуллуғ киши (1222), сақынуқ киши «сақ, диндар киши» (1063, 1441, 1980, 2191, 6478), сәримлиг киши «сәвирлик киши» (1310), төрүлүг киши «қанунлуқ әдәплик киши» (2196, 4290 4604), увутлуғ киши «уятлиқ киши» (2201, 2293, 2445), уқуш луғ киши «әқиллиқ киши» (1776, 2788), уруғлуғ киши «уруқлу (ақ сүйәклик) киши» (2197) в. б.

Әрәп тилидин киргән пәкәт вәфасиз сөзила киши сөзин еникләп келиду (2040, 2875, 3016). Жуқурндики мисаллар ад дий, йәни бир сөздин ибарәт эпитетлар болса, төвәндә бир нәч чә сөздин ибарәт болған мурәккәп эпитетларға мураҗиәт қи лайли: бош, азад киши (2307, 2390, 2990), бағырсақ, тапуғчы пүтүн, чын киши «меһриван хизмәткар, пүтүн, чин киши» (2851), көзи тоқ, одуғ, сақ билиглик киши «көзи тоқ, ойғақ, сақ билимлик киши» (2236), өрүг кәд көңүллүг сынамиш киши «тинч яхши көңүллүк синиғучи киши» (1992), уқушлығ, вәфа лығ киши «әқиллиқ, вапалиқ киши» (2875).

Сәлбий мәнадики эпитетлар: арығсыз киши «паскина киши»

(2858), асығсыз киши «пайдисиз киши» (5731), әсиз киши «әсиз киши» (930) биликсиз киши «билимсиз киши» (985, 2452), йарағсыз киши «ярақсиз киши» (2256, 4243, 5334), йүрәксиз киши (2282) йәвлақ киши «яман, начар киши» (6453), көңүлсиз киши (2470, 2472, 2798), өгсүз киши «әқилсиз киши» (1999, 2771), оғулсуз киши (3375), озунчы киши «питнихор киши» (4212), төрүсүз киши «әдәп-йосунсиз, қанунсиз киши» (4603), тусулмас киши «пайдисиз киши» (3044), увутсиз киши «уятсиз киши» (1309, 2199, 2203, 2205), уқушсуз киши «әқилсиз киши» (296, 1831), ушақчы киши «ғевәтчи, ушшақ сөзлүк киши» (1299, 5257), чырғуй киши «кәмбәғәл киши» (2809). Бу йәрдиму әрәп тилидин киргән сөзләрдин пәқәт вәфасыз киши (1379, 2039) ишлитилгән. Киши сөзигә мунасивәтлик сәлбий мәнадики мурәккәп эпитетларға төвәндики мисраларни кәлтүрүш мүмкин: икки йүзлүк киши (4272), көзи суқ киши «ач көз киши» (1143, 2001, 3004, 2611), тәлва мундуз киши «тәлвә, ахмақ киши» (963), уруғсуз кишиләр арығсыз. болур «уруқсиз кишиләр паскина болур» (2194).

Әр сөзини ениқлап, баһалап кәлгән иҗабий мәнадики эпитетлар: әрдәмлиг әр «пәзиләтлик әр» (567), көни сөзлүг әр «дурус сөзлүк әр» (1133, 1369, 5078), көни қылқлиғ әр «дурус хулқлуқ әр» (1290), йити көзлүг әр «өткүр көзлүк әр» (1369, 6191), силиг әр «силиқ әр» (2446, 2912) тәтик әр «тетик әр» (279), талу әр «талланған әр» (2273, 4234).

Мурәккәп эпитетлар: йағычы күр әр (2019), күр алп әр «җасур, батур әр» (2380), күр әрсиг әр «җасур, әрлик (әр жүрәк) әр» (2705), қурч йүрәклиг әр «полат жүрәклик әр» (5911), қурч, қатығ әр «полат қаттиқ әр» (2271) уқушлуғ йәг әр «әқиллиқ, яхши әр» (2117). Сәлбий мәнадики эпитетлар әр сөзи билән аз қоллинилған: усал әр «осал әр» (447), ики йүзлүк әр (1298) тили йалған әр (2041).

Бир қаримаққа киши вә әр сөзлиридә мәна җәһәттин пәриқ болмисиму, киши билән кәлгән эпитетлар, асасән, әр билән кәлгән эпитетларда қайтиланмайду һәм киши сөзи билән кәлгән эпитетлар адәмниң инсаний хисләтлириниң яхши яки яман тәрәплирини ечишқа қаритилған болса, әр билән кәлгән эпитетлар асасән адәмниң қорқумсиз, жүрәклик яки эксинчә қорқанчақлиқ хисләтлирини көрситиду. Шундиму, һәр икки сөзгә ортақ эпитетларму учришиду. Лекин улар наһайити аз: уқушлуғ киши (423, 1176) вә уқушлуғ әр (217), ики йүзлүг киши (4272) вә ики йүзлүг әр (1298).

Жуқуридики мисаллардин көрүнүп туридуки, әрәп-парис сөзлири эпитет сүпитидә наһайити аз ишлитилгән. Әгәр XIV—XIX әсирләрдики түрктиллиқ поэзиядә эксинчә әһвалниң йүз бәргәнлигини нәзәргә алидиған болсақ, у чағда «Қутадғу биликтә» әрәп-парис эпитетлириниң аз болуши Йүсүп Хас Һаҗип-

ниң маһаритидинла әмәс, шундақла, униң ана тилиға болған һөрмити вә еһтиятчанлиғидинму дәрәк бәрсә керәк.

Умумән әсәрдә адәмгә бағлиқ эпитетлар наһайити көп, сәвәви мәзкүр поэма дидактикилиқ характерға егә болғанлиқтин, йәни униң мәркизидә адәм турғанлиқтин, эпитетларму толарақ адәмниң һәр хил хусусийәтлирини ечип беришкә қаритилған.

2. Тәбиәткә мунасивәтлик эпитетлар. Уларниң тәбиәт һадисилиригә, һайванларға, қушларға вә өсүмлүкләргә аит эпитетлар дәп бөлүшкә болиду. Буларниң ичидә әң көп учришидиғини тәбиәт һадисилиригә бағлиқ эпитетлар: йағыз йәр «қоңур йәр» (3, 44, 64, 3212, 3725 в. б.) йашыл көк «йешил көк асман» (3, 22, 44, 1548, 3724 в. б.), йаруқ күн (2250, 3193, 4923), йашыл сув «йешил су» (2250, 3212, 3725), қара түн (22, 2250, 3193, 4928), ачығ сув «аччиқ су» (1408, 36, 25), йаруқ йаз «йоруқ яз» (65), қара йәр (357), қуруғ қум (3626), қызыл от (2250), сарығ тан (5971), сүзүг йәл «сүзүк йәл, шамал» (5725), түпсиз тәңиз (1164).

Қушларға бағлиқ эпитетлар асасән уларниң рәңгини билдүриду: қара чумчуқ (77), қара қуш (4711), өрүң қуш «ақ қуш» (1319), сарығ сандвач «сериқ булбул» (4963, қанатсыз қуш (3004).

Һайванларға мунасивәтлик эпитетлар «қызыл түлки» (2542), қалын ач бөри «келин (көп) ач бөри» (5164).

Өсүмлүкләргә бағлиқ эпитетларму көп әмәс: қурымыш йығач, йазқы гүләф, үйүк чим (974).

3. Конкрет предметларға бағлиқ эпитетлар: ағыр йүк «еғир жүк» (2066), арығлық йолы «тазилиқ йоли» (845) арығ аш «таза аш» (2846) әдгү йол «яхши йол» (872, 4336), әдгү нәң «яхши нәрсә» (4470), әгри йол (2023, 4876), әдгү ызығ «яхши из» (4411, 5226), әдиз кәң бәдизлиг сарай «егиз, кәң безәклик сарай» (1419), әзиз китаб (401), әтиклик сарай «ясалған сарай» (1180), бәдизлик әв «безәклик өй» (1524), көнилик йолы «дуруслуқ йоли» (2307, 4874, 5410), көни йол «дурус йол» (4407, 6632), йинчкә йол «инчикә йол» (4376) в. б.

4. Һәр хил абстракт чүшәнчиләргә бағлиқ эпитетлар. Мәзкүр топтики эпитетлар асасән қут, иш, билик сөзлири биләң келиду. Қут «бәхит, дөләт» шаир пикричә вапасиз турақсиз нәрсә болғачқа, униң эпитетлириму қутниң шу хусусийәтлиригә қаритилған: йайығ қут «турақсиз қут» (710, 725, 1144, 6133) қывы қут «вақитлиқ, бир дәқиқилиқ қут (1045, 1332, 2105) ынанчсыз қут «ишәнчсиз қут» (5091, 6133). Қутниң барлиқ хусусийәтлирини көрситидиған төвәндики бәйткә муражиәт қилайли:

Ынанчсыз турур қут вәфасиз йайығ,

670

Йорырда учар тәрк адақы тайығ.
(Ишәнчсиз, вапасиз бәхит беқарар,
Йүрәр һәм учар тез, айиғи тайар).

Билимгә бағлиқ эпитетлар толиси, бевасит билимгә қаритилмай, бәлки адәм билимигә нисбәтән ейтилиду. Билки бәдүк «билими бүйүк» (3687), билки ачуқ «билими очуқ» (4020), билки кәң «билими кәң» (4533, 4707, 6488), билки қойуғ «билими қоюқ» (3829), билки патығ «билими чоңқур» (4928, 5713, 5899), билки пычуғ «билими пучуқ» (4020), билки улуғ «билими улуқ» (5171, 6090), түмән түбилик «түмән түрлүк билик (2441).

Ишқа бағлиқ эпитетлар өзлириниң һәр хиллиқлиғи билән пәриқлиниду: әвәк иш «алидиранғулуқ иш» (5217), әдгү иш «яхши иш» (533, 2008), әсиз иш «әссиз иш» (2435), бәдүк иш «бүйүк иш» (2934), битиксиз иш «йезиқсиз иш» (2778), йарағсыз иш «ярамсиз иш» (2763), йарағсыз, йавуз иш «ярамсиз, явуз иш» (4061), кәрәклиг иш .(1174), көрклүг иш «гөзәл, көрклүк иш» (545, 2599, 5253), қатығ иш «қаттиқ иш» (2959), тәңсиз иш (2003, 2102), тәрс иш «тәс иш» (4753), тәлим түрлүг иш «гола түрлүк иш» (2599), иши кәд сүзүг «иши наһайити сүзүк» (2440).

Мәзкүр мисаллардин көрүнүп туридуки, эпитетлар толарақ өзлири ениқлап кәлгән исимғиму бағлиқ. Бу һәқтә эпитетларни мәхсус үгәнгән алимә Л. Кателина мундақ язиду: «Употребление эпитетов и их семантико-стилистические значения, в известной мере обусловлены семантикой существительных, которые они определяют» (Кателина 1983, 14).

Эпитет орнида кәлгән сүпәтләр арисида синонимлиқ вә антонимлиқ мунасивәт хелә байқилиду. Антонимлиқ эпитетлар толарақ бир бәйттә яки бир контекст даирисидә келип, нәрсә, чүшәнчә яки һадисиниң иҗабий вә сәлбий тәрәплирини көрситиду. Антонимлиқ җүпләр сүпитидә асасән төвәндики эпитетлар учришиду: әдгү-әсиз, биликлиг-биликсиз, көни-ялған, әгри, увутлуғ-увутсиз, уқушлуғ-уқушсиз, вәфалығ-вәфасыз в. б.

Синонимлиқ эпитетлар характерилиниватқан нәрсә хусусийәтлирини һәртәрәплимә ечип, баһалап көрситиду. Әгәр иҗабий вә сәлбий мәнадики эпитетлар асасида антонимлиқ эпитетлар еniқланса, синонимлиқ эпитетларни бир сөзгә бағлиқ йә иҗабий йә сәлбий мәнадики эпитетлардин издәшкә болиду, йәни сәлбий мәнадики эпитетлар өз алдиға бир синонимлиқ қатар һасил қилса, (буниңға идеографиялик һәм метафорилиқ эпитетларму кирип кетиду), иҗабий эпитетлар өз алдиға бир синонимлиқ қатар һасил қилиду. Бу пикирни дәлилләш үчүн қылық вә қылынч сөзлирини ениқлап келидиған иҗабий мәнадики эпитетларға тохтилайли: қылқы амул «қилиғи бесиқ, хатирҗәм» (2049, 6151, 6234, 6261), әдгү қылық «яхши қилиқ» (1978, 1980,

5881, 5924), қылқы көни «қилиғи тоғра» (409, 1661, 1977, 2607), қылқы арығ «қилиғи таза» (1985, 2729, 4719), қылқы көдрүм «қилиғи алийжанап» (ДТСта избранный) (1963, 2187), қылқы өрүг «қилиғи еғир бесиқ» (5371, 5994, 6023, 6038), қылқы өрүң «қилиғи ақ» (4239), қылқы оңай «қилиғи оңай (яхши, тоғра)» (407, 1695, 2209, 2437), қылқы пүтүн «қилиғи пүтүн» (2038, 2792, 4045), қылқы силиг «қилиғи силиқ» (335, 407, 1670, 2006, 24,66, 4407, 6124, 6505), қылқы түзүк «қилиғи түз» (1148, 2306, 2444, 3437), қылқы толу «қилиғи толуқ» (1351), қылқы түз «қилиғи түз» (2788, 4007), қылықы уз «қилиғи уз» (2653, 2854, 2921, 2923, 5509). Бу эпитетларниң барлиғи бир сөзгә қаритилип, һәм иҗабий мәнаға егә болғанлиқтин уларни синоним сөзләр дәп қарашқа болиду. Қылынч сөзи асасән, жуқурида көрситилгән иҗабий мәнадики эпитетлар билән кәлгән болсиму, мәзкүр сөз қылық сөзидин өзиниң стилистикилиқ қоллинилишида пәриқлиниду, йәни уларниң бир мисрада яки бир бәйттә учришидиған әһваллири байқилиду: қылынчы көни әрди қылқы оңай «хулқи дурус еди, қилиғи оңай» (407), қылынчы көни болса қылқы оңай «хулқи дурус болса қилиғи оңай» (2209) қылынчы оңай вә қылқы әдгү «хулқи пүтүн вә қилиғи яхши» (1980), қылықың көни тут қылынчың силиг «қилиғиңни дурус тут, хулқуңни силиқ» (5209).

Қылынчы әдгү болса қамуғ һәлқ сәвәр,
1661
Қылықы көни болса төркә ағар.
(Хулқи яхши болса пүткүл хәлиқ сөйәр,
Қилиғи дурус болса төргә чиқар).

Бу мисаллардин көрүнүп туридики, қылынч сөзи 407, 2209-бәйтләрдә көни сөзи билән кәлсә, қылқы сөзиму мәзкүр сөз билән 1661 вә 1977-бәйтләрдә биллә ишлитилгән. Демәк қылынч вә қылық сөзлири мәна җәһәттин бир-биридин пәриқләнмәйду. Шаир уларни тавтологиядин кечиш үчүн яки у сөзләрниң биз үчүн анчә рошән болмиған стилистикилиқ пәриқлиридин пайдилинип, бир контекста қолланған. Бу әһвални сәлбий мәнадики қылынч вә қылық сөзлири билән кәлгән эпитетлардинму байқашқа болиду: қылықы явуз ол қылынчы җәфа «қилиғи явуздур, хулқи җапа», (3390), қылықы җәфа ол қылынчы отун «қилиғи җападур, хулқи яман» (6127) в. б.

МЕТАФОРИЛИҚ ЭПИТЕТЛАР

Метафорилиқ эпитетларниң һасил болуши, умумән, метафориға хас қанунийәтләргә асаслансиму лекин метафорилиқ эпитет метафоридин пәриқлиниду. Бу һәқтә В. И. Еремина пикригә

мураҗиәт қилайли: «Метафорический эпитет будет рассматриваться как определенный момент развития метафорического мышления, как особая форма выражения метафоры, где действует те же, что и в метафоре закономерности: отвлечение сходство и конкретизация, но принципы эти претерпевают здесь значительные изменения. Если основными закономерностями собственно метафоры является сходство и отвлечение, то в метафорическом эпитете главным становится принцип конкретизации. Выделение его как доминирующего связано с основной функцией эпитета быть определением» (Еремина 1967, 144).

Жуқуридики мисаллиримизда метафорилиқ эпитетлар көп кәлтүрүлгән болсиму, уларға тәпсилий тохталмиған едуқ. Бу йәрдә уларни қайтилмай, пәқәт сөз сөзи билән кәлгән эпитетларниң уддул вә көчмә мәналириға қисқичә тохтилип өтимиз. Сөз сөзи билән кәлгән эпитетлардин ялған сөз (1326), керәксиз сөз (2687), өкүш сөз «нурғун сөз» (1009) охшашлири өзлириниң уддул мәнасида ишлитилгән болса, қалғанлири көчмә мәнасида, йәни метафорилиқ эпитетлар болуп кәлгән: сүчиг сөз чүчимәл сөз» (547, 2072, 2665, 4348, 5222), ирик сөз «қопал, жирик сөз» (2077, 3426, 3430, 5211), исиг сөз «иссиқ сөз» (2405, 2478, 2479, 6095), ачығ сөз «аччиқ сөз» (2577), әдгү сөз «яхши (2688), йава сөз «бош сөз» (985, 986), ич сөзи (2675, 2676), ушақ сөз (4301).

Бу мисаллардин көрүнүп туридуки, метафорилиқ эпитетлар бирәр абстракт чүшәнчигә (бу йәрдә—сөз) конкрет нәрсиләрниң хусусийитини берип баһалаш арқилиқ әмәлгә ашурулған. Умумән метафорилиқ эпитетларда, «Қутадғу биликтики» метафориларниң әң көп болған түри жанландуруш, йәни җансиз нәрсигә җанлиқниң хусусийитини бериш аз учришиду. Әсәрдики метафорилиқ эпитетларда метафориларниң җансизға җансиз семантикилиқ типи, йәни абстракт чүшәнчиләргә конкрет нәрсиләрниң хусусийәтлирини бериш көп қоллинилған. Униң сәвәви әсәр жанриғиму бағлиқ болуши мүмкин, йәни дидактикилиқ әсәрдә көпирәк муәллип абстракт чүшәнчиләрни тәһлил қилип, уларни чүшинишлик қилиш үчүн, рошәнләштүрүш үчүн конкрет нәрсиләргә мураҗиәт қилиду.

III-БАП

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ЛЕКСИКИЛИҚ ВАСИТИЛӘРНИҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКИЛИҚ ТӘҺЛИЛИ

«Қутадғу биликниң» лексикиси қисмән үгинилгән болсиму лекин униңдики антоним, синоним, омоним көп мәналиқ сөзләр охшаш лексика-семантикилиқ категорияләр вә фразеологиялик бирикмиләр мәхсус үгиниш объекти болмиған. Бу бапта биз мәзкүр лексика-семантикилиқ категорияләрниң вә фразеологиялик бирикмиләрниң грамматикилиқ тәбиитигә вә уларниң стилистикилиқ қоллинилишиға тохталмақчимиз. Мәлумки, антоним, омоним, синоним вә көп мәналиқ сөзләр вә фразеологиялик бирикмиләр поэтикилиқ текстта тәсвирий васитә сүпитидә көп қоллинилиду. Шуңлашқа, биз жуқурида аталған лексика-семантикилиқ категорияләрни тәһлил қилғанда, уларниң грамматикилиқ тәбиитигә қисқичә тохтилип, асасий диққитимизни шу лексикилиқ тәсвирий униңлиқ васитиләрниң шаир тәрипидин өз мәхситигә мувапиқ қоллиниш алаһидиликлиригә бөлдуқ.

1. «ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» АНТОНИМЛАР

Бәдний текст структурисида кәң таралған вә муһим лексикилиқ тәсвирий васитиләрниң бири антонимлар болуп һесаплиниду. Сәвәви, қариму-қарши мәналиқ чүшәнчиләр адәм әқлиниң тәбиитигә хас болуп, турмуштики һәр хил тәсәввурларниң, илмий тонуп-билишниң, философиялик қурулмиларниң эстека, этика вә религияниң асасини тәшкил қилиду (Новиков 1984, 7).

Һәқиқәтәнму, контрастлиқ тәсвирләш, қедимий дәвирләрдә яритилған бәдиий әсәрләр муәллиплири тәрипидинму кәң қоллинилип кәлгән стилистикилиқ фигура болуп, Европа поэтикисида антитета дәп аталса, әрәп-парис поэтикисида мутәбәқә яки мутәдад (Рашид-ад-дин Ватват (1985, III, 183) дәп аталған *. «Қутадғу биликтики» антонимлиқ қоллинишлар көплиги мәзкүр услубниң оттура әсирләр түрк тиллиқ әдәбияттиму аммибап болғанлиғидин дәрәк бериду.

Антонимларни тәһлил қилғинимизда, асасән, актуаллаштурулған, йәни беваситә тар, контекстта қоллинилған қариму-қарши мәнадики сөзләргә тохтилимиз. Сәвәви ундақ антонимлар биринчидин, шаирниң қариму-қарши мәнадики сөзләрни мәхсәтлик һалда қолланғанлиғини көрсәтсә, иккинчидин, әсәрниң асасий қисми йезилған бәйтниң (иккиликниң) алаһидилигигә

* Р. Мусульманқулов униң башқиму намлирини (тибақ, тәтбиқ, тәзадд, тәкәфу) көрситиду (Мусулманқулов 1989, 65).

бағлиқ. Әрәп поэтикиси бойичә, һәр бир бәйт бир аяқлашқан ой-пикирни (мәъна) билдүрүши керәк (Куделин 1983, 56—60). Лекин дәсләпки вақитларда поэзиядә әрәп-парис поэтикисиниң мәзкүр қанунийити җиддий сақланған болса, кейинирәк униңға қаттиқ реайә қилиш шаирлар үчүн шәрт болмиди, йәни бир пикир нәччә бәйттә яки бир нәччә пикир бир бәйттә берилишиму орун елишқа башлиди. Шуңлашқа, «Қутадғу биликтиму» мәзкүр әһваллар қисмән өз әксини тапқан, антонимлиқ қолланишлар толарақ бир бәйттә, бәзидә бир нәччә бәйттә яки чоң контекстта учришиду.

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» АНТОНИМЛАРНИҢ СТРУКТУРИЛИҚ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Әсәрдики антонимларниң структуриси җәһәттин классификация қилғинимизда, униң төвәндики түрлирини көрситиш мүмкин:

а) һәр хил томурлуқ яки лексикилиқ антонимлар: йақын «йеқин»-йырақ «жирақ», көни «дурус»-әгри «әгри, хата», чығай «гадай, кәмбәғәл»-бай, аз-өкүш «көп, нурғун», түн-күн, улуғ «чоң, йоған»-кичиг «кичик»; ачығ «аччиқ»-татығ «татлиқ» (әсәрдә толарақ ачығниң антоними сүчиг «чүчимәл» ишлитилиду), өрүң «ақ»-қара в. б.

ә) Бир томурлуқ яки грамматикилиқ антонимлар: билиглик «билимлик»-биликсиз «билимсиз, уқушлуғ «әқиллиқ»-уқушсуз «әқилсиз» көңүллүк-көңүлсиз, бағырсақ «меһриван»-бағырсыз «рәһимсиз» в. б.

Умумән, әсәрдә лексикилиқ антонимлар бесим, сәвәви уларда қариму-қаршилиқ ениқ һәм яриқин көрүниду. Бу болса, әсәрниң тәсирчанлиғини ашурушқа муһим зәмин яритип беридиғанлиғи сөзсиз. Бир томурлуқ антонимлар «Қутадғу биликтә» анчә көп әмәс. Бу йәрдә шуни әскәртип өтүш керәкки, мошу кәмгичә түркшунаслар арисида грамматикилиқ антонимлар тоғрисида умумий пикир йоқ. Бәзи, алимлар бир томурлуқ антонимлар йоқ дәп һесаплиса (Исабеков 1973; Мусин 1970), көпчилик түркшунаслар грамматикилиқ антонимларниң мәжутлиғини етирап қилиду (Болғанбаев 1980; Бафоев 1983; Махпиров 1989; Усубалиев 1982; Шукуров 1973).

Грамматикилиқ антонимлар мәнаси томурда әмәс, бәлки аффиксларда әкис етилиду. Әсәрдә қариму-қаршилиқ ипадиләйдиған аффикслар анчә көп әмәс. Улар -лығ//-лиг//луғ-сыз//суз; асығлығ «пайдилиқ»-асығсыз «пайдисиз», уқушлуғ «әқиллиқ»-уқушсиз «әқилсиз», көңүллүг-көңүлсиз вә б.; -ма//мә арқилиқ ясалған пеилниң болушсиз түри вә пеилниң болушлуқ түри: сөзләсә «сөзлисә»-сөзләмәсә «сөзлимисә», қалур-қалмаз. «Қутадғу биликтики» антонимлар асасән төвәндики үч сөз түр-

күмидин ибарәт: сүпәтләр: көни «тоғра»-әгри «хата», ақы «мәрт»-сараң «бехил», кичиг «кичик»-улуғ «йоған», йүрәклиг-йүрәксиз (барлиқ -лығ вә -сиз қошумчилири арқилиқ ясалған сүпәтләр), һәлал-һарам, ач-тоқ, тәтүр-оң; исимлар: чығай «гадай»-бай, бәг-қул, яз-қиш, түн-күн, әркәк-тиши; йәр-көк, «асман», нимәт-меһнәт, таму-уштмаһ, тириглиг-өлүм; пеиллар: кәлир-барыр, күлдүрүр-йиғлатур, әвмә-сәрин қил, йорығлы «жүридиған»-учуғлы «учидиған», ят-тур, бәрүр алыр, ағыш-иниш в. б.

Сан вә алмаш, рәвишләрниң антонимлиқ қоллинилиши әсәрдә аз учришиду: бир-он, бир-миң, маңа-саңа, мән-сән, муны-аны, оңға-солға вә б.

ЛЕКСИКИЛИҚ АНТОНИМЛАРНИҢ ТИПЛИРИ

Мәналириниң қариму-қарши қоюлуш дәриҗисигә мунасивәтлик антонимлар толуқ, толуқ әмәс вә контекстуал болуп үчкә бөлүниду. Толуқ антонимларға М. Р. Львов төвәндикичәениқлима бериду: «...противоположный член которых всегда равен первому члену со знаком «минус». Полные антонимы противопоставляются прямолинейно, они симметричны» (Львов 1973, 73). Мәзкүр типқа төвәндики антонимлиқ җүпләрни яткузуш мүмкин: ал-бәр, өрүң «ақ»-қара, бай-чығай «гадай», узун-қисқа, қадаш «қериндаш»-ят, вәфа-җәфа, һәлал-һәрам, висал-фирақ, йоқ-бар, бәг-қул, кәң-тар в. б. Бу мисаллардин көрүнүп туридуки, уларниң мәнаси контекстқа бағлиқ әмәс, йәни улар контексттин сирт турупму антонимлиқ мунасивәт һасил қилалайду. Толуқ антонимларниң кейинки алаһидилиги, уларниң текстики орнини алмаштурушниң мүмкин әмәслигидә. Улар орни алмашқан тәғдирдә, ейтмақчи болған пикирниң әкси мәнаси һасил болиду.

Қадаш қадғуларын қадаш йәмәсә,
3336
Адын ят қачан йәр қадаш болмаса.
(Қаяшниң ғемини қаяш йемисә,
Бөләк ят қачан йәр, қаяш болмаса?).

Мәзкүр бәйттики қадаш «қериндаш» вә ят сөзлириниң орни алмашса, у чағда шаир пикириниң тамамән әкси мәнаси келип чиқиду. Йәнә бир мисалға мураҗиәт қилайли:

Сәвинч бирлә игдип түкәл сәмритүр,
3549
Сақынч қадғу бирлә йана йаври тур.

**(Сөйүнч бирлә асрап толуқ сәмритур,
Йәнә қайғу-һәсрәт билән ядитур).**

Бу бәйттиму сәвинч «сөйүнч» сөзи билән сақынч, қадғу «ғәм, қайғу-һәсрәт» сөзлириниң орни алмашса, тамамән башқа пикир пәйда болидиғанлиғи рошән көрүнүп турса керәк.

Шундақла, толуқ антонимлар жүпиниң дәсләпки (биринчи) компоненти иккинчи компонентниң синонимлири биләнму антонимлиқ мунасивәттә болиду: сәвинч «сөйүнч»-қадғу «қайғу», сақынч «ғәм һәсрәт»; аз-тәлим «тола нурғун», өкүш «нурғун, көп», татығ «татлиқ»-ачығ «аччиқ», татығсыз «татлиқсиз»; яғы, дүшмән-адаш, дост, әш, эрдәш, қолдаш «дост».

Әсәрдә толуқ әмәс антонимлар толуқ антонимларға нисбәтән аз учришиду. Толуқ әмәс антонимлар бир-биридин идеографиялик мәналириниң оттенклири қоллиниш даириси вә эмоционал-экспрессив бойиғиниң һәр хиллиғи билән пәриқлиниду (Львов 1973, 74). Толуқ әмәс антонимлар фразеологиялик бирикмиләр билән антонимлиқ жүп ясап келиши мүмкин: сөзләмәсә «сөзлимисә» — тилдин чиқармақ «тилдин чиқармақ», сөзлимәк в. б.

Контекстуал яки окказионал антонимлар бәдиий образ яритиш үчүн нәсрий вә нәзмий әсәрләрдә көп ишлитилиду. Сәвәви улар жуқуридики антонимларға қариғанда стилистикилиқ бойиғиниң қоюқлиғи билән вә экспрессив-эмоционал хусусийитиниң үстүнлүги билән пәриқлинип туриду. Уларни таллаш вә қоллиниш асасән шаир, язғучи маһаритигә бағлиқ.

Контекстуал антонимлар умум хәлиқ тилида семантикилиқ жәһәттин антонимлиқ мунасивити йоқ сөзләр болуп, пәқәт контекстта улар мәнаси қариму-қарши қойилиду. Мәсилән, адақ-баш (5927), аз-узун (926, 6395), адаш-яғы (4181), ағу-шәкәр (3913), арпа-үйүр «арпа сулу» — шәкәр һәлва «шекәр, һалга» (3612), әдгү «яхши»-тәңсиз (2102), әрғуван-зәфиран (6529), байат «худа»-йәк «шәйтан» (3523, 3592), бодун «хәлиқ»-бәг (5203), бөри-қой (449, 1040), бош-қул (2987—2991), қәләм-қылыч (234), қара ам «хәлиқ»-бәг (6024), қатығ «қаттық»-татығ «татлиқ» (6120), кафур «камфара»-йыпар «ипар» (4848), кафир «капир»-мусулман (6481), күч-төрү «қанун, сәясәт» (2034), от-сув «су» (2332), оюн-чын (4877), сарығ «сериқ»-қызыл (1164) в. б.

Мәзкүр мисаллардин көрүнүп туридуки, контекстуал антонимларниң бир компоненти өзиниң уддул мәнасида болса, иккинчиси көчмә, метафорилиқ мәнасида қариму-қарши қоюлған. Умумән, контекстуал антонимларниң намидин көрүнүп турғинидәк, уларниң қариму-қарши қоюлишида контекстниң әһмийити наһайити чоң:

Чыбын болды дүшман яңанқа бәдүк,
3399
Ысырса яңанығ сучытур кәд өк.
(Чивин болди пилниң йоған дүшмини,
Чеқиварсә, ахир сәкритур уни).

яки:

Ажун кыртышы болды алтун өңи,
5669
Йашық зәфиран қылды йақут өңи.
(Жаһан йүзи алди алтун реңини,
Қуяш зәпиран қилди якут өңини).

Бу мисаллардики чивинға пилниң вә зәфиранға «серик рәңлик өсүмлүк» якутниң «қизил рәңлик қиммәт баһалиқ таш» қарши қоюлуши пәқәт метафорилиқ контекст асасидила йүз бериши мүмкин.

Шундақла, Йүсүп Хас Һаҗип контекстуал антонимлар сүпитидә шәриқ ривайәтлиридики қәһриманлар образлиридинму маһирлиқ билән пайдилиниду:

Сөкүшлүг нәлүк болди Зәһһак отун
241
Нәлүк өгди болды Фәридун қутун,
(Яман хуйлуқ Зәһһак сөкүлди ничүн?
Ничүн махтинилди қутлуқ Пәридун?).

Мәзкүр бәйттә Зәһһақ Шәриқтә рәһимсизлиги билән атиғи чиққан Иран шаһи (рәһимсизлик символи). Пәридунға, йәни Зәһһакни тәхттин чүширип өңкүргә солавәткән, Иран шаһиға (адаләтлик символи) қарши қоюлған.

Әсәрдә түрк вә әрәп-парис фольклоридики, әдәбиятидики әнъәнивий характерға егә контекстуал антонимлиқ қоллинишларму учришиду: Мәсилән, түрк тиллиқ хәлиқләр, еғиз иҗадиға хас антонимлиқ қоллинишқа төвәндики мисалларни кәлтүрүшкә болиду:

Қара әрди қузғун түси тәг башым,
5643
Қуғу қонды башқа йәтилди йашым.
(Қара әрди қузғун түсидәк бешим,
Қуғу қонды башқа, йетилди йешим).

Бу мисалда қузғун билән қуғу (ақ қуш С. И. Иванов тәрҗимисидә «лебедь») рәңлиригә бола қарши қоюлса, 449 вә 1940 бәйтләрдә бөрә билән қой, 3399-бәйттә чыбын «чивин» билән яңан «пил» бир-биригә қарши қоюлған.

Әрәп-парис еғиз иҗадийити вә әдәбиятиға мунасивәтлик контекстуал антонимларму әсәрдә нисбәтән көп учришиду:

Йүзүн кизләди йәркә руми қызы.
3948 **Ажун қыртышы болды зәңги йүзи.**
(Йашурди йүзин йәргә руми қизи,
Җаһанниң түси болди зәңгү йүзи).

Мәзкүр бәйттики Руми қизи, йәни шәриқ шеирийитидә мәһлия қилғучи гөзәлликкә егә христиан қизлири. «Қутадғу биликтә», асасән, таңниң етиши, күнниң чиқиши яки метафорилиқ мәнада — күн. Зәңги йүзи болса, қараңғулуқни билдүриду. Әрәп-парис әдәбиятиға хас оппозицияләргә зәфиран-арғуванниму (6529) ятқузуш мүмкин.

Шаир контекстуал антонимлардин өз пикирлирини рошән, ениқ һәм образлиқ қилип оқуғучиға йәткүзүш үчүнму наһайити маһирлиқ билән пайдилиниду. Мәсилән, муәллип, хизмәтчи бәгкә садиқ һәм пайдилиқ болуши керәк, өз пайдисин ойлимай, беги пайдисин ойлисун дәп, төвәндики пикирни ейтиду:

Асығ қылса азғын анық мән қулы,
2573 **Чечәк йаслығ әрсә пичәрмән улы.**
(Гәр азған пайдилиқ, униң мән қули,
Әгәр гүл-зиянлиқ, кесәрмән ғоли).

Андин шаир рәһимсиз, пайдисиз оғулдин, меһриван, пайдилиқ хизмәтчи әла (2574), пайдисиз қериндаштин, пайдилиқ хизмәтчи әла (2574), пайдисиз қериндаштин, пайдилиқ адаш яхши (2575) дәп, жуқуридики (2573) пикирни техиму рошәнләштүриду. Одғурмишниң суфизм вә аскетизмға хас пикирлири төвәндики оппозиция арқилиқ берилгән:

Шәкәр һалва йәгли йа арпа үйүр,
3612 **Тодуп йәтса таңда йана ач турур.**
(Шекәр, һалга, арпа йәп ятса тоюп,
Қопар таңнә яна қосиғи ечип).

Рәңни билдүридиған қизил вә серик сөзлириму контекстқа бағлиқ бир-биригә қарши қоййлиду. Мәзкүр сөзләргә көп мәналик сөзләрни тәһлил қилғинимизда тәпсилий тохталғачка, бу йәрдә, пәқәт уларниң контекстлиқ антонимлар сүпитидә, асасән, тән-сақлиққа, кәйпиятқа мунасивәтлик мәналирида ишлитилидиғанлиғини әскәртип өтимиз.

«Қутадғу биликтә» контекстуал антонимлар, аз болсиму охшитиш конструкциялиридә учришиду:

Көйәр от турур күч яғуса көйәр,
2032
Төрү сув турур ақса нимәт өнәр.
(Зулум-от, йеқинлашса, у көйдүрәр,
Қанун-су, у ақса немәтләр үнәр).

Шаир контекстуал антоним сүпитидә санларниму ишлитиду: бир-миң (4149, 4190, 5100, 6332) вә бир-он (5766).

Бир өк әрсә душман миң ол йаслықы,
4190
Миңин достуң әрсә бир ол азлықы.
(Йеғи бир болсиму, миңдур зийини,
Миң болсиму дост, бир дур азлиғи).

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» АНТОНИМЛАРНИҢ СТИЛИСТИКИЛИҚ АЛАҺИДИЛИКЛИРИ

Һәқиқәтни контрастлиқ тәсвирләш поэма мәзмуни асасини тәшкил қилиду десәк хаталашмаймиз. Сәвәви яхшилиқ билән яманлиқниң күриши һәр қандақ тәрәққиятниң мәнбәси болуп һесаплиниду. «Қутадғу биликтә» бир-биригә қарши қоюлған чүшәнчиләрниң болуши, йәни адәмләрниң уқушлуғ «әқиллиқ» вә уқушсиз «әқилсиз» биликлиг вә биликсиз, әсиз «яман» вә әдгү «яхши» болуп бөлүнүши һәм Одғурмишниң көз қариши қалғанлириға (Күнтуғди, Айтолди, Өгдүлмиш) қисмән қарши қоюлуши жуқуридики пикирниң дәлили болса керәк. Шундақла, әсәрдә өтмүш, бүгүнгә (шаир яшиған дәвиргә) қарши қоюлиду. Йәни әсәр бешида яхши дөләт, адил сәясәт, қанун бәг вә пухралар тоғрисида сөз болса, демәк, шаир тәсәввуридики адаләтлик дөләт нәзәрдә тутулса, әсәр ахирида вәзийәт тамамән башкичә болуп, жуқурида ейтилған иҗабий хусусийәтләр йоқап, эксинчә һаләт орун алиду (6451—6494-бәйтләрдә).

Реаллиқни бу хил контрастлиқ әкис әттүрүш қедимий түрк поэзиясигиму хас болған. И. В. Стеблева Орхон-Енисей мәңгү ташлири вә «Дивану луғәт-ит түрктики» фольклор материаллириниң поэтикисини тәһлил қилип, уларниң асасий алаһидиликлириниң бири контрастлиқ пикир қилиш вә тәсвирләш екәнлиги тоғрисида мундақ язиду: «...характерным примером изображения в древнетюркской поэзии было использование развернутых антетитичных конструкций, основанных на семантических противопоставлениях, имеющих религиозно-мифологическое происхождение... Используемые в древнетюркских повествователь-

ных текстах слова — антонимы в парных сочетаниях, противопоставленные понятия, образующие антитетичные смысловые конструкции, составляют существенную часть художественного языка древнетюркской литературы» (Стеблева 1988, 177—178).

«Қутадғу билик» поэтикисиға түрк фольклори вә қедимий түрк әдәбиятидин сирт әрәп-парис әдәбиятиниңму зор тәсири болғанлиғи тоғрисида ейтқан едуқ. Бу йәрдә мәзкүр әдәбиятларда биз қараватқан мәсилиниң қанчилик муһим роль ойниғанлиғи вә хизмити тоғрисида алимлар пикирлирини кәлтүрүп өтәйли. Әрәп әдәбияти поэтикиси бойичә чоң мутәхәссисләрниң бири Б. Я. Шидфар, 6—12 әсирләр әрәп классик әдәбиятидики қариму қаршилиқлар эстетикиси (эстетика крайностей) мәсилисигә тохтилип, униң әһмийитини төвәндикичә чүшәндүриду: «Здесь все направлено на то, чтобы возбудить эмоции слушателя, но не путем последовательного повествования, постепенно нагнетающего эмоции, а с помощью резкой смены ситуаций, настроений создающей определенную психологическую атмосферу» (Шидфар 1974, 31—32). Алимә тәкитлигән бу пикирни «Қутадғу биликтиму» байқаш мүмкин. Мәсилән, әсәр оттурилирида барлиқ қәһриманлардин тамамән пәриқлинидиған Одғурмишниң пәйда болуши һәм әсәр ахиридики қәсидиләрдә дунияниң пәқәтла сәлбий тәрәптин тәсвирлиниши. Демәк, Одғурмиш билән қәсидиләрниң бирдин әсәрдә пәйда болуши, Шидфар Б. Я тәкитлигән мәхсәт сәвәвидин болса керәк.

Әнди IX—XI әсирләр парис поэзиясиниң стили һәққидә йезилған мәхсус әмгәкниң муәллипи М. Н. Османов антонимлиқ қоллинишқа асасланған, стилистикилиқ фигура антитезиниң метафора вә эпитет билән биллә бәдиий образ структурисиниң иерархиясидә асасий орунға егә болған дәп язиду (Османов 1974, 216).

Контрастлиқ пикир қилиш вә тәсвирләшниң әдәбий йөнилишләргә болған мунасивитини алимлар һәр хил чүшәндүриду. Мәсилән, А. А. Матвиевская Лермонтовниң шеирийитидики антонимларниң стилистикилиқ қоллинилишиға тохтилип, мәзкүр услуб романтизмға наһайити майил дәп һесаплиса (Матвиевская 1977, 66), атақлиқ әдәбиятшунас Л. Тимофеев Блок поэзиясидики контрастлиқ принципини тәпсилий тәһлил қилип, уни әдәбий йөнилишкә әмәс, бәлки шаирниң һәққанийлиққа болған мунасивитигә зич бағлиқ дәп қарайду (Тимофеев 1982, 219). Әнди «Қутадғу билик» болса, башта ейтқинимиздәк, мәлум бир әдәбий еқим даирисидә тоғра кәлмәйдиған әсәр. Униңда классизм, романтизм, реализм, һәтта сентиментализм элементлирини тепиш мүмкин.

Төвәндә әсәрдики антонимларниң бәзи стилистикилиқ функциялиригә тохтилип өтмәкчимиз. Тиллиқ вә контекстуал антонимларни қоллиниш асасида пәйда болған әң муһим стилисти-

килиқ фигуриларниң бири антитеза болуп һесаплиниду. Унинд антонимлар мәзмунининиң маһийити техиму яркин көрүниду. Ан титезининң асасий мәхситини Л. А. Новиков төвәндикичә чүшән дүриду:

«Основное назначение антитезы заключается, с одной сторо ны в том, чтобы ярко противопоставить разные по своим качест вам и свойствам сущности или противоположные появления од ной и той же сущности (качества, свойства, отношения и т. п.) а другой чтобы уточнить их принципиальные различия, сдела его «семантическим фокусом фразы» (Новиков 1973, 248). Мә силән, шаир көңүл билән тәнниң мунасивитини төвәндикич чүшәндүриду:

5865 Көңүл бәг турур бу эт өз қул эсир,
Ара сөзкә томлыр арала исир.
(Көңүл-бәг, вужут у әсир қул ерур,
Исип бәзисигә, бәзигә совур).

Антитезилар аддий вә мурәккәп болуп иккигә бөлүниду. Аддий антитезида бир җүп яки бир нәччә җүп антонимлар келиду:

6126 Нәчә күлсә бир күн сығлатур,
Нәчә этсә әврә бузар артатур.
(Нәчә күлсә бир күн йәнә йиғлатур,
Нәчә түзсә бир күн өрәр вә бузар).

Мурәккәп антитезида Л. А. Новиковниң йезишичә: «...противопоставляются не отдельные слова..., а целый ряд соотносительно противоположных слов, составляющих единое целое и соответствующих единому образу» (Новиков 1973, 250). Шундақла қариму-қарши қоюлуватқан мәзмунлар бир нәччә сөзләр арқилиқ ипадилиниду:

6120 Тиләк арзу сүрмәк еди кәд татығ,
Татығ айтығы бар йарынлиқ қатығ.
(Бу арзу қоғлимақ бәк татлиқ ерур,
Сориғи буниң таңна қаттиқ ерур).

6121 Татығқа татығсыз, сүчигкә ачығ,
Ағышқа иниш ол әдизкә патығ.
(Татлиққа тетиқсиз, чүчүгкә аччиқ,
Өрләшкә чүшүш бар, егизгә батиқ).

Мәзкүр бәйттә (6121) арзу-арминиға еришмәк-татығ «татлиқ», сүчиг «чүчимәл», ағыш «өрләш», әдиз «егиз» сөзлири арқилиқ берилсә, униңға қарши қоюлуватқан әһвал, һаятниң көләңгә тәрипи,-қатығ «қаттиқ», татығсыз «татлиқсиз, тетимсиз тамсиз», иниш «чүшүш, төвәнләш», патығ «чоңқурлуқ, ойманлиқ» сөзлири билән ипадилиниду.

Әгәр антитеза һәр қандақ сөз вә образларни бир-биригә қарши қойса, антоним сөзләргә асасланған иккинчи бир стилистикилиқ фигура бириктүрүш, улар мәналирини контекстқа мувапиқ һалда бирләштүриду:

Кәрәк әрсә бәг бол кәрәк әрсә қул,
4817
Узун қалғу әрмәз өлүм туты йол.
(Сән мәйли бәг бол йә мәйли бол бир қул
Қалалмасмән узақ, өлүм тосар йол).

«Қутадғу биликтә», шундақла, карниму-қаршилиқларни бетәрәпләштүридиған стилистикилиқ фигуриму учришиду:

Тиләсә ағыр тут тиләсә учуз,
1603
Йулуғ қылдым эмди саңа бу сөз.
(Тилисәң қәдирлә вә яки хар қил,
Пида қилдим өзәм саңа эмди, бил).

Мәзкүр мисалдики контекстуал антонимлар ағыр «һөрмәт, қәдир-қиммәт» вә учуз «яман, хар», тиләсә «халисаң» сөзи һәм контекст арқилиқ бир-биригә бевситә қарши қоюлмай, бәлки өз алдиға ишлитилгән, йәни антоним сөзләр бетәрәпләшкән.

Әсәрдә оксюморон, йәни «сочетание противоположных по смыслу слов, образно вскрывающих в обозначаемом взаимоисключающие «друг друга пара» (Новиков 1983, 253) бирла бәйттә учришиду:

Ким әдгү қылынч тутса болды тириг,
5923
Ким әсиз қылық тутса өлди тириг.
(Ким қилса яхши қилиқ у болди тирик,
Кимки яман хулқ, у өлди тирик).

Бу мисалдики оксюморон-тирик өлмәк һавирму уйғур тилида кәң қоллинилидиған турақлиқ сөз бирикмиси.

«Қутадғу биликтики» антонимларниң стилистикилиқ қоллинишиға тохталғанда, бәзи антонимлиқ җүпләрниң келип чиқиши җәһәттин бир хиллиғини алаһидә тәкитлигән орунлуқ. Көплигән антонимлиқ җүпләр пәқәт әсли түрк йәни қарахани-уй-

ғур тилиғила хас сөзләрдин тәркип тапса, бәзилири пәқәт әрәп яки парис сөзлиридин ибарәт. Пәқәт әрәп тилидин киргән антонимлиқ жүпләргә төвәндики мисалларни кәлтүрүш мүмкин: әзаб-рәһмәт, вәфа-җәфа, висал-фирақ, дуния-уқби «у дуния», әрш «асман»-сәра «йәр», нимәт-мәһнәт, һәлал-һәрам в. б. Парис тилиға хас антонимлиқ җүпләр әрәп тилидикиләргә қариғанда аз учришиду: арғуван-зәфиран, дост-душман.

Антонимлиқ җүпләр компонентлириниң бири әрәп тилидин иккинчиси парис яки бири түрк тили, иккинчи компоненти әрәп яки парис тилидин болуп келиши әсәрдә йоқниң орнида.

Демәк, бу хил қанунийәт, биринчидин, әрәп вә парис тилидин киргән сөзләр өзлириниң антонимлиқ җүплири билән өзләштүрүлгәнлигини көрсәтсә, иккинчидин улар XI әсир қарахани-уйғур әдәбий тилиниң стилистикилиқ нормилиридин дәрәк бериду.

2. «ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» СИНОНИМЛАР

Мәлумки, синонимлар бир нәрсә яки һадисини билдүридиған сөзләр болуп һесаплиниду. Лекин уларни бир-биригә мутләк охшаш дейишкә болмайду. Сәвәви синонимлиқ қатардики һәр бир сөз бир-биридин мәнавий оттенклири вә стилистикилиқ бояқлири билән пәриқлиниду. Синонимларниң тил байлиғини көрситидиған әң муһим көрсәткүчләрниң бири екәнлиги тоғрисида Л. В. Щерба төвәндикичә язиду: «Развитый литературный язык представляет собой весьма сложную систему более или менее синонимических средств выражения так или иначе соотнесенных друг с другом» (Щерба 1939, 28). Синонимлар тилниң тәрәққият дәриҗисинила көрситип қалмай, шундақла һәр бир тилниң тарихий өзгиришиниму көрситиду. Қазақ тилидики синонимларни тәпсилий тәтқиқат қилған алим Әсет Болғанбаев бу һәқтә мундақ язиду. «Әр бір тілдің сөздік қурамының дамуы мен өсуіндегі ең маңызды, әрі ең күрделі құбылыстардың бірі болып есептеледі» (Болғанбаев 1970, 8). Умумән, һазирки түрк тиллирида синоним мәсилиси хелә үгинилгән. Лексиканиң мәзкур саһаси бойичә, Ә. Болғанбаевниң жуқурида аталған чоң монографиясидин сирт бир нәччә диссертациялар йезилди (Абдуллаев 1965; Абдуллаева 1978; Васильева 1981; Данияров 1967; Исмухамедова 1963; Қурбанов 1973; Мамедов 1989; Мамедова 1983; Мескутов 1962; Нагдалиев 1980; Рахматуллаева 1965; Сергалиев 1967; 1987; Туйчибаев 1973; Ханбиқова 1962; Юлдашев 1987; Юнусов 1974).

«Қутадғу биликтики» синонимлар наһайити көп болсиму, техи тәтқиқат объекти болмиған. Биз бу йәрдә пәқәт әсәрдики синонимларниң бәзи ясилиш йоллири вә стилистикилиқ қоллинилишиға тохталмақчимиз.

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» СИНОНИМЛАРНИҢ ЯСИЛИШ ЙОЛЛИРИ

1. Сирттин сөз кобул килиш арқилиқ (кирмә сөзләр) синонимлиқ қатарларниң һасил болуши. Мәзкүр йол барлиқ тилларда синонимларниң көпийишиниң эң үнүмлүк йоллириниң бири болуп һесаплиниду. Әсәрдики кирмә сөзләрниң асасий қисмини әрәп-парис сөзлири тәшкил қилиду. Уларниң сани поэмида 400 гә йеқин (Султанов 1981). Бу дәвирдә исламниң түрк дуниясиға киргинигә икки әсирдәк вақит болған болсиму, қараханий уйғур әдәбий тилидики әрәп-парис элементлири чағатай әдәбий тилиниң лексикисиға нисбәтән тамамән аз қоллинилған. Әрәп-парис сөзлириниң аз болуши техи исламниң өз әвҗигә йәтмигәнлигидинла әмәс, шундакла, шаирниң аңлиқ рәвиштә кирмә сөзләрни аз қоллиниш мәхситигиму бағлиқ болған болса керәк. Муәллип өзиниң гувалиқ қилишичә, мәзкүр әсәр түрк дунiясидики дәсләпки чоң әсәр болуп, әрәп-парис әдәбиятида мундақ әсәрләр нурғун болған. Демәк, шаир әрәп-парис әдәбиятини һәм тилиниму яхши билгән. Шу сәвәплик Йүсүп Хас Һаҗип өз әсәрини Шәрикқтики муқәддәс тилда йезиши еһтималдин жирақ әмәс болуши керәк еди. Лекин, шаир қараханий-уйғур тилиниңму әрәп-парис тиллири охшаш бәдиий мүмкинчиликлириниң зор. екәнлигини көрситип һәм исламдин кейин сәл «явайлишип» қалған, бирақ өз дәвридә пүткүл будда номлирини тәржимә қилган қедимий уйғур тилиниң күчини, даңқини өз әксигә кәлтүрүшни, йәни әнъәнини давамлаштурушни нийәт қилған болса керәк. Буниңға һәм ордидики вәзийәт, йәни қараханий-уйғур тилиниң һөрмити, әрәп-парис тилидин үстүн болуп, дөләт тили дәриҗисидә болушиму яхши асас болған дәп пәрәз қилиш мүмкин.

Кирмә сөзләрниң қоллинилиш алаһидилиилириниң төвәндики шәкиллирини көрситиш мүмкин. Кирмә сөзләр һәр қачан қараханий-уйғур тилида йоқ, йени чүшәнчиләргә бағлиқ болупла қалмай, бәзидә қараханий-уйғур тилида мoжут сөзләр биләнму қатар келиду: әш-дост (ә), яғы-душман (п), бош-азад (п), алһилә (ә) в. б. Әрәп-парис сөзлири вә қараханий-уйғур тилидики сөзләрниң бу хил қатар ишлитилиши 40 қа йеқин (Султанов 1981).

Мәлумки, кирмә сөзләр, асасән, көп мәналиқ хусусийәткә егә әмәс. Шуңлашқа шаир бәзидә қедимий-уйғур тилидики көп мәналиқ сөзләрниң мәлум бир мәнасини нәзәрдә тутуп, ейтмақчи пикриниң ениқ болуши үчүн кирмә сөзләргә мураҗиәт қилиду. Мәсилән, қараханий-уйғур тилида бош сөзи әркинлик вә һеч нәрсиниң йоқлуғи мәналирини бериду. Әгәр шаир мәзкүр сөзниң биринчи мәнасини нәзәрдә тутуватқан болса, у чағда у парис тилидин киргән азад сөзиниму қатар ишлитиду.

Худди жуқуридики мәхсәтләргә охшашла, шаир омонимлиқ сөзләрдин қечиш үчүнму әрәп-парис сөзлиридин пайдилиниду. Мәсилән, от сөзи «Қутадғу биликтә» от-өрт, от-чөп вә от-дора шәкиллиридә учришиду. Муәллип от сөзиниң дора мәнасини ишләтмәкчи болса, от дару дәп қоллиниду.

2. Әсәрдә синонимлар кирмә сөзләрдин башқа қараханий-уйғур тили өзиниң мүмкинчиликлиригә, йәни сөзләрниң көп мәналиқлиғиға һәм көчмә мәнада қоллинилишиға асасланған һалдиму һасил болиду.

а) Сөзниң көп мәналиқлиғиға асасланған синонимлар. Әсәрдә күч сөзи қудрәт вә зулум мәналирида учришиду. Төвәндики мисалда болса, у өзиниң иккинчи мәнаси билән басынч «басқунчилиқ, зомигәрлик» сөзигә синонимлиқ мунасивәттә кәлгән:

Қалы тәгди әрсә саңа күч басынч,
3206
Бәрү кәл маңа ай бу қадғу-сақынч.

(Әгәр саңа тәгсә зулум, зомигәрлик, бери кәл, маңа ейт бу қайғу-ғемиң).

ә) Сөзләрниң көчмә мәнасиға асасланған синонимлар. Тилшунаслиқта уларни контекстуал синонимлар дәпму атайду. Мәлумки, сөзләрниң көчмә мәнада қоллинилиши көплигән бәдиий васитиләрниң пәйда болушиға асас болған. Шуңлашқа, синонимлиқ қатарларниң мәзкүр йол билән ясилиши, худди бәдиий васитиләр охшашла, әсәр тилиниң һаяҗанлиғини, экспрессивлиғини ашуриду. Мәсилән, тәңиз «деңиз» сөзи көплигән бәйтләрдә метафорилишип өкүш «көп», тәлим «көп, нурғун» охшаш синоним сөзләр билән синонимлиқ мунасивәткә чүшиду:

Уқушы өкүш болса билки тәңиз,
2185
Қамуғ иш пүтәрсә қызартса мәңиз.

(Әқили нурғун болса, билими көп, барлиқ ишни пүтәрсә қизартса мәңиз).

Шундақла узун сөзиму көчмә мәнасида көп, нурғун сөзлири билән синонимлиқ қатар ясап келиду:

Сәвинчи узун ол әрәжи өкүш,
5236
Әрәж болса мундәғ кәрәк болса туш.
(Сөйүнчи узундур, һозури тола,
Мана шу һозурни һозур дәп бола).

«Қутадғу биликтә» синонимлиқ қош сөзләрму наһайити көп учришиду. Мәлумки, синонимлиқ қош сөзләр арқилиқ сөз ижа

қилиш түрк тиллириниң қедимий дәвирлиридила можут болған (Қайдаров 1958, 80). Синонимлиқ қош сөзләрниң ясилишини А. Т. Қайдаров төвәндикичә чүшәндүриду: «...образование парных синонимов в семантическом плане происходит двояко: в целях взаимного усиления значения компонентов и особого подчеркивания оттенков собирательности, обобщенности общей семантики и в целях перевода значения заимствованного слова коренным или взаимного пояснения и дополнения значений заимственных слов» (Қайдаров 1958, 83—84). «Қутадғу биликтики» синонимлиқ қош сөзләр алимниң бу пикригә яхши мисал болалайду.

Әсәрдики синонимлиқ қош сөзләрни компонентлириниң келип чиқишиға бағлиқ төвәндики группиларға бөлүш мүмкин: 1. Һәр икки компоненти қараханий-уйғур тилиға аит сөзләр: қадғу-сақынч «ғәм-қайғу» (3331, 6341), нәң-товар «нәрсә-товар» (3982), От-сав «мәслиһәт» (1356, 1447) бәзидә от-сав-эриг (3984, 5094), өч-кәк (3428), тәлвә-мундуз (963), төрү-өңди «қанун-қаидә» (4606); 2. Бир компоненти кирмә сөз: «ағы-чуз» (хитай) «ипәк» (4773), арзу (ә)-тиләк (4728, 4796), бош-азад (п) (2408), әш-дост (п) (6580), сарай (п)-қаршы (1418, 5179); һәр икки компоненти кирмә сөзләр җәфа (ә)-җәври (ә), һәва (ә)-нәфс (ә) (3342, 3344 в. б.).

Бәзидә буларни турақлиқ синонимлиқ қош сөзләр дәп ейтиш тәс. Сәвәви (уларниң бәзидә компонентлири өзгирип кәлсә (арзу-тиләк) (4796, 4728) һәм һәва-арзу (4736, 4807), бәзидә орунлири алмишип келиду (сарай-қаршы (1418) һәм қаршы-сарай (5179). Бәлким у дәвирдә синонимлиқ қош сөзләр компонентлириниң лексика-семантикилиқ җипсилишиши һазирқиға нисбәтән аҗиз болған болуши мүмкин.

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» СИНОНИМЛАРНИҢ СТИЛИСТИКИЛИҚ ФУНКЦИЯЛИРИ

Жуқурида тәкитлигинимиздәк синонимлар тилниң тәрәққиятини һәм униң әвиршимлигини көрситиду. Шундақла, улар стилистикиниң асаси болуп һесаплиниду. Синонимларниң бәдиий әсәрдә қоллинилиши язғучиниң тил байлиғиға вә синонимларни пайдилиниш маһаритигә бағлиқ. Бу һәқтә А. И. Ефимов мундақ язиду: «Чем разнообразнее синонимика, используемая писателем, тем больше различных методов и пиремов ее включения в повествовательную канву, тем изобретательней писатель (Ефимов 1961, 263).

Төвәндә биз «Қутадғу биликтики» синонимларниң стилистикилиқ қоллинишиниң бир нәччә түрлирини көрситип өтмәкчимиз.

1. Синонимларниң эң муһим функциялириниң бири — ениқлаш функцияси униңда шаир бир бәйттә бир-бирини толуқтуридиған синонимларни қоллиниш арқилиқ ейтмақчи болған пикрини техиму дәл, ениқ оқуғучисиға йәткүзүшкә муйәссәр болалайду.

Мәсилән, төвәндики бәйттә шаир йалнуз «ялғуз» сөзигә әшсиз «достсиз» сөзини синоним сүпитидә қатар кәлтүрүп, адәмниң пәқәт ялғузла әмәс униң ағинисиз екәнлигини тәкитләш үчүн, йәни өз мәхситини техиму ениқ көрситиш үчүн синонимларниң мәзкүр функциясидин пайдилиниду:

3361 **Йоры йалнуз әшсиз ай йалнуқ узы,**
Туты қылды йалнуз тили көр сөзи.
(Әй маһир киши сән йүр тәнһа болуп,
Тоти сөз үгәнди у ялғуз йүрүп).

Йәнә бир мисал кәлтүрәйли:

2327 **Бу төртинч кәрәк алчы һилә билир,**
Бу һилә билир әркә арслан улыр.

(Бу төртинчидин алчы «алдамчи, қув» һәм һейлә билиши керәк, һейлә билгән әр арслан тутиду). Көрүнүп туридуки, бу мисалда алчы сөзи билән қатар кәлгән синоним һилә билир ейтмақчи болған пикирни техиму рошәнләштүргән. У иккинчи мисрада ениқ байқилиду.

2. Тавтологиядин қечиш үчүн қоллинилидиған орун алмаштуруш функцияси. Синонимларниң мәзкүр функцияси әсәрдә көп қоллинилған. Буниңда шаир бир сөзни бир мисрада яки бир бәйттә икки қетим қайтилимас үчүн униң синонимлириға муражиәт қилиду. Мәсилән, әсәрдә көп, нурғун мәналиридики тәлим, өкүш сөзлириниң биллә ишлитилиши тола учришиду: өкүш сөз әшитгил тәлим сөзләмә «нурғун сөз аңлиғал, тола сөзлимә» (1009).

4574
Өкүш түрлүг ол бу оқығу киши,
Тәлим түрлүг ол бу қонуқлуқ ашы.
(Чақирған кишиниң көптур хиллири,
Болур хилму-хил һәм зияпәт түри).

Синонимларниң мәзкүр функциясиниң әмәлгә ешишида, кирмә сөзләрниң роли чоң. Мәсилән, Йүсүп Хас Һаҗип асасән бодун «хәлиқ» сөзини толарақ ишләткән болсиму, бәзидә тавтологиядин қечиш үчүн әрәп тилидин киргән һәлқ «хәлиқ» сөзигиму муражиәт қилиду:

Оқырмəн сəңи һəлққа əдгү үчүн,
3259
Бу əдгү бодун асғы бузма күчүн.
(Бу — хəлиқ нəпи, зорлап сəн бузма уни,
Хəлиққə яхшилиқ үчүн, чақирдим сени.

Худди жуқуридики мəхсəтлəр охшаш дуня (ə) вə ажун (соғда), əм вə дару (п) сөзлири биллə ишлитилиду, йəни бириниң орниға иккинчиси алмишип келиду:

Бу дунйа этики булардин турур,
4459
Ажунда таң ишлар булардын төрүр.
(Бу дуния зенити булардин болур,
Җаһанда таң ишлар булардин келур).

Сəниңдə турур көр буларниң əми,
5244
Отағыл дару бирла болғыл қамы.
(Сениңдə турур, көр, буниң дориси,
Давалат болуп сəн һеким-устиси).

Шаир тавтологиядин қечиш үчүн бəзи сөзлəр билəн синонимлиқ мунасивəттə болалайдиған фразеологиялик бирикмилəрдинму маһирлиқ билəн пайдилиниду. Фразеологиялик бирикмилəр өзлириниң рəндарлиғи билəн синонимлиқ қатарда кəлгинидə, əсəр-тəсирчанлиғиниң мəлум дəриҗидə ашидиғанлиғи сөзсиз. Мəсилəн, 1545-бəйттə өлүр сөзи билəн бир бəйттə униң синоними қара йəр болур ишлитилгəн:

Өлүмкə таң эрмəз тоғуғлы өлүр,
1545
Тоғуғлы өлүр көр қара йəр болур.
(Əҗəп йоқ өлүмгə, туғулған өлүр,
Туғулған өлүр, көр, қара йəр болур).

Фразеологиялик бирикмилəрниң бу хил қоллинишиға көплəп мисаллар кəлтүрүш мумкин:

ақы «сехи, мəрт» — туз этмəки кəң «нан-тузи кəң» (2274, 2532); йығлады «жиғлиди — йəргə төкти йашығ «йəргə яш төкмəк» (6196) күвəзлəнмə «һакавурлуқ қилмақ» — көтүрмə көңүл «көңлүңни көтəрмə» һəм көгүз көрмəгил «көксини кəрмəк» (5211):

Көтүрмə көңүл сəн күвəзлəнмəгил,
5211

Әр ат су тәлим тәп көгүз кәрмәгил.

(Көтәрмә көңлүңни сән (һакавурлашма) ғурурланмиғин әскирим көп дәп көксүң кәрмигин).

Әсәрдә бәзи турақлиқ охшитишларму һәр хил сөзләр билән синонимлиқ мунасивәттә болуп келиду: қадың тәг бодум әрди оқтәк көни, түз «қейиндәк боюм барди оқтәк тоғра түз» (6532). Мәзкүр мисалдики қейиндәк вә оқтәк турақлиқ охшитишлири көни «тоғра» вә түз сөзлиригә синоним супитидә қоллинилған.

3. Әсәрдә синонимларниң чүшәндүрүш функциясиму учришиду. Униңда көпчиликкә намәлум сөзни көпчилик чүшинидиған синоними билән изаһлайду. Мәсилән:

Иалавач тәдүкүң бу әлчи турур,
3819
Бу әлчи сөзин айса өлмәз қалур.

(Йалавач дегиниң бу әлчи турур, бу әлчи сөзин ейтур (лекин) өлмәс қалур).

Бу мисал һазирқи «Әлчигә өлүм йоқ, қапақ сунса қайғу йоқ» мақалисиниң биринчи қисми билән мәнадаш. Мисалдики йалавач сөзи әлчи сөзигә нисбәтән поэмида көпирәк учришиду. Шундақла, йалавач әлчи сөзидин қедимийрақ һесаплиниду вә униң этимологияси техи ениқ әмәс (ЭСТЯ 1989, 89). Демәк, шаир қедимийрақ сөзни униң йеңидин өзлишиватқан синоними билән изаһлаш арқилиқ йеңи, йәни әлчи сөзиниң қоллинилишини турақлаштурушни мәхсәт қилған болса керәк. 2357-бәйттә, шаир, сақлиқ бу ойғақлиқ демәктур дәп, сақлиқ сөзиниң контексттики мәнасини техиму ечип чүшәндүриду: иккинчи бу сақлиқ одуғлуқ турур «иккинчи бу сақлиқ ойғақлиқ турур».

4. «Қутадғу биликтә» синонимларниң күчләндүрүш функциясиму учришиду. Мәзкүр функцияниң мәхситини В. А. Гречко төвәндикичә чүшәндүриду: «Здесь значения синонимов тесно объединены, в итоге, как и при повторении одного и того же слова, создается концентрация смыслов («Усиления значения», по выражению А. П. Евгеньевой), их нагнетание и, как правило, заметная эмоциональности» (Гречко 1987, 61). Мәсилән, Өгдүлмиш әлигкә бу дунияда қанчә байлиқ топлап, қанчә әқиллиқ, билимлик, җасур болғиниң билән, бу дуния бәри бир вақитлиқ өлүм һәммимизни тутиду дәп, төвәндики бәйтни ейтиду:

Әтиглик сәрай, орду, каршы қодуп,
6404
Яғыз йәр төшәнип ятурлар кудүп.

(Ясалған сарай, орда, қарши қоюп, қоңур йәр йепинип яти-

ду күтүп). Мәзкүр бәйттә, шаир, сәрай (п), орду (қ-у), қарши (қ-у) охшаш синоним сөзләрни қатар ишләткән. Әнди Өгдүлмиш Одғурмишқа меһманға бармақ қаидисини ейтқинида, мундақ дәйду:

Адаш, қолдаш, әрдәш, қадаш ашлары,
4579 **Болур әрсә көргү барып әшләри.**
(Адаш, қолдаш, қаяш, достлар ешини,
Йемәк лазим берип, көргәч әшини).

Бу мисалдики қадаш (қандаш) сөзи қериндаш дегән мәнаға йеқин болсиму, мәзкүр контекстта һәм биринчи мисрадики төрт синоним сөзләрни (адаш, қолдаш, әрдәш, қадаш) умумлаштуруп турған иккинчи мисрадики әш сөзи нәтиҗисидә дост, ағинә мәналириға йеқин болуп, башқа мәнадаш сөзләр билән синонимлиқ қатар һасил қилған.

Қейинки мисалдин көрүнүп туридуки, синонимларниң мәзкүр функцияси пәқәт мәлум бир пикирни күчләндүрүпла қоймай, уни һәртәрәплимә ечип беришниму мәхсәт қилиду.

Шундақла синонимлар образ яритишта, персонажлар қияпинини тәрипләштиму маһирлиқ билән пайдиланған. Мәсилән, шаир, әқиллиқ адәмни төвәндикичә тәсвирләйду:

Өрүг ол амул кәд сәримлиг сәбүр,
1867 **Көрүп ишни йәтрү ол ақру тәгир.**
(Йуваш һәмдә тинч көп сәвирлик ерур,
Йетәрлик көрүп ишни салмақ қилур) в. б.

ШӘКӘР ВӘ ҚӘНД СӨЗЛИРИНИҢ СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКИЛИҚ ПӘРИҚЛИРИ

Қарахани-уйғур тилидики синонимларниң һәқиқий һалитини, йәни уларниң семантика-стилистикилиқ пәриқлирини ениқ тәсәввур қилиш тәс. Шундақ болсиму, бәзи синоним сөзләрниң қоллиниш алаһидиликлиригә асаслинип, уларниң һәр хил пәриқлирини көрситиш мүмкин.

Мәсилән, әсәрдики шәкәр вә қәнд сөзлири парис тилидин киргән болуп, бизниң һазирқи чүшәнчимиз бойичә бир нәрсини билдүриду *. ДТСтиму шекәр вә қәндни «сахар» дәп тәрҗимә қилип, мисалларни асасән «Қутадғу биликтин» алған. Әсәрдә

* Һазирқи уйғур тилида улар пәқәт шәкли җәһәттин пәриқлиниду, йәни қәнт — чақмақ, қәнт шекәр кум шекәр.

мәзкүр сөзләрниң алайтән қоллинишлиридин сирт, бәзидә бир бәйт тәркивидиму учришиду. Мундақ чағларда уларниң ариси-дики семантикилиқ пәриқләр ениқ байқилиду: ата пәнди тутса шәкәр болға қәнд «ата пәндигә әмәл қилса, қәнд шекәр болиду» (5154), сәрингил муйан үр шәкәр болсу қәнд «сәвир қил, сәвәп тап, шекәр болғай қәнд» (6314). Мәзкүр мисаллардин көрүнүп туридуки, шекәр қәнткә нисбәтән баһалиқ һесаплан-ған. Шекәрниң бәгләр таами һесаплинидиған һәлва билән бил-лә келип, кәмбәғәлләр таами арпа үйүргә оппозиция болуп ке-лишиму (3612) мәзкүр пикиргә дәлил болса керәк.

3. «ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» КӨП МӘНАЛИҚ СӨЗЛӘР

Тил тәрәққиятида сөз һәр хил контекстларда ишлитилиши нәтиҗисидә йеңи мәналарға егә болушқа башлайду. Адәмниң дунияни тонуп-билиши чәксиз болғини билән, тил ресурслири чәкләнгән. Шуңлашқа, биз бир-биригә мунасивәтлик, һәм шундақла, бир-биридин пәриқлинидиған нәрсә яки һадисиләрни бир сөз билән атаймиз. Бу һадисә пәқәт тилниң ихтисадқа болған интилишидинла әмәс, һәм адәмниң пикир мулаһизә қилишида реаллиқтики нәрсә вә һадисиләрниң охшашлиқлирини умумлаштурушқа вә бир сөз билән аташқа болған майиллиғи сәвәвидинму йүз бериду (Злобин 1984, 5). Демәк, көп мәналиқ сөзләрниң һасил болушида лингвистикилиқ қанунийәтләрдин сирт экстралингвистикилиқ һадисиләрниңму әһмийити зор. *Умумән, көп мәналиқ тилниң әң муһим алаһидиликлириниң* бири (Будагов 1976, 244).

Мәзкүр мәсилә түркшунаслиқта тәпсилий үгиниливатқан саһаларниң бири. Бәзи түрк тиллиридики көп мәналиқ тоғрисида кандидатлиқ диссертацияләрму йезилди (Аликулов 1966; Джураев 1985; Амуралиева 1983; Рзаева 1974; Сыдықбеков 1973).

Көп мәналиқ сөзләрниң лексика-семантикилиқ вариантлириниң (ЛСВ) пәйда болуши үчүн контексттики йеңи мәна көп қоллинилип, турақлиқ характерға егә болуши вә җәмийәтлик аң-сезимда сақлиниши керәк. Жуқурида аталған әмгәкләрдә көп мәналиқ сөзләрниң һасил болуши йоллирини көрситиштә бир хиллиқ йоқ. Мәсилән, Т. Аликулов вә Р. Сыдықбековлар көп мәналиқ сөзләрниң пәйда болушидики төрт йолни көрситиду (метафорилиқ, метонимиялик, синекдохилиқ вә функциялириниң охшашлиғи асасида һасил болған көп мәналиқ сөзләр), Р. Рзаева өз әмгигидә пәқәт метафорилиқ вә метонимиялик йоллириға тохталса, С. Омуралиева жуқурида аталған йолларға қошумчә калька арқилиқ ясилишни қошиду.

Биз әсәрдики көп мәналиқ сөзләрниң бу хил ясилиш йолли-

риға тәпсилий тохталмастин, униңдики рәңгә бағлиқ сөзләрниң һәм баш сөзиниң ЛСВни көрситип өтмәкчимиз. Бу йәрдә пәқәт «Қутадғу биликтә» көп мәналиқ сөзләрниң һасил болушида метафорилиқ йолниң үнүмлүк екәнлигини әскәртип өтүш мүмкин.

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» РӘҢГӘ БАҒЛИҚ СӨЗЛӘРНИҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКИЛИҚ ВАРИАНТЛИРИ

Әсәрдә рәңни билдүридиған 10 сөз ишлитилгән. Уларниң тәкрарлиниш дәрижиси һәр хил. Мәсилән, қара сөзи 100 дин ошуқ бәйттә учришса, көк — 78 бәйттә, қызыл — 50 бәйттә, йашыл — 26 бәйттә, өрүң «ақ» — 25 бәйттә, йағыз «қоңур» — 22 бәйттә, сарығ — 17 бәйттә, ал «һал рәң» — 6 бәйттә, йипун бирла бәйттә учришиду.

1. Қара сөзиниң ЛСВлири

а. Асасий вә биринчи мәнаси қара рәңни билдүриду. Мәзкүр мәнада у көплигән бәйтләрдә учришиду (1103, 1105, 2914, 4239, 4884 в. б.). Бу бәйтләрдә қара сөзи исимларниң алдидин келип улар рәңгини билдүриду, қара сач, қара түн, қара йәр в. б. Бәзидә қара сөзиниң орниға мошу рәңни билдүридиған, лекин экспрессив-эмоционаллиғи жуқури зәңгү йүзи, қузғун түси охшаш ибариләр қоллинилиду.

ә. Мәзкүр сөзниң начар, яман мәналири, асасән, қылқ вә қылынч сөзлири билән биллә кәлгәндә байқилиду: қылқы қара (2082), қылынчы қара (4238). Шаир 4323-бәйттә қара сөзиниң мәзкүр мәнаси билән униң қара «хәлиқ, аддий пухра» омонимлиқ шәклини каламбур, йәни сөз оюни сүпитидә ишләткән: қара қылқы барча болур қап қара «қара (хәлиқ) қилиғи барчә болур қап қара».

Шундақла, қара сөзиниң бу мәнаси антитезилиқ конструкцияләрдә көп қоллинилған. Мундақ бәйтләрдә қара сөзи өрүң «ақ» сөзигә қарши қоюлуп һәм уларда қылқ вә қылынч сөзлири бәзидә чүширилиду: қара қул қарасы болур бәг өрүң (2080).

Қарақа яғума ай қылқы өрүң,
4239
Өзүңгә қара тәрк йуқар ол көрүң.

(Қариға йеқинлима, һәй, қилиғи ақ, өзәңгә қара тез жуқар, униңға бақ).

б) Қара сөзиниң жигитлик, яшлиқ мәнаси баш сөзи билән биллә кәлгәндә һасил болиду. Мәсилән, шаир қерилиқниң йәт-

кинини төвәндикичә тәсвирләйду: йыпарсығ қара башқа кафур ашудум «ипардәк қара башқа мән кафур пүркидим» (6530), қара әрди қузғун түси тәг башым «қара еди қузғун түсидәк бешим» (6543). Қара баш, шундақла, адәм һаяти мәнасидиму учришиду: қара баш яғысы қызыл тил турур (966, 2692).

1622-бәйттә қара баш хәлиқ, көпчилик мәнасида ишлитилгән: қалын бод, қара баш йорығлы тәлим «көп бой, қара баш жүриду нурғун».

в) Қара сөзи адәм тәбиитигә, организмиға бағлиқ медицинилиқ термин сүпитидиму ишлитилиду. Шәриқ тибабәтчилигидә адәм тенида рәңги билән пәриқлинидиған төрт суюқ элемент можут дәп һесаплатти. Улар: қизил элемент — қан, сериқ — өт, сәпра, қара — жириң, ақ — бәлғәм, хәпрүк. Әгәр булар арисидики тәңпуңлуқ йоқиса, у чағда адәм һәр хил ағриқларға дучар болиду дәп каратти. Мәзкүр төрт элемент Гиппократниң адәмдики төрт суюқ мадда һәққидики нәзәрийәсигә тоғра келиду. Әсәрдә бу төрт элемент бирла бәйттә кәлтүрүлгән:

Өзүң тәбьини мән айайын йора,
4632 **Қызыллы, сарығлы, өрүңли, қара.**
(Мизажиңни ейтай саңа очуқ, бил,
Сериқ, ақ, каридур вә яки қизил).

Қара сөзи қушлар нми тәркивидиму учришиду: қара қузғу (1098, 5643), қара чумчуқ (77). Әнди әсәрдә көп учришидиға қара қуш сөз бирикмисиниң әсәрдики мәнаси һәр хил. 4711 бәйттә қара қуш ривайәтлик падиша Нәмрут минип асманғ учқан қушни, йәни мифологиялик характерға егә қушни бил дүрсә, 5675 вә 6219-бәйтләрдә Юпитер (Муштири) планетиси ниң нами сүпитидә кәлгән: бақа көрди өңдүн қара қуш тоғу «қарап көрди авал қара қуш туғуп» (5675). 4199-бәйттә қар қуш, қушларниң рәңгигә бағлиқ бир топини билдүриду. Б бәйттә қара қуш өзиниң антоними өрүң қуш билән биллә кәл гән: қара қуш өрүң қуш билә кәд йырақ «қара қуш ақ қушти наһайити жирақ».

Бәзи бәйтләрдә қара қуш йуңи яки өңи метафорилиқ қол линилиши нәтижисидә түн, кечә дегән мәналардиму ишлити лиду:

Қалық пүтрү тутты қара қуш өңи,
3949 **Ажунда барча толды қара қуш йуны.**
(Һава алди пүткүл қара қуш өңи,
Жаһанға толди һәм қара қуш йуңи).

Шундақла, қара сөзи көңүл сөз билән биллә келип һәр хил фразеологиялик бирикмиләрниму һасил қилиду: көңли қараймақ (5347, 6461, 6463) вә мәңзи (йүзи) қараймақ, йәни аччиғи кәлмәк (623, 639).

2. Көк сөзиниң ЛСВлири

а) Өзиниң уддул, асасий мәнасида 2916-бәйттә учришиду: йашыл, көк, сарығ, ал ағы тон кәдип «йешил, көк, сериқ, һал ипәк тон кийип». Башқа жайларда көк сөзи ялғуз кәлмәй бирәр исимни ениқлап, рәңгини билдүрүп келиду. Мәсилән, көк айуқ (мәнсәп нами) (2644, 4067, 4142), көк бөри (5378, 6194), көк тәкә (5375).

ә) Көк сөзиниң асман мәнасида қоллинилиши көп учришиду. Лекин мәзкүр сөзниң бу мәнаси асасән, омоним сүпитидә қарилиду. Шундақ болсиму, биз бу йәрдә асман мәнасидики көк сөзиниң қоллинилишидики бәзи бир алаһидиликләргә тохтилип өтүшни дурус көрдуқ. Мәлумки, көк сөзи һазирқи тилимизда көк рәңни, мәсилән, асман рәңгини билдүриду. Биз мошу чүшәнчигә асасланған һалда, йәни рәңни билдүридиған көк сөзи мәна жәһәттин тәрәққий етип асман мәнасида ишлитилгән дегән чүшәнчә асасида көк «көк рәң» вә көк «асман» сөзлирини омоним сүпитидә қараймиз. Бирақ «Қутадғу биликтә» көкни «асманни» ениқлап, рәңгини билдүридиған сөз — йашыл «йешил». Яшыл көк бирикмиси әсәрдә 16 бәйттә қайтилиниду: йағыз йәр, йашыл көк йаратты күн ай (3717), йашыл көк төрүтти көтүрди әдиз «йешил көк төрүтти көтәрди егиз» (3724) в. б. Бу бәйтләрдә йашыл сөзи көк, йәни асманниң рәңгини билдүрүп, турақлинип эпитет сүпитидә ишлитилгән.

Демәк асман сөзи көк, йәни рәң бәлгүсидин һасил болған дәп қарисақ, у чағда йешил көк бирикмиси анчә мәнтиқилик болмай қалиду. Шуңлашқа көк сөзиниң дәсләпки һәм асасий мәнаси асман дәп қарап, қалған мәналирини шуниңдин келип чиққан дәп пәрәз қилиш мүмкин. Асман қедимий дәвирләрдә бошлуқ сүпитидила әмәс, шундақла, дунияниң, мәвжудийәтниң бир асаси сүпитидиму қаралған. Чүнки әсәрдә көк сөзиниң асас, һул мәналириму учришиду: вәзир ол бәкүтүгли бәглик көкин «вәзирдур бәкиткүчи бәглик асасин» (2183), олар (алимлар Р. А.) билки ол чын шәриәт көки «улар билими һәқиқий шәриәт асаси» (4345). Бәзидә мәзкүр мәна йылтыз көки яки көки йылдызы шәкиллиридики синонимлиқ қош сөзләр териқисидиму учришиду: Бу ол әмди бәглик көки йылдызы «будур әмди бәглик һули йилтизи» (5907).

Бу әл тутруқы һәм түпи бәклики,
2132

Ики нәң турур әслы йылдыз көки.
(Бу дөләт түврүги, һули, бәклиги,
Бу икки нәрсидур йилтизи көки).

Кейинки мисаллардин көрүнүп туридуки, көк сөзи тутруқы «түврүги», түпи «асаси, түви» йылдыз сөзлири билән синонимлиқ мунасивәттә кәлгән. Шундақла, мәзкүр мәна көки үзүлмәк, йәни асасидин айрилмақ, вапат болмақ мәналиридики фразеологиялик бирикмидиму учришиду: үзүлди көки (4523), әҗәл җан терәр көр үзәр бу көкүн (5383), үзди көңлүм көки (5458), чығай өлсә ачын үзүлгә көки «гадай өлсә ачтин үзүлгәй көки» (5565), қамуғ иг өлүм бирлә кәсмәз бу көк «барлиқ ағриқ өлүм билән кәсмәс бу көк» (5991).

Бу кейинки мисаллардики көк йилтиз сөзигә йеқинирақ, сәвәви көкма йилтиз охшаш үзүлүш, кесилиш хусусийәтлиригә егә. Шуңлашқа бәзидә көк йылтыз сөзиниң орнини алмаштурушму келиду: йәми от көки ичгү ягмур сувы «йәйдиғини от көки (йилтизи) ичидиғини ямғур сүйи» (6155, 6571).

Әсәрдә көк сөзиниң асас, һул мәналириға йеқин адәмниң келип чиқиши, теги мәналириму бар. Мәсилән, Өгдүлмиш Одғурмишқа қандақ аял елиш керәклиги тоғрисида мундақ дәйду:

Көки әдгү болсун уруғ һәм тарығ,
4476
Увутлуғ сақынуқ тиләгил арығ.
(Теги яхши болсун тухум һәм уруқ,
Уятчан вә тәқва өзи бәк ериғ).

Әсәрдә көк сөзи арқилиқ ясалған көкчин (сақал) (667, 1798) вә көкиш (қуш нами) (174) сөзлириму учришиду:

3. Қызыл сөзиниң ЛСВлири

а) Қызыл сөзи өзиниң уддул мәнасида бир нәччә бәйтләрдә учришиду (67, 76, 120 в. б.). Әсәрдә у һәр хил исимлар алдидиқ келип улар рәңгини билдүриду: қызыл от (2250), қызыл түлки (2312), қызыл тил (964, 966, 2692).

ә) Қызыл сөзиниң паравән турмуш, яхши кәйпият, аброй мәналири әң «тән» вә мәңиз сөзлири билән кәлгәндә еник байқилиду:

Нәчә қызғу әңлиг йүзи сувлуғ әр,
4524
Тишиләрдә өтрү өзи болды йәр.

(Қизил әңлик абройлуқ әрләр, аяллар түпәйли болди йәр).
Мәзкүр бәйттики қызғу әң йүз суви «үз сүйи», йәни аброй атақ мәнасидики фразеологиялик бирикмә билән синонимлиқ мунасивәттә кәлгән.

Қызыл сөз әң билән 15 кә йеқин бәйттә биллә кәлгән. Қызыл сөзиниң мәңиз билән биллә келишиму көп, бирақ йүз сөзи билән 2483 вә 4959 бәйтләрдила учришиду. Лекин булар мәналири җәһәттин анчә пәриқләнмәйду. Пәқәт 2384 вә 3845-бәйтләрдә қызыл билән биллә кәлгән мәңиз вә йүз сөзлири аччиғи кәлмәк, терикмәк мәналирини бериду: йағы көрсә алп әр қызартур мәңиз «дүшмән көрсә күчлүк әр қизартур мәңзин» (2384).

б) Қызыл сөзи тил билән биллә кәлгәндә нурғун, мәзмунсиз параң мәнасини бериду: «Қызыл тил қылур қысға йашлығ сәни «қизил тил қилур қисқа яшлиқ сени» (964), қара баш йағысы қызыл тил турур (966, 2692).

4. Йашыл сөзиниң ЛСВлири

а) Йашыл сөзи өзиниң уддул мәнасида жуқурида кәлтүрүлгән бәйттә (2916) учришиду. Шундақла, мәзкүр мәна, йашыл сөзиниң исимлар алдидин келип улар рәңгини билдүргәндиму еник көрүниду: қурымыш йығачлар тонанды йашыл «қуриған яғачлар тон кийди йешил» (67), йағыз йәр йашыл торқу йүзкә бады «қоңур йәр йешил ипәкни үзигә япти» (68), йазы тағ, қыр опры йашыл көк мәңиз «түзләң тағ, ойман-чоңқур йүзи көк йешил» (96), йа отта чәчәк өнмәгинчә йашыл «яки отта чечәк үнмигүнчә йешил» (120). Мәзкүр мисалларниң бир алаһидилиги шуки, улар пәқәт «Йаруқ йаз фәслин улуғ Буғра Хан өгдисин айур» бабидила ишлитилип, әсәрниң башқа җайлирида учрашмайду. Униң сәвәви баһар келип, йәр йүзиниң йешил тонға пүркинишини әсәрдә башқа тәсвирләнмигәнликтин болуши мүмкин.

«Қутадғу биликтә» йашыл сөзиниң һазирқи йешил сөзи мәнасиға тоғра келиду дәп ейтиш тәс. Жуқурида көк «асман» сөзиниң йашыл эпитети билән биллә қоллинилидиғанлиғини ейтқан едуқ. Худди шундақла мәнада, йәни һава рәң көк мәнасида йашыл сув «йешил су» бирикмисиму көп қайтилиниду (2250, 3212, 3725 в. б.) 2385-бәйттә күчәйткүч боғум билән кәлгән йап йашыл сөзидиму йешил мәнасиға қариғанда көк мәнаси бесим: (урушқанда) қызыл қызғу әңләр болур йап йашыл.

5. Өрүң «ақ» сөзиниң ЛСВлири

а) Өрүң сөзи өзиниң дәсләпки һәм уддул мәнасида ақ рәңни билдүриду. Мәзкүр мәна төвәндики бирикмиләрдә еник ипадә

қилинған: өрүң сақал (1103, 1105, 2622, 3623), өрүң сүт (881 5881).

881 Өрүң сүт билә кирсә әдгү қылық,
Өлүм тутмағынча әвүрмәз йорық.
(Әгәр кирсә ақ сүт билән яхши хулқ,
Өлүм тутмиғунчә өзгәрмәс қилиқ).

ә) Ақ қара сөзиниң антоними болғанлиқтин, униң яшлиқ, жигитлик, мәналириға қарши қерилиқ мәнасиму учришиду: Кичиклик анук тут өрүң болғуқа «кичик пеил бол ақарғичә (бешиң)» (552), йағычы өрүң қырғыл әрсигләриг «дүшмәнчи, ақ (йеши чоң) кирғучи әрләрни» (2371).

б) Өрүң сөзиниң қара сөзиниң начар, яман мәналириға антоним сүпитидә кәлгән яхши, таза мәналириму учришиду. Әгәр аддий пухра қилиғи қара болса, өрүңниң мәзкүр мәнаси толарақ бәгләрдә хас (2080). Мәзкүр мәна өрүң көңүл (1101) өрүң қуш (бәхит қуши) охшаш фразеологиялик бирикмиләр тәркивидиму учришиду. Лекин өрүң қуш бәзидә умумий ақ рәңлик қушлар тонини көрсәтсә (4199), бәзидә таңни (5828) көрситиду.

6. Йағыз «қоңур» сөзиниң ЛСВлири.

Мәзкүр сөз уддул мәнасида қоңур рәңни билдүрүп: толарақ йәрниң рәңгини көрситиду (120, 3212, 3725, 5365, 6007, 6069, 6139, 6403 в. б.).

3212 Йағыз йәр йашыл су йарашты билә,
Ара миң чечәкләр йазылды күлә.
(Қоңур йәр, йешил су йарашмақ билә,
Ара миң чечәкләр ечилди күлә).

Шундақла, әсәрдә қара йәр ибарисиму көп қайтилиниду. Лекин у йәрниң астинқи қатламлирини нәзәрдә тутса, йағыз йәр йәрниң үстки қатламлирини билдүриду.

Йағыз йәр вә йашыл көк бирикмилири метафорилиқ қоллинилғанда йағыз йәр төвән жайни йашыл көк егизликни билдүрүп, бир-биригә қарши қойилиду:

1002 Сөз асғы билә көр йағыз йәрдаки,
Йашыл көккә йоқлар болур төрдәки.

(Сөз пайдиси билән қоңур йәрдики: йешил көккә өрләп болур төрдики).

7. Сарығ уддул мәнасида серик рәңни билдүриду (67, 2916): 4963-бәйттә сандвач «булбул» билән биллә келип, униң рәңгини көрсәткән.

ә) Сарығ сөзи мәңиз, әң сөзлири билән кәлгәндә, контекстка бағлик һәр хил мәналарда қоллинилиду:

1. Хижаләтчилик, муһтажлик мәналирида. Мәзкур мәна икки контекстта учришиду. Айтолди Күнтуғди шәһритин аңлиғандин кейин, униң қешиға бармақчи болуп, бирәр нәрсиләрни (пул, тавар) еливалай сәвәви яқа жутларда «бу әлгим таруса сарығ қылға әң «бу қолум тар болса серик қилғай тенимни» (477) дәйду. Кейинирәк Айтолди өләр алдида оғли Өгдүлмишкә мениңдин саңа көп мал қалди, әгәр уларни тутушни билсәң икигүн ажунда қызартғай әниң «икки дунияда қизартқай тениң» (1287), әгәр туталмисаң «саңа йәтмигәй көр серик қилғай тениң» (1288) дәп мәслиһәт бериду.

2. Өкүнүш, әпсуслиниш мәналири 1164 вә 4544-бәйтләрдә байқилиду: өкүнчүн сарығ болды қызғу әниң «өкүнүш билән серик болди қизил тән» (4544).

Оғул қыз сақынчи бу түпсүз тәңиз,
1164
Оғул қыз сарығ қылды қызғу мәңиз.
(Оғул қиз ғеми бу түви йоқ деңиз,
Оғул қиз ғәмидин сарғайди мәңиз).

3. Ағрик, бемар мәнасида 4672-бәйттә учришиду:

Өкүш йәгли йалнуқ көр игчи болур,
4672
Сарығ мәңзи ковдақ аты әл болур.
(Тола йегән адәм кесәлчан болур,
Серик йүз, йадаңғу, өзин хар қилур).

4. Қайғурмақ, кәйпияти начар болмақ мәналири 498 вә 5686-бәйтләрдә учришиду: Бу мәналарму пәқәт кәң контекст асасидила еник байқилиши мүмкин. Мәсилән, Өгдүлмиш өзиниң һаят тәризигә анчә рази болмай, худаға тевинмак нийитидә, кәйпияти чүшкән һалда Одғурмиштин мәслиһәт соримақчи болуп униң алдиға барғанда, Одғурмиш уни көрүп мундақ дәйду:

Түшүкрәк көрүрмән сениң көңлүңи,
5686
Сарығрақ көрүр мән қызыл мәңзиң.

(Чүшкүнирәк көрүрмән сениң көңлүңни, сериграқ көрүрмән қизил мәңзиңни).

Шаир бәзидә сарығ орниға зәфиран сөзини қоллиниду. У чағда зәфиран қериликни (6529) таңниң етишини (5669, 4960) билдүриду.

8. Ал «һал рәң» сөзиниң ЛСВлири

Мәзкүр сөз ДТСта алый, ярко-красный; оранжевый; кари цвет дәп тәрҗимә қилинған. Һазирму уйғур тилида ал «һал қизғуч рәңни билдүриду. Лекин «Қутадғу биликтә» һал сөзини жуқуридики мәналарни билдүриду дәп үзүл-кесил пикир ейтиш тәс. Мәсилән, мону бәйткә мураҗиәт қилайли:

Нәлүк ал бодудуң қызыл мәңзини,
6229
Нәгү бәрди дунйа саңа өз өңи.

(Нечүк һал бойидиң қизил мәңзиңни, нечүк бәрди дуния саңа өз рәңгини).

Бу бәйттә ал сөзи һәтта қизил сөзигә қарши қоюливатиду Шуңлашқиму, уйғур тилида тәрҗимә қилғучилар ал сөзини мәзкүр контекстқа лайиқлаштуруп серик дәп бәргән. С. Н. Ивановму өз тәрҗимисидә мәзкүр бәйттики ал сөзини ДТСтики мәналири бойичә тәрҗимә қилмиған: Румяный твой лик побледнел и поблек. Бу соални әлиг, Одғурмишниң қаттиқ ағрип қалғанлиғини көрүп мискин һаләткә чүшүп қалған, Өгдүлмишкә бәргән. Умумән, бу контекст серик тән, мәңиз бирикмилири мәналириға хас. Бу йәрдиму худди қызыл мәңзимни сән сарығ қылмағыл (4485), қызыл йүз өңи өнди болды сарығ (4959) охшаш оппозиция можут. Умумән, ал сөзиниң мәнаси қизилға қариғанда серикқа йеқинирақ. Буни ал сөзиниң башқиму бәйтләрдики қоллинилишидин байқаш мүмкин:

Әң ашну йағықа кәрәк һилә ал,
2356
Бу һилә билә қыл йағы мәңзи ал.

(Әң алди билән җәңдә һейлә керәк, бу һейлә билән дүшмә мәңзиң һал қилмақ керәк). Бу бәйттиму ал жуқурида сарь сөзидә кәлтүрүлгән мәңзи, тени серик болмақ, йәни начар әl валда қалмақ мәнасида ишлитилгән. 6009 бәйттә ал сарығ сөз билән контекстуал синоним сүпитидә қоллинилған: сарығ а түшәсә йа көркүм әгит «Чүшидә көрсә әгәр угитилған серик в һал».

Ал сөзи йүз билән биллә кәлгәндиму сарығ мәңиз, әң охшаш хиҗаләтчилик мәнасиниму бериду: әлигкә битиг бәр йүзүм қыл ма ал «әлигкә хәт бәр үзүмни қилма һал» (3709).

Шундақла, мәзкүр сөз һәр хил рәң яки бирәр рәң мәнасидиму учришиду:

Йашық өрләди йәрдә қопты тоғы,
4893
Йақа кәлди ашну тоқуз ал туғы.

(Қуяш өрлиди йәрдин қопти чаң, йеқинлап кәлди андин тоққуз һал туғи).

Йипүн «қеник қизил» бирла бәйттә учришиду: бәзәнди йипүн ал, сарығ, көк, қызыл (67).

«Баш» сөзиниң ЛСВлири

Адәм әзалириға бағлиқ сөзләр түрк тиллириниң әң қедимий лексикилиқ фондиға киргәнликтин, уларниң мәналири наһайити көп. Шуңлашқа биз бу йәрдә уларниң һәммәсигә тохталмай, бәлки әң нурғун мәнаға егә баш сөзигила тохталмақчимиз.

а) Баш сөзи әсәрдә наһайити көп учрашқини билән, өзиниң дәсләпки уддул мәнасида көп ишлитилмәйду. Мәзкүр мәнада у 365, 774, 4665, 4848, 5953, 6530-бәйтләрдә қоллинилған: қуғу қылды қузғун түси тәг башым «аққуш қилди қузғундәк бешимни» (365), бир анча туруп баш кәтүрди әлиг «бир аз туруп әлиг бешин көтәрди» (774) в. б. Бәзидә бу мәна қара сөзи биләнму келиду.

ә) Рәһбәр, йол башчи мәналирида мәзкүр сөз, асасән, һәр хил исимлар билән биллә келиду: ақылар башы «сехилар беши» (2809, 3978), ашчы башы (2877), әлчи башы (1144, 1598, 1992 в. б. барлиғи 10 бәйт), әр башы (478, 752, 3855, 4486), әл башы (4064, 4143, 3141), байлар башы (2614), бодун башы (223, 563, 1463, 2166, 2457), йалнуқ башы «адәмләр беши» (1063, 2201, 2874, 5729), сү башы, «әскәр беши» (2300, 2309, 4065, 4143), ишчи башы (2210), сақынуқ башы (4406, 5349), сартлар башы (2745, 3002, 5754), сәвүгләр башы (3704), өдрүм башы (2275), төр башы (2196), усайуқ башы «ғапиллар беши» (6159) ыдышчи башы «ичимлик беши» сақи (2881, 2900, 2911, 2925).

Баш сөзи болмақ қилмақ пеиллири билән бағлинип келипму мәзкүр мәнани бериду. Баш сөзиниң бу хил шәкилдә келиши 8-бәйттә учришиду: һәва арзуларқа өзин қилса баш «һәвәс арзуларға өзини қилса баш» (3644), қамуғ ишкә болғай аның билки баш «барлиқ ишқа болғай, униң билми баш» (3151), айа баш болуғлы ай үстәң әлиг «һәй баш болғучи һәм һөкүмран» (5252).

Көр арслан болу бәрсә ытқа башы,
2047
Бу ыт барча арслан болур өз тушы.

(Көр арслан болса әгәр иштқа баш, барлиқ ишт арслан охшаш болур).

б) Бирәр нәрсә яки һадисиниң башлиниши, беши. Мәзкүр мәнаму баш сөзи һәр хил исимлар билән кәлгәндә әмәлгә ашу-

рилиду. Бу исимлар һәммиси абстракт исимлардур: ағырлық башы «тазилиқ беши» (4133), әдгү башы «яхшилиқ, изгү беши» (253, 1617, 6253, 6478), әрдәм башы «пәзиләт беши» (1830, 3516), байлық башы (5389), йаңлуқ башы «йеңилиш беши» (633), кишилик башы (1357, 1945, 2040), қут башы (1881, 1973), түтүшкә башы «уруш, җаңҗал беши» (2089).

Әнди 3551-бәйттә болса, баш сөзи жуқуридики мисаллар охшаш исимлар билән бағлинип кәлмәстин, контекстқа мунасивәтлик бирәр нәрсиниң башлиниши мәнасини бериду:

Учы нимәт әрсә түпи меһнәт ол,
3551 **Башы меһнәт әрсә соңи нимәт ол.**
(Учи болса немәт түви меһнәт ол,
Беши болса, меһнәт, соңи немәт ол).

Бу мисалдики баш сөзиниң мәзкүр мәнасиниң техиму ениқ көрүнүшигә униң контекстуал синоними учы, антонимлири түп, соңы сөзлириниң роли чоң болған.

в) Бирәр нәрсиниң баш тәрипи, төписи мәналирида қоллинилиши.

Бирәр нәрсиниң учи, чети, ахирқи қисми мәналири 6034, 6053, 60-бәйтләрдики шатуның башы «шотиниң беши» ибарисидә ипадиләнгән.

Төпә, үстинки қисим мәнаси төвәндики бәйттиму ишлитилгән. Бу бәйттә сөз оюни элементиму бар:

Уқуш орны үстүн меңәдә турур,
1836 **Ағыр нәң үчүн орны башта әрүр.**
(Әқил орни үстүн мейидә турур,
Қимматлигидин орни башта болур).

г) Баш сөзиниң алий дәриҗилик, яхши, пухта мәналири **әлтсә** вә **барды** пеиллири билән биллә кәлгәндә әмәлгә ашурилиду. Бу һәрикәт бирәр ишниң нәтиҗисигә қарита ейтилған: Ишин башқа әлтсә хәта тушмаса «ишин башқа йәткүзсә хата болмиса» (2267), ол әр башқа әлтсә бу аймыш йумуш «у әр бешиға йәткүзсә бу ейтилған ишни» (2742), иши башқа барғай күвәнч болғу тәг «иши башқа барғай хошал болғудәк» (2413).

Қайу иштә ашну ашунса уқуш,
2604 **Ол иш башқа барды сынадым өкүш.**
(Әқил ишләтсә һәр ишта баштила,
Утуқлуқ болур иш, синидим тола).

д) Адәм һаяти, тәғдири мәнасида баш сөзи наһайити көп учришиду (168, 784, 1190, 2516, 2585 в. б.). Мәзкүр мәна, баш сөзи асасән, турақлиқ сөз бирикмилири тәркивидә, метафорилиқ қоллинишларда ишлитилгәндила өз ипадисини тапиду: күдәзгил башығ «күзәткин бешиңни» (168, 2585), кәсәр баш (784, 2516, 4123, 4213), башың бармасун (167).

Қатығлан йағыңны йақын қыл йараш,
4230
Сәламат тирилгил әсән болға баш.
(Йеғиңни тиришип йеқин қил, яраш,
Саламәт тирилгил болур сақ бу баш).

Шундақла мәзкүр мәна қара баш бирикмисидиму өз әксин тапқан (986, 2692).

е) Баш сөзи адәм, хәлиқ мәналиридиму учришиду: қапуғда қалын баш йумытты йорыр «ишиктә көп башлар жүриду» (5097). Мәзкүр мәнаму бәзидә қара сөзи билән биллә келиду: қалын бод қара баш йорығлы тәлим «нурғун бой, қара баш жүриду тола» (1622), бу бод сын йорығлы қара баш қалын «бу бой, син жүргүчи нурғун қара баш» (1618).

ж) Баш сөзи алдинқи қисим, авангард мәнасида бирла бәйттә учришиду:

Бу бәгләр баш ол қанча барса башы,
5202
Удула барыр барча удумыш киши.
(Бәгләр—баш: каяққа маңса эл беши,
Аңа әгишүрләр бу барчә киши).

Умумән, баш сөзи наһайити көп мәналиқ болсиму (мәсилән, Джураев Б. өзбәк тилида мәзкүр сөзниң 23 мәнасини көрситиду (Джураев 1985), «Қутадғу биликтә» жуқурида қаралған 8 мәнаси ениқ байқилиду.

4. «ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ОМОНИМЛАР

Омонимлар тоғрисида тилшунаслиқта икки түрлүк көз қараш бар. Биринчи, йәни әнъәнивий көз қараш бойичә омонимлар тәркивигә пәқәт фонетикилиқ җәһәттин охшаш, лекин генетикилиқ җәһәттин бир-биригә мунасивити йоқ һәм тарихий тәрәққият җәриянидила шәклий охшашлиққа учриған сөзләр киргүзилиду. Бу охшашлиқ сөзләрниң фонетикилиқ өзгириши, йәни сөзләрни сирттин қобул қилиш яки сөз ясаш җәриянида һасил болуши мүмкин. Мәзкүр омонимларни гетерогенлиқ омонимлар дәпму атайду. Иккинчи көз қараш бойичә, омонимлар

тәркивигә гетерогенлиқ омонимлардин сирт, дәсләп бир сөз шәклидә мәжут болуп, андин мәнасиниң тәрәққияти нәтижисидә бир-биридин семантикилиқ бағлиниши үзүлүп қалған сөзләрниму киргүзиду. Мундақ омонимлар гомогенлиқ омонимлар дәп атилиду. Бу мәсилә тарихи В. Д. Аракин (Аракин 1978) вә Д. Н. Коротинская (Коротинская 1981) әмгәклиридә тәпсилий ейтилған. Кейинки вақитларда иккинчи көз қараш кәң тарилип, омонимлар бойичә тәтқиқатлар, асасән, шу көз қараштa елип берилмақта.

Омонимлар түркшунаслиқта мәлум дәрижидә тәтқиқ қилинған (Аханов 1958; Ахтямова 1966, Бекджанова 1967, Гасанов 1980; Гельдымурадов 1974; Миртаджиев 1964; Мусабаева 1975). Мәзкүр әмгәкләрниң толиси заманивий түрк тиллиридики омонимларғила тохталған. Қедимий түрк тиллири бойичә йезилған әмгәк сүпитидә, пәқәт З. М. Мусабаеваниң әмгигини аташқа болиду. Униңда алимә «Дивану луғәт-ит түрктики» омонимларни тәтқиқ қилған.

Омонимларға берилгән ениқлимилардин Л. А. Новиковниң ениқлимисини беришни тоғра көрдуқ. «Это семантическое отношение внутренне несвязанных (немотивированных) значений, выражаемых формально сходными знаками (лексемами) и различающихся в тексте благодаря разным контекстуальным окружением» (Новиков 1982, 209).

Бу йәрдә биз «Қутадғу биликтә» асасән, омоним қапийә сүпитидә ишлитилгән сөзләргә тохталмақчимиз. Омоним қапийәләр болса, әсәрдә наһайити көп учришиду. Бу мәсилини И. В. Стеблева төвәндикичә чүшәндүриду: «Поиски путей для воплошение теории рифмы на материале тюркского языка привели Юсуфа Баласагунского к использованию в рифме омонимов и разных значений одного и того же слова...» (Стеблева 1971, 79). Шундақла, омоним қапийәләрниң стилистикилиқ фигура тәжнискә бағлиқ екәнлиги тоғрисида кейинирәк тохтилимиз.

Омонимлар, жүмлидин «Қутадғу биликтики» омонимларму, асасән, үч түрлүк йол билән ясилиду.

1. Келип чиқиши һәр хил сөзләрниң тарихий өзгириши яки тәсәддупи аһаңдаш болуп келиши нәтижисидә һасил болған омонимлар. Бу хил омонимлар әсәрдә хелә учришиду: баш «адәмниң беши» — баш «яра»; қыз «қиммәтлик» — қыз «аял»; тил «адәм тили, сөзи» — тил, «әсир», от «өрт» — от «чөп» — от «дора» в. б.

2. Сөз ясаш жәриянида һасил болған омонимлар. Мәзкүр омонимлар әсәрдә көп учришиду. Уларни төвәндики түрләргә бөлүш мүмкин:

а) Қошумчә уланған сөзниң томур сөзгә шәклән охшап келиши: әриг «дора» — әр+иг әрни; яқа «кийим иқиси» — як+а

«йеқинла» (2942—2943); әмин «течлиниш, имин тапмақ» — әм+ин «дорисин, давасин; әлиг «падиша» — әл+иг «әлни» (2139, 3042, 5305).

ә) Асасларниң пеил-исимлиқ омонимияси яки синкретицизм һадисиси түркшунаслиқта хелә тәпсилий үгинилгән (Қажибеков 1986). Мәзкүр омонимлар исим билән иккинчи шәхс бирлик түрдики пеил асаслириниң охшашлиғи нәтижисидә мәйданға келиду: ал «ал, бир нәрсини ал» — ал «һейлә» (4445); ач «ач, бир нәрсини ач» — ач «қосиғи ач адәм» (5165); өг «махта» — өг «әқил» 1993) в. б.

б) Һәр икки томурға қошумчилар улиниши арқилиқ һасил болған омонимлар: ачы+ғ «меһир, еһсан» — ач+ығ «ачни» (2928); йа+сы («униң) оқ-ясы» — йа+сы «зийини» (4426); өг+ә «махта» — өг+ә «әқилдар, данишмән» (1995) в. б.

3. Көп мәналиқ сөзләрниң бәзи мәналири тәрәққий етип, дәсләпки, асасий мәнасидин жирақлишип кетиши нәтиҗисидә һасил болған омонимлар. Мәзкүр омонимларниң қайси асасий мәнаси екәнлигини дәл, ениқ көрситиш тәс. Шундақ болсиму, бизниң кәлтүргән мисаллиримизниң биринчи компонентини иптидаий мәнаси дәп қараш мүмкин арығ «таза — арығ «толуқ» (2729, 4648, 5351); күн «қуяш» — күн «сутка» (5510, 6408); қара рәң — қара «хәлиқ, аддий пухра» (986, 2080, 4323); пышығ «пишқан (таам)» — пышығ «толуқ тәл-төкүз (иш)» (330); тириг «тирик» — тириг «барлиқ җанлиқ нәрсиләр» (378); йақын «йеқин арилиқ» — йақын «йеқин адәмләр, тонуш-билиш яки уруқ-туққан» (3325—3327) в. б.

Омонимлар тилшунаслиқта грамматикилиқ вә фонетикилиқ алаһидиликләргә бола толуқ вә қисмән омонимлар дәп чоң икки топқа бөлүниду. Толуқ омонимлар тәркивигә бир сөз түркүмигә аит һәм өзлириниң барлиқ шәкиллиридә охшап келидиған сөзләр кириду. В. Д. Аракин омонимларниң бу типини омофонографлар дәп атиған (Аракин 1978, 50). «Қутадғу биликтә» төвәндики сөз түркүмлиригә аит толуқ омонимлар учришиду:

1. Һәр икки компоненти исимдин ибарәт омонимлар: ат «адәм исми» — ат «өй һайвини» (1388, 4558).

Анасында тоғса атанса аты,
1388
Мусафир болуп минди өдләк аты.

(Анисидин туғулди қоюлса ети, мусапир болуп у миниду заманә (етин), әл «дөләт» — әл «мәдәт» (1454); кәзик «нөвәт» — кәзик «кезик ағриғи» (4761); киши «аял» — киши «адәм» (3371—3372); әлиг «падиша» — әлиг «қол» (1805) в. б.

2. Сүпәт сөз түркүмигә аит омонимлар: ағыр «һөрмәтлик»— ағыр «еғир, салмақлиқ» (900, 906) (ағыр нәң қамуғы ағыр қылғуқа «һөрмәтлик (қиммәтлик) нәрсиләрни ишлимәк еғир»), арығ «таза» — арығ «толуқ» (2729, 4648, 5351); талу «илғанған» — толу «толуқ» (2081, 2075) в. б.

Қисмән омонимларға фонетикилиқ җәһәттин охшаш болғини билән өзлириниң бәзи шәкиллиридә бир-биридин пәриқлинидиған сөзләр ятиду. Улар, асасән, һәр хил сөз түркүмлиригә тәәллуқ болуп келиду:

1. исим — сүпәт: ал «һейлә» ал «һал рәң» (2356); ачығ «еһсан» — ачығ «ачни» (2928); өг — «әқил» — өг «чоң» (1993); тириг «җаниварлар» — тириг «тирик» (378); қара «қара рәң» — қара «хәлиқ» (256, 986, 4323); уз «һүнәрвән» — уз «тоғра» (4456);

Уларни әсәрдә утуқлуқ пайдилиниш, әсәрниң бәдиий қимметини, экспрессив-эмоционаллиғини ашуриду. Омонимлар тилда анчә тәрәққий әтмигәнликтин, уларни шеирийәттә қоллиниш чоң маһарәтни тәләп қилидиғанлиғи сөзсиз. Әдәбиятта көп учришидиған һәр хил сөз оюнлири (каламбур), стилистикилиқ фигура (тәжнис), жанр (туюқ) омонимия һадисисигә асасланған. Булардин сөз оюни билән, тәжнис «Қутадғу биликтә» көп учришиду. Шаир туюқ жанриға бирла мәртә мураҗиәт қилған. Умумән, әсәрниң 100 гә йеқин бәйтидә омонимлиқ қоллинишлар ишлитилгән. Уларни қоллиниш мәхситигә бола икки түргә бөлүш мүмкин:

1. Омонимларниң сөз оюни сүпитидә пайдилиниши; 2. Омонимларниң қапийә сүпитидә пайдилинилиши (тәжнис, туюқ).

Тәжнис омоним қапийәләргә асасланған иккилик болуп әрәп-парис әдәбиятида наһайити кәң тарқалған. Шуңлашқиму, әрәп-парис поэтикисида тәжнис әң асасий стилистикилиқ фигура сүпитидә үгинилгән. Тәжниснич әрәп-парис поэтикисидики орни вә униң үгинилиш тарихи тоғрисида Рәшид әд-дин Ватват (1985, 87—98) вә Мусулманкулов (1989, 17—29) өз әмгәклиридә тәпсилий тохталған. Әлишер Наваий өзиниң «Муһакамәтул луғатайн» китавида тәжнис вә иһам тоғрилиқ мундақ язиду. «Яна шерда барча табь әһли қашида рәвшән вә мәжмуь фусаһа алдида мубар һандурки, тәжнис вә ийһам бағайәт күйлийдур. Вә бу фархунда ибарәт вә хужаста әлфаз вә ишарәтдә фарсидин көпрәк тәжнис амиз ләфв вә ийһам аниз нутә баркинәмгә мужиби зеб вә зайнәт вә баиси тәкәллуф вә сәнъәтдур» (йәнә, барчә шаирлар қешида рошән һәммә сөз устилири алдида еник мәлумдурки, шеирда тәжнис вә ийһам қаидиси умумлашқандур. Бу чирайлиқ ибарә вә гөзәл бәлгүләрдә парисчидин көрә (түркчидә) көпирәк, тәжнисни билдүридиған сөз вә ий-

һамни аңлатқучи нуктлар барки, бу нәзмни безәйду вә сәнъәтлик қилиду) (Алишер Навоий 1948, 182).

Иһамға Рәшид-әд-идн Ватват төвәндикигә ениқлима бериду: «Ихам по персидски означает заставит задуматься». Этот прием именует также тахйил. Он заключается в том, что дабир или поэт использует в прозе или в стихах слова, имеющие два значения, одно из которых обычное, а другое — редкое. Когда эти слова достигают слущающего, мысли его тотчас обращаются к привичным значениям, тогда как в виду имеются как раз редкие значения» (Рашид ад-дин Ватват 1985, 127). Бу ениқлимидин көрүнүп туридуки иһам көп мәналиқ сөзләргә асасланған стилистикилиқ фигура. Шуңлашқа биз бу йәрдә униңға тохталмаймиз.

Мәлумки, қапийә омонимлиқ болғанда оқуғучи диққитини техиму өзигә җәлип қилип, әсәр экспрессивлиғини ашуридиғанлиғи сөзсиз. Мисал үчүн ал «һейлә» — ал «һал рәң» — ал «алмақ» вә әлиг «қол» — әлиг «әлни» — әлиг «падиша» — әлиг «әллик» — әлиг «күч-қувәт» омоним сөзлиригә асасланған тәжнисләргә мураҗиәт қилайли:

Әң ашну яғықа кәрәк һилә ал,
2356
Бу һилә билә қыл яғы мәңзи ал.

(Әң алди билән дүшмәнгә керәк ал (һейлә), бу һейлә билән сән дүшмән мәңзин қил ал (һал).

Нәгү қолса бәргил кәрәк болса ал,
4445
Көни көрдүм уш бу қуту билмәз ал.

(Немә халиса бәргин, керәк болса ал, тоғра көрдүм ушбу пәқәт билмәс ал (һейлә).

Биринчи бәйттә ал «һейлә» вә ал «һал рәң» мәналирида қапийә хизмитини атқуриватса, иккинчи бәйттә ал «алмақ» вә ал «һейлә» мәналирида қапийәләшкән.

Отуз йығмышын йандру алды әлиг,
368
Нәгү қылғай алтмиш тәгүрсә әлиг.

(Отуз (йешим) жиққанни яндуруп алди әллик, немә қилғаймән әгәр атмиш тәккүзсә әлиг (қолини).

Йанут бәрди Өгдүлмиш айды әлиг,
1796
Узун кәч йашасу бу үстәң әлиг.

(Җавап бәрди Өгдүлмиш, деди: Әлиг, узун кәч яшисун бу үстәң әлиг (һөкүмранлиқ).

2139 **Қылыч бирлә бәгләр узатур әлиг,**
Қылычсыз усал бәг басумаз әлиг.

(Қилич билән бәгләр узитар әлиг (қолин), қиличсиз осал бәг, басалмас әлиг (әлни).

3040 **Ақылық билә бәкләгү ол әлиг,**
Ақылық билә бәг бәдүр ай әлиг.

(Сехилиқ билән у бәклигәй әлиг (әлни), сехилиқ билән бәг бейүр һәй, әлиг (падиша).

5476 **Нәлүк болды аҗиз өзүң ай әлиг,**
Қамуғ әдгү қылғу күчүң бар әлиг.

(Немишкә болдуң аҗиз һәй, әлиг (падиша), барлиқ яхшилиқ қилмаққа күчүң бар әлиг (һалиң, қудритиң).

Мәзкүр мисалларда әлиг «әллик» — әлиг «қол», әлиг «падиша» — әлиг «қол» (бу бәйттә қол фразеологиялик бирикмә тәркивидә кәлгән), әлиг «қол» — әлиг «әлни», әлиг «падиша» — әлиг «һал, қудрәт» шәкиллиридә, вариантлирида омоним қапийә хизмитин атқурған. Умумән, әлигниң қапийә орнида ишлитилиши әсәрдә наһайити көп учришиду. Лекин әлиг «қол» толарақ турақлиқ сөз бирикмилири тәркивидә кәлгәчкә, у метафорилиқ мәнаға егә болиду: узатур әлиг «қолйин узутмақ», йәни тәсир даирисин кәңәйтмәк; әлиг бәрди «қол бәрди», йәни ярдәм яки хизмәт бәрди; үстәң әлиг «үстүн әлиг», йәни һөкүмранлик; сунғу әлиг «қолин сунмақ», йәни ярдәм бәрмәк; көтүрсү әлиг «көтәрсун қолин», йәни үмүт үзмәк; тәгүрмә әлиг «тәккүзмә қолуңни», йәни тегишмәслик, урушмаслиқ в. б.

Жуқурида кәлтүрүлгән мисаллар әрәп-парис поэтикисида тәжнис-и тамм, йәни толуқ тәжнис дәп атилиду. Униңда сөздики барлиқ тавушлар бир-биригә охшап келиши шәрт.

Әсәрдә тәжнис-и таммдин сирт, тәжнис-и мурәккәбму учришиду. Буниңда омонимлиқ җүпләр мурәккәп сөзләр болуши мүмкин.

2221 **Сақыш сақлықын болды аты сақыш,**
Көрү барса сақыш әди әр сақ иш.

(Сақыш (һесап) сақлиғидин аталди сақыш, әгәр көрсәң сақыш (һесап) наһайити сақ иш). Бу бәйттә сақыш «һесап» сөзи билән сақ иш сөз бирикмиси омонимлиқ қапийәләр сүпитидә ишлитилгән. Шундақла, шаир мәзкүр бәйттә биринчи қапийәниң этимологиясини иккинчи қапийә арқилиқ ечип беришниму мәхсәт қилған болса керәк. Тәжнис-и мурәккәб 165-бәйттиму учришиду. Униңда әшит «аңла, тиңша» сөзи билән әш әт «дост қил» сөзлири омонимлишип кәлгән.

Умумән, әрәп-парис поэтикисида бәзи тәжнисләр әрәп графикисиниң йезилиш алаһидилигигиму асаслиниду. Лекин биз уларға тохтилишни тоғра көрмидуқ. Сәвәви, биринчидин, «Қутадғу биликниң» дәсләп қайсу йезиқта йезилғанлиғи техи ениқ әмәс болса, иккинчидин әрәп йезиғиниң алаһидилиги асасән, әрәп тилиға маслашқан.

«Қутадғу биликтә» омоним қапийәләрниң көп болушиға, әсәрниң мәснәвий шәклидә йезилишиму яхши зәмин болған. Әнди ғәзәл, қәсидә (ааба) шәклидә йезилған «һибәт-ул һәқайиқта» омоним қапийәләр тамамән учрашмайду.

«Қутадғу биликтә» омоним сөзләргә асасланған сөз оюнлириму хелә орун алған. Уларниң бәзилирини кәлтүрүп өтәйли:

Бу мундағ кишиләр болур әди қыз,
564
Бу қыз қызлықы қыз аты қылды қыз.

(Мошундақ кишиләр болур еди қиз (қис, аз), бу қиз қизлиғи қилди қиз етин қиз).

Бу мисалда қыз «қис, аз, кам» сөзи билән қыз «қиз бала» сөзлири каламбур сүпитидә ишлитилгән.

Бу бәгләр әви аты қаршы турур,
4246
Бу қарши ичиндәки қаршы турур.

(Бу бәгләр өйи ети қаршы (сарай) турур, бу қаршы (сарай) ичидикиләр (бир-биригә) қарши турур).

Қара сөзиму қара «қара рәң» вә қара «хәлиқ» шәкиллиридә сөз оюнида қоллинилған:

Қара қылқы барча болур қап қара,
4323
Қара қылма өзни күдәзгү тура.

(Қара (хәлиқ) хулқи барчә болур қап қара, қара қилмиғин өзәңни күзитип турғин).

Бу мисалда һәм каламбур (қара «хәлиқ» вә қара «қара

рәң»), һәм иһам (қара «қара рәң» сөзиниң бир мәнаси яман, начар, (қара қылма өзни) ишлитилгән. Шундақла, қара «қара рәң» вә қара «хәлиқ» омонимлириму сөз оюни сүпитидә қоллинилған:

986 **Қара қылқы тәңсиз йава сөзләгән,**
Йава сөз турур бу қара баш йәгән.

(Қара (хәлиқ) хулқи начар, бекар сөзлигән, бекар сөз турур бу қара баш йегән). Мәзкүр мисалдики қара баш «адәм» мәнасидиму ишлитилиду. Бу йәрдә биз пәқәт қара-рәң мәнасини нәзәрдә туттуқ.

Әсәрдә киши «адәм» — киши «аял» вә пышығ «пишқан аш» — пышығ «тәл-төкүз, пухта иш» омонимлиқ сөзләрниңму сөз оюни сүпитидә ишлитилгән бәйтләрму учришиду:

3372 **Нәгү тәр әшитгил киши өдрүми,**
Уруғ кәсмәгүкә киши ол әми.

(Немә дәр аңлиған, киши (адәмләр) яхшиси уруқ (нәсил) кәсмәсниң дориси киши (аял).

330 **Болур өтрү ишләр пүтүн һәм пышығ**
Биликлиг кишиләр пышығ йәр ашығ.

(Болур барлиқ ишлар пүтүн һәм пишиқ, билимлик кишиләр пишиқ йәр ашни). Бу мисал иһамға йеқин.

«Қудатғу биликтә» бирла туюқ учришиду:

1993 **Қайу әрдә болса уқуш бирлә өг,**
Аны әр атағыл нәчә өчсә өг.
Уқуш өг билик кимдә болса түгәл,
Йавуз әрсә кәд тә кичиг әрсә өг.

1994 **(Әгәр кимдә болса аң-идрәк вә өг,**
Уни әр санап сән қанчә өгсәң өг.
Әқил, аң, билим кимдә болса толуқ,
Яман болса хоп дәп, кичик болса өг).

Мәзкүр туюқ тоғрисида А. Н. Самойлович мундақ язиду: «Стихи 76, 23—24 дают крайне редкий в «Кутадгу билик» слу-

чай полной игры рифм в четверостишии напоминающем «туйуги» чагатайских поэтов Лютфи, Наваи, Бабура. В этом четверостишии рифмующим словом трижды является «өг» в трех разных значениях, из коих два первых общеизвестны: «ум» и «хвала», а третье впервые дается Махмудом Кашгарским (I, 49) «өг» значит, в третьих взрослый» (Самойлович 1924,).

Әгәр тәжнис, иһамлар келип чиқиши бойичә әрәп-парис әдәбиятиға мунасивәтлик болса, туюқ түрк зиминида мәйданға кәлгән. Бу һәқтә Әлишер Наваий өзиниң жуқурида аталған әмгигидә туюқларни пәқәт түрк поэзиясигә хас, у парис поэзиясидә йоқ дәп тәкитләйду. (Наваий 1948, 182). И. В. Стеблева өз мақалилирида түрк поэзиясидики туюқ жанриниң келип чиқиши (Стеблева 1970) вә униң шәкли билән мәзмуниниң мунасивити (Стеблева 1985) тоғрилиқ тәпсилий тохталди.

5. «ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ФРАЗЕОЛОГИЯЛИК БИРИКМИЛӘР

Мәлумки, фразеологиялик бирикмиләр (ФБ) тил байлиғини көрситидиған әң муһим һадисиләрниң бири. Алимлар ФБларниң ролини, әһмийитини наһайити жуқури баһалайду. Мәсилән, рус алими В. М. Мокиенко: «Фразеология-сокровищница языка, хранящая древнейщие слова, отживщие свой век грамматические формы и забракованные временем и литературной нормой синтактические конструкции консервируя форму, она консервирует и содержание-национальные обычаи, поверья, исторические предания «образное видение мира» (Мокиенко 1986, 19), дәп язса, қазақ тилшунаслири А. Т. Қайдаров вә Р. Е. Жайсақовалар ФБлар тоғрилиқ жукуридики пикирни техиму кәңәйтип, чоңқурлаштуруп мундақ язиду: «В ней (во фразеологии Р. А.) нашли отражение все этапы исторического прошлого народа, его социально-экономического развития, материальной и духовной культуры, национальные традиции, своеобразие общественного уклада, быта, обычаев, религиозных представлений, восприятие внешного мира» и т. д.. (Қайдаров, Жайсақова 1979, 1).

Аддий сөз бирикмилириниң турақлиқ сөз бирикмилиригә, йәни ФБләрғә айлиниш җәриянини Б. М. Ларин төвәндикичә чүшәндүриду.

Дәсләп аддий сөз бирикмилири ипадиләп кәлгән чүшәнчиләр конирап, қоллинилиштин чиқип кетиши керәк, иккинчидин, аддий сөз бирикмисиниң мәнаси бейип, метафорилиниши һаҗәт, үчүнчидин, у узақ қоллинилиши нәтиҗисидә қисқирап, тәпсилатни йоқитиши, пәқәт әң муһим элементлиринила сақлап ке-

лиши лазим, төртинчидин грамматикилиқ қурулмиси өзгирип, йеңидин шәкиллиниши керәк (Ларин 1956).

Тилшунаслиқта ФБларни «тар» вә «кәң» қараш тарихий қелиплашқан. Тар даиридә қариғучилар ФБларға В. В. Виноградов классификациясидики идиомиларни вә фразеологиялик арилашмиларни киргүзсә, кәң даиридә қариғучилар уларға мақал-тәмсилләрни, қош сөзләрни, терминлиқ қошма сөзләрни киргүзүп қарайду.

Һазир түркшунаслиқта ФБларни тар даиридә қараш тоғра дәп тепиливатиду (Гузев 1984, Махмудов 1972).

Бизму мәзкүр әмгигимиздә ФБларни тар даиридә қариғанни тоғра көрдуқ, сәвәви бәдиий әсәрдики ФБлар тоғрилиқ сөз болғанда, асәсән, образлиқ вә метафорилиқ хусусийәткә егә идиомилар вә фразеологиялик арилашмилар нәзәрдә тутилиду, йәни буларда номинативлиқ әмәс, бәлки экспрессивлиқ хусусийәт бесим. Шуңлашқа, ФБларниң бу алаһидиликлири түпәйли, язғучилар уларни тәсвирий васитиләрниң бири сүпитидә кәң пайдилиниду.

Түркшунаслиқта қедимий түрк тиллиридики ФБларни тәтқиқ қилиш техи җиддий қолға елинмиди. Лекин бәзи мақалилар вә диссертацияләрдә бу мәсилә қисмән қаралған. Мәсилән, Р. А. Байрамов өз мақалилирида «Дивану луғәт-и түрктики» вә Орхон-Енисей язма ядикарлиқлиридики ФБларға тохталса (Байрамов 1966а; Байрамов 1966б), А. Исаев өз диссертациясидә, «Дивану луғәт-ит түрк» әсәридики соматикилиқ ФБларға тохтилиду, Р. Эгембердиев өз әмгигидә «Манастики» ФБлар тоғрисида сөз қилиду.

Әнди «Қутадғу биликтики» ФБлар һәққидә техи илмий ишлар елип берилмиди. Барлиқ түрк тиллириниң ФБлик базиси, асасән, бир-биригә йеқин болғанлиқтин, бу бизниң дәсләпки издинишлиримиз мошу базиниң техиму ениқ көрситип, толуқ тәсәввур қилишқа ярдәм бериду дәп ойлаймиз.

ФБлар «Қутадғу биликтә» наһайити көп учришиду. Уларниң толиси һазирқи түрк тиллирида кәң таралған. Биз әсәрдики ФБларни классификациялигәндә, А. Қайдаров вә Р. Җайсаковаларниң жуқурида аталған мақалисидики классификациягә асасландуқ.

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ФБЛАРНИҢ ЛЕКСИКА-МОРФОЛОГИЯЛИК КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Бунинда ФБлар компонентлири сөз түркүмлиригә мунасивәтлик бөлүнүп қарилиду.

1. Исмий ФБлар. Улар икки яки униңдин көп исим, сүпәт, санларниң қатар келиши арқилиқ ясилиду. Мәзкүр ФБлар топини төвәндикичә бөлүш мүмкин:

а) Исим+исим. Бу хилда кәлгән ФБлар анчә көп әмәс. Улар, асасән, изафет шәклидә учришиду: ағыз сөз «бир еғиз сөз» (6085); арқа йөләк (90, 116, 122), ярдәмчи, таянч мәналирида *; бағры таш «бағри таш» (4988), баш ағрығ «баш ағриғи» (421, 435, 2939), йәни еғир иш, җавапкәрчилик; боғзы қулы «боғзы қули» (2100); ғәфләт усы «ғәпләт уйқиси» (6637); йүз сувы «үз сүйи» (737, 2007, 4289, 4297), аброй атақ, даңқ мәналирида **; Луқман йыли «Лоқман жили» (3503), Лоқман һаким жили, узақ һаят мәнасида; көңүл сыры «көңүл сири» (1301, 2617, 2658 барлиғи болуп 10 бәйттә учришиду).

ә) Сүпәт+исим шәклидики ФБларму әсәрдә көп учрашмайду. Лекин уларниң толиси һазирму тилимизда өз әйни билән ишлитилмәктә: ач көз (2003, 2001, 2847); әлги узун «қоли узун» (230, 546, 1120, 1765 в. б.), мүмкинчилиги кәң адәмгә нисбәтән ейтилиду; әлги қысқа «қоли қисқа» (3983), **әлги узунниң** антоними; әлги кәң «қоли кәң» (43, 55, 4416), сехи, мәрт мәналирида; әлги тар «қоли тар» (5525), **әлги кәңниң антоними;** әлги қуруғ «қоли қуруқ» (5075), һеч нәрсиси йоқ (кәлмәк, бармақ) мәнасида; бойны йоған «бойни йоған» (4913), йәни нәпси йоған, һакавурлуқ; йумшақ сөз (464, 703, 2665, 2749); йоли ачуқ (4539); көзи тоқ (1191, 2170, 1964, 2000, 2441 в. б.); көзи суқ «ач көз» (2611, 2615), **ач көз** ФБсиға синоним көңли ачуқ «көңли очуқ» (2122); көңли кәң (2487, 4416); көңли йаруқ «көңли йоруқ» (5599); көңли түшүк «көнли чүшүк» (1111, 1563, 5686, 6226); көңли тар (6183); ушақ сөз (4108) в. б.

б) Сан+исим шәклидики ФБлар әсәрдә наһайити аз. Буниңға төвәндики мисалларни кәлтүрүш мүмкин: ики йүзлүг (әр) (1298, 4272); ики күнлүк (дуня, ажун) (3532, 3541, 3618, 4457 в. б.).

2. Пеиллиқ ФБлар исмий сөз вә пеилдин тәркип тапқан болуп, улар әсәрдә наһайити көп учришиду. Шуңлашқа, уларниң бәзилирининла кәлтүрүп өткәнни тоғра көрдуқ;

адақни қучмақ *** «айиғин қучмақ» (217), ажун тутмақ «дуняни тутмақ» (217); ачығ қылмақ «аччиқ қилмақ» (3648); әлиг тутмақ «қол тутмақ» (29, 350, 3240), ярдәм бәрмәк; бойнын әгмәк (101, 450, 678, 1037, 1754, 3195, 3629); (өз) башын йәмәк (170, 966, 986, 2156, 2510, 2518, 2726, 4078, 4563); боюн бәрмәк (681, 1435, 2070, 3491, 6476), ярашмақ, беқинмақ; бойнын йәнчмәк (1926, 2016, 2022, 2025, 2708); баш кәсмәк (784, 4099); башы көккә тәгмәк (45, 57, 3072, 4820, 6149); йатып йә-

* Мәнаси һазирқи тилимизда анчә ениқ әмәс. ФБларға изаһ беришни тоғра көрдуқ.

** Йүз сувы орниға һазир парис тилидин киргән аброй сөзи ишлитилиду. Уларниң тәркивиму, мәнасиму охшаш йәни абниң тәрҗимиси — су, рой — үз.

*** Пеиллар инфинитив шәклидә берилди.

мәк (2162, 3143), көздин қан йаш ақмақ (6533) *; йақасын тутмақ (3806); қадғусын йәмәк «қайғусин йемәк» (1229, 2463, 3336); қан төкмәк (1395, 1433); қашын түгмәк (192, 816, 770, 1586, 3346, 6232); тил ачмақ (342, 584, 623, 1590), сөзлимәк; улуғ тынмақ (1128, 1499) в. б.**.

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ФБЛАРНИҢ СТРУКТУРИЛИҚ-ТИПОЛОГИЯЛИК ҚЛАССИФИКАЦИЯСИ

Умумән, түрк тиллиридики ФБларни кам дегәндә икки компонентлиқ болуши керәк дәп һесаплиниду. Шуңлашқа уларни икки(үч, төрт вә униңдин көп компонентлиқ ФБлар дәп бөлүш мүмкин.

1. Әсәрдә, асасән, икки компонентлиқ ФБлар көп учришиду. Һазирқи түрк тиллиридиму мәзкүр ФБлар асасий қисимни тәшкил қилиду. Жуқурида кәлтүрүлгән мисалларниң толиси икки компонентлиқ болғачқа, бу йәрдә бәзи ФБларни қисқичә кәлтүрүп өтимиз: ач көз, элги узун, көңли кәң, усы учмақ «уйқиси учмақ», қәләм һәқы «қәләм һәққи, гонорар» (61) в. б.

2. Үч вә төрт компонентлиқ ФБлар әсәрдә наһайити аз учришиду. Мәсилән, үч компонентлиқ «ФБларға төвәндики мисалларни кәлтүрүш мүмкин: беши көккә тәгмәк; көзин көккә тикмәк; элгин ова қалмақ «қолин угилап қалмақ» (5967), теңирқап, әпсуслинип қалмақ (Әңип қалды Өгдүлмиш элгин ова «Тиңирқап қалди Өгдүлмиш қолин угилап»); туз әтмәки кәң «нан тузи кәң» (1328).

Төрт компонентлиқ ФБ бирла бәйттә учришиду: оғул қызда өтрү ата йәр этин «Оғул қыз үчүн йәр атиси гөшин» (1166). Бу мисрада өз гөшини өзи йемәк ФБсиниң өз сөзи чүширилип берилгән.

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ФБЛАРНИҢ СЕМАНТИКИЛИҚ ҚЛАССИФИКАЦИЯСИ

Бу йәрдә асасән синонимлиқ, вариантлиқ, антонимлиқ вә омонимлиқ ФБлар қарилиду.

1. Синонимлиқ вә вариантлиқ ФБлар.

Синонимлиқ ФБларға мәна жәһәттин йеқин, лекин ипадә қиливатқан нәрсисини, һадисисини һәр хил характерләйдиған, баһа беридиған ФБлар ятиду. «Қутадғу биликтә» синонимлиқ ФБлар анчә көп әмәс. Мәсилән, мәрт, сехи адәмгә нисбәтән

* Мәзкүр ФБ тоғрисида Э. А. Умаров (1983, 85—89) мақалисиға қараң.

** Көңүл сөзи билән кәлгән пеиллар. ФБларниң тематикилиқ классификациясидә тәпсилий берилди.

төвәндики ФБлар ишлитилиду; әлги кәң «қоли кәң», әлги ақы «қоли сехи», көңли кәң, көзи тоқ, туз әтмәки кәң «нан-тузи кәң». Аман-есән болмақ мәналирида бу хил ФБлар қоллинилған: баш есән болмақ, башын тилимәк, күдәзгил башығ «бешин күзәтмәк» в. б.

Синонимлиқ ФБларниң тәрәққий етиш җәриянини Ю. Ю. Авалиани вә Л. И. Ройзензонлар төвәндикичә чүшәндүриду: «В процессе синонимического развития фразеологизма идет прежде всего поиск нового более яркого и экспрессивного образа и лингвостилистических средств его построения при сохранении единства логической стороны понятия лежащего в его основе» (Авалиани, Ройзензон 1968, 71).

Әгәр бу җәриянда яркин экспрессив образ пәйда болмиса, у чағда синонимлиқ әмәс, бәлки вариантлиқ ФБ һасил болиду. Вариантлиқ ФБларда образлиқ структура вә экспрессивлиқ-стилистикилиқ рәң өзгәрмигини билән, униң тәркивидики компонентларда фонетикилиқ, морфологиялик, лексикилиқ өзгиришләр йүз бериду.

А. Т. Қайдаров вариантлиқ ФБларниң тилда болушини тавтология әмәс, бәлки нутуқниң тәсвирий мүмкинчиликлирини бейитиш васитиси дәп қарайду. (Қайдаров 1970). Алим мәзкүр мақалисида ФБ компонентлиридики өзгиришләрни лексикилиқ, грамматикилиқ вә лексика-грамматикилиқ дәп үчкә бөлиду.

Биз бу йәрдә пәқәт ФБларниң лексикилиқ вариантлиригила тохталмақчимиз, чүнки грамматикилиқ вә лексика-грамматикилиқ өзгиришләрни қедимий тилдин һәм бир әсәр асасида байқаш тәс, ФБларниң лексикилиқ вариантлирида өзгирип-туридиған элементлар сүпитидә лексикилиқ вә контекстуал синонимлар хизмәт қилиду. Буларниң биринчисигә төвәндики мисалларни кәлтүрүш мүмкин: баш кәсмәк — баш үзмәк (655); қадғусын йәмәк (1229, 2463, 3336) — ғәмин йәмәк (1559, 4823); тишин сундурмақ (167) — тишин уштмақ (2515). Контекстлиқ синонимлар билән өзгирип кәлгән вариантлиқ ФБлар көп учришиду: боюн бәрмәк (681, 1431, 2070) — боюн әгмәк (101, 450, 1037, в. б.); әлги ақы «қоли сехи» — әлги кәң-«қоли кәң»*, йумшақ сөз — йумшақ тил (2229, 2475); кәсәр баш — үзәр баш (655); қашын түгмәк (191, 770, 816) — үзин түгмәк (626, 2077, 2677); уси учмақ «уйқиси учмақ» (5970) — уси кәтмәк «уйқиси кәтмәк» (102) в. б.

2. Антонимлиқ ФБлар

«Қутадғу биликтики» антонимлиқ ФБлар қариму-қаршилиқниң ениқ яки наениқ ипадә қилинишиға бағлиқ икки топқа бөлүш мүмкин. Биринчи топқа тәркивидә антоним сөзләр бар

ФБлар кириду: әлги узун «қоли узун» — әлги қисқа «қоли қисқа», әлги кәң «қоли кәң» — әлги тар «қоли тар» (5525); көзи тоқ — көзи ач; қашын түгмәк «қешини түгмәк» — қашын язма «қешини (қапиғини) ачмақ» (5010, 5105); көни йол «тоғра йол» (36) — әгри йол (1583); өзин тутмақ (27, 588, 2480, 4105), сәвирлик қилмақ — өзин унутмақ (577, 1124; 4844), тақәтсизлик қилмақ, әрзимәс нәрсигә артуқчә һаяжанлинип кәтмәк (аз әдгү тәгсә унытур өзин «азла яхшилиққа тәгсә, унитур өзин» — 1124); бу йәрдә **унутмақ** сөзи **тутмаққа** контекстуал антоним болуп кәлгән. Шундақла әсәрдә қызғу (қызыл) мәңиз (480, 892, 116… в. б.) вә сарығ мәңиз (1164, 4485) ФБлириму антонимлиқ мәналарға егә. **Қызыл мәңиз** паравән, тәл-төкүз, хатирҗәм адәмгә нисбәтән ейтилса, **сарығ мәңиз** униң әксичә адәмгә нисбәтән қоллинилиду. Улар бәзидә бир бәйт тәркивидиму учришиду:

Оғул қыз сақынчы бу түпсүз тәңиз,
1164
Оғул қыз сарығ қылды қызғу мәңиз.

(Оғул-қиз ғеми бу түпсүз деңиз, оғул-қиз сериқ қилди қизил мәңиз).

Иккинчи топқа мәхсус лексикилиқ яки контекстуал антонимларсиз аңлитидиған мәнаси җәһәттин қариму-қаршилиққа егә ФБлар киргүзүлиду. Лекин бу хил фразеологиялик антонимлар әсәрдә аз учришиду: кәсәр баш, башы бармақ — баш әсән болмақ (1194); башы көккә тәгмәк — башын чалмақ (урмақ) (1207, 1392), йәни бешиң йәргә урмақ, өкүнмәк, хапа болмақ.

3. «Қутадғу биликтики» омонимлиқ вә көп мәналиқ ФБлар

«Қутадғу биликтә» ФБларниң мәзкүр шәкиллири анчә көп учрашмайду. Умумән қайсила тил болмисун, омонимлиқ вә көп мәналиқ ФБлар аз байқилидиған һадисә.

Көп мәналиқ ФБларда дәсләпки вә кейинки мәналириниң (бәзидә уни ениқлаш тәс) яки, умумән, мәзкүр ФБларниң һәр хил мәналириниң бир-биригә болған мәнтиқилиқ, мәнавий мунасивити болуши шәрт, йәни улар бир чүшәнчә асасида шәкилләнгән болуши керәк. Бу хил ФБларға төвәндики мисалларни кәлтүрүш мүмкин. Мәсилән, **үз өрүмәк** ФБси бу дуниядин ваз кәчмәк (Одғурмишқа нисбәтән) мәнасида:

Вәликин әвүрди бу дунйада йүз,
3148
Туруп таққа кирди көңүл қылды түз.
(Вә лекин өрүп бу дуниядин йүз,
Чиқип алди таққа, көңүл қилди түз).

һәм вәдисигә хилаплиқ қилмақ, алдап кәтмәк мәналиридиму учришиду:

5232 **Бәзәнип көр этнип көңүлүг алыр,**
Көңүл бәрдиң әрсә йүз эврәр барыр.
(Ясинип, қилип җилвә дилни алар,
Көңүл бәргиниңдә, йүз өрүп қачар).

Әсәрдә, асасән, кейинки мәнаси, йәни һазирқи уйғур тилида кәң қоллинилидиған мәнаси, көп учришиду. Шундақла, мәзкүр ФБ өзиниң уддул мәнасида тәтүр қаримақ 649-бәйттә қоллинилған:

649 **Кәчүрдүм йана сөзләдим сөз саңа,**
Нәлүк йүз эвүрдүң айу бәр маңа.
(Кәчүрдүм, йәнә сөз сөзлидим саңа,
Ничүн өридиң йүз, қени ейт маңа?).

«Қутадғу биликтә» әлги қысқа «қоли қисқа» ФБсиму мүмкинчилиги чәкләнгән, аз адәм (3938) вә қанаәт һасил қилмақ, мал-дунияға берилмәслик (6079)* мәналирида учришиду.

Омонимлиқ ФБға яқа тутмақ ФБсиниму мисалға кәлтүрүшкә болиду. Мәзкүр ФБ 3806-бәйттә товва қилмақ, қанаәт қилмақ, яманлиқтин нери болмақ мәналирида ишлитилсә, 5715-бәйттә қармиғиға илинмақ, әсир болмақ (һазирқи урушмақ мәнаси пәқәт метафорилиқ байқилиши мүмкин) мәналирида қоллинилған: усанма өлүм кәлгә тутға йақа «осал болма, өлүм кәлгәй һәм тутқай яқаңни».

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ФБЛАРНИҢ ТЕМАТИКИЛИҚ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Әсәрдики ФБларни адәм әзалириға бағлиқ (соматикилиқ) вә адәм паалийитигә бағлиқ чоң икки топқа бөлүп қарашқа болиду. Сәвәви әсәрдики ФБларниң барлиғи адәм һаятиға мунасивәтлик.

1. Соматикилиқ ФБлар. «Қутадғу биликтики» ФБларниң бесим қисмида адәм әзалири доминантлиқ хусусийәткә егә. Умумән, тилшунасликта соматикилиқ ФБлар көплиги алаһидә тәкитлиниду.

Түркшунасликта соматикилиқ ФБлар хелә дәриҗидә тәпсилий үгинилгән. Алимларниң йезишичә барлиқ түрк тиллириди-

* Бу бәйттә әлиг қысқа тутмақ «қоли қисқа тутмақ» шәклидә кәлгән.

ки соматикилиқ ФБлар бир-биригә йеқин. Мәсилән, З. Г. Ураксин бу мәсилә һәққидә мундақ язиду: «Тюркские языки, как и все другие родственные, имеют общий фразеологический фонд. Большое количество фразеологизмов совпадают не только по смыслу, но и по структуре, по образности и созданы на основе единой внутренней формы, что особенно характерно для фразеологизмов, которые образованы от слов обозначающих части тела» (Ураксин 1975, 7—8). Алимниң бу пикрини һәр қайси түрк тиллиридики мәзкүр ФБларни беваситә тәтқиқ қилған башқиму алимлар дәлилләйду. Түркмән язма ядикарлиқлар тилидики соматикилиқ ФБларни тәкшүргән алимә Р. Х. Аннаева мәзкүр ФБларниң барлиқ түрк тиллирида охшап келиши сәвәви, уларниң қедимий дәвирләрдә, йәни қедимий түрк диалектлириниң бир-биригә йеқин болуп турған дәвирдә шәкилләнгәнлигидә дәп һесаплайду (Аннаева 1985, 6). Өзбәк тилидики соматикилиқ ФБларни мәхсус тәтқиқ қилған алим А. Исаев өз диссертациясидә Мәһмут Қәшқәрийниң «Дивану луғәт-ит түрк» әсәридики вә XIV әсир Хорезм ядикарлиқлиридики ФБларға муражиәт қилип, улардики көплигән соматикилиқ ФБларниң һазирқи түрк тиллиридики шу ФБларға структурилик, семантикилиқ жәһәттин дәл келиду дәп язиду (Исаев 1977, 7).

Бу йәрдә шуни алаһидә тәкитләш керәкки, соматикилик ФБлар қандақту бир умумадәмзатлиқ характерға егә болуп, пәқәт қериндаш тиллиридила әмәс, һәтта һәр хил системидики тиллардиму охшаш болуп келиду. Мәсилән Қ. Дуйсетаева «Абай йоли» эпопеясиниң рус вә инглиз тиллиридики тәржимилиридә қазақ ФБлириниң берилишини тәкшүрүп, бу үч тилдики соматикилиқ ФБларда охшашлиқ көплигини ейтиду: «Именно в этом пласте фразеологизмов наблюдаются наибольшее количество идентичных выражений, полностью совпадающих по смыслу, структуре и образности» (Дуйсетаева 1977, 12). Шундақла бу хил охшашлиқларниң М. Н. Азимова тажик вә инглиз тиллирида (Азимова 1980), Ю. А. Долгополов рус, немис вә инглиз тиллирида (Долгонолов 1973), Н. В. Куницкая молдова, француз вә рус тиллирида (Куницкая 1985), О. Н. Назаров рус вә түркмән тиллирида (Назаров 1972) Тунси Мохсен әрәп вә рус тиллирида (Тунси Мохсен 1984), Қ. Х. Хурбаева өзбәк вә немис тиллирида (Хурбаева 1972) барлиғини өзлириниң мәхсус тәтқиқатлирида дәлиллиди.

Бу әмгәкләрниң барлиғида, асасән, баш, көз, қол, жүрәк, пут охшаш адәм әзалириға мунасивәтлик ФБларниң көплиги алаһидә тәкитләнгән. Бу әзалар адәм паалийитидә, униң дунияни тонуп билишидә чоң роль атқуриду. Мәзкүр мәсилини Ф. Вакк төвәндикичә чүшәндүриду: «От важности и очевидности главных функций части тела зависит и численность, тематическое многообразие соответствующих групп соматических фра-

зеологизмов» (Вакк 1968, 153). «Қутадғу биликтиму», асасән, жуқурида аталған адәм әзалири арқилиқ ясалған ФБлар көп учришиду. Лекин әсәрдә баш, қол, көзгә нисбәтән жүрәк, пут, ФБлар тәркивидә хелә аз учришиду.

«Қутадғу биликтә» әң көп учришидиған соматикилиқ ФБлар әлигкә «қолға» бағлиқ. Уларниң бәзилири һазирму тилимизда сақлинип қалған. Төвәндә биз жуқурида кәлтүрүлгән мисалларниң бәйт номерлири вә изаһини бәрмәй, биринчи мәртә кәлтүрүлүватқан мисалларға бәрдуқ: әлги узун, «қоли узун»; әлги тар «қоли тар»; әлги қысқы «қоли қисқа» (3983); әлиг бәрмәк «қол бәрмәк» (2737, 4075), қол учин бәрмәк, ярдәм бәрмәк; әлиг сунмақ (400), салам бәрмәк; әлги йәтмәк (675, 1253, 1822), бирәр нәрсигә еришмәк, егә болмақ; әлиг тәккүзмәк (2847, 3366), бирәр ишқа тутуш қилмақ; әлги қуруғ (5075) һеч нәрсиси йоқ, кәмбәғәл; әлиг сала кирмәк «қол селип кирмәк» (411); әлгин ова қалмақ «қол угилап қалмақ» (5967); әлиг көтүрмәк (1493) бирәр утуққа йәтмәк (билик бирлә йалнуқ көтүрди әлиг «билим билән адәм көтүрди қолин»); әлгин йумақ «қолини жуймақ» (1115), «бирәр нәрсидин амалсиз видалашмақ», ахирқи ФБ Айтолди ағрип қелип, дуниядин үмүт үзгән һалда ятқинини тәсвирлигәндә ишлитилиду:

Бу Айтолдының көр иги ағруды,
1115
Умынчсыз болуп җандын әлгин йуды.
(Бу Айтолди бәкму қаттиқ ағриди,
Үмитсиз болуп қолни җандин йуди).

Баш сөзи билән кәлгән ФБларму әсәрдә көп учришиду. Лекин уларниң метафорилиқ қоллинилиши билән фразеологиялик қоллинилишини ажритиш тәс. Шуңлашқа, биз бу йәрдә пәқәт көп қайтилинидиған, йәни туралиқ характерға егә һәм һазир тилимизда кәң ишлитилидиған сөз бирикмилиринила кәлтүрүп өтимиз *, баш болмақ (45, 3151, 3644); баш кәсмәк (784, 4099); башы кәтмәк (163, 1914) башын күзәтмәк (168, 176, 652); башын йәмәк (170, 966, 986, барлиғи болуп 10 бәйттә учришиду); башинда кәчүрмиш «бешидин өткәзмәк» (426, 1955, 1798, 4424); башын йәркә урмақ (1207, 1392) дат-пәрият қилмақ, өкүнмәк; баш әсән болмақ «баш аманлиғин тилимәк» (967, 1194); баш соқмақ (708, 2652), бирәр ишқа беши билән кирип кәтмәк яки тутуш қилмақ (йавалық билә бөрқа баш соқмаса «бекардин һаракқа берилип кәтмисә»); башын йәркә әгмәк (2657); башы көккә тәгмәк (3072, 4557, 4820, 6139), хошал болмақ; баш ағрығ «баш ағриғи» (421, 435, 2939), еғир җавапкәрлик иш; баш көтүрмәк ФБси 540-бәйттә пәйда болмақ, йүк-

* Мисалларниң бәзилири метафорилиқ қисмидиму берилди.

сәлмәк, риваҗланмақ мәналирида ишлитилсә, 890 вә 3346-бәйтләрдә һәддидин ашмақ, қутиримақ мәналирида кәлгән, йәни кейинкилири сәлбий оттенкқа егә.

Бодун «боюн» сөзи доминанта болуп кәлгән ФБларму әсәрдә нисбәтән көп учришиду. Мәзкүр ФБлар «Қутадғу биликтә» тола қайтилинидиғинидин сирт, улар һазирқи тилимиздиму мәна вә шәкли җәһәттин анчә өзгиришләргә учримиған: (яғы) бойныны әгмәк «(дүшмән) бойнини әгмәк» (101, 450, 1037 в. б. барлиғи болуп 7 бәйттә қоллинилған); бойун бәрмәк (681, 1431, 2070, 3491, 6476), ярашмақ, әл болмақ; (яғы) бойныны йәнчимәк (1926, 2016, 2022, 2025, 2708); бойны йоған (4913), һәддидин ашмақ, семизлиқтин әдимәк; бойны бағланмақ (5928), бирәр нәрсигә мәҗбурән, амалсиз бағлиқ болуп қалмақ.

Ойунқа қатылма уса ай унур,
5928
Ойунқа қатылса боюн бағланур.
(Оюнға қошулма пәқәт, әй оғул,
Қошулсаң оюнға, боюң бағлинур).

Көз сөзигә бағлиқ ФБлар. Мәзкүр сөзгә бағлиқ ФБлар әсәрдә көп ишлитилгән. Уларниң қоллинилиш дәриҗиси һәр хил болғиниға қаримай, барлиғи дегидәк һазирқи тилимизда һеч бир өзгиришсиз кәң пайдилинилмақта: көз ачмақ (76, 412, 1138), чүшәнмәк, билмәк, уқмақ (мунын мәниси укса ачылур көзи «буниң мәнасин уқса, ечилур көзи — 1138); көз бағланмак (5670) кәч кирмәк *; көзи ач (2001, 2003, 2847); көз сүрткидәк болмақ (1727), пәқәт уйғур тилидила сақлинип қалған, наһайити қаттиқ сеғинмақ, кинимәк мәналирида ишлитилиду **; көзин жуммақ ФБси бир нәрсини билип туруп, билмәскә салмақ (2511) вә вапат болмақ (6172) мәналирида учришиду; көзи йорумақ (1589, 2434, 3732) мәнаси көзини ачмақ ФБсиға охшаш: көз йаруқы «көз йоруғи» (1162, 1163), көз йоруғум, қимматлигим; көз-қулақ болмақ (436, 2026, 4040, 5849, 6349), сақ болмақ, һәммидин хәвәрдар болмақ; көзи су ичмәк (2085), 2467) бирәр нәрсигә қарап ләззәтләнмәк, раһәтләнмәк, бәһир алмақ (бу йүз көркиңә сув ичәр икки көз «бу йүз көркидин су ичәр икки көз» — 2467); көзи қамар (464, 5799) бирәвиниң ге-

---

* Мәзкүр ФБни шаир адәттики сөз бирикмиси сүпитидә, йәни ФБниң пәйда болушидики метафорилаштурушниң экси җәриянини (деэтимологизация) ишләткән:

Қалық түгди қашын түнәртти йүзин,
5670 Тутуп бады барча кишиләр көзин.
(Түрүп көк қешини қарайтти йүзин,
Тутуп бағлиди барчә инсан көзин).

** Миллий хусусийәткә егә бу ФБ «Қутадғу биликниң» русчә, қазақчә вә қирғизчә нәширлиридә тоғра тәрҗимә қилинмиған.

зәллигигә қарап көзи қамашмақ, йәни көзниң гөзәлликкә (уддул мәнасида күнгә қариса) бәрдашлиқ берәлмиши (йүзи көрклүг әрди көрүп көз қамар — 464); көзин көккә тикмәк (1783); көз тутмақ (17) көз қарчуғидәк көрмәк, сақлимақ (әлиг көз тутар бу китаб сөзләрни «падиша көз тутиду бу китап сөзлирини»); көз тәгмәк (3918) тилсим характерға егә чүшәнчә асасида пәйда болған ФБ. Қәдимдин келиватқан чүшәнчә бойичә, бирәвиниң (адәттә яман адәмниң) яхши нәрсигә көзи тәгсә (яки тили), у чағда яхши нәрсә бузулуп, яманлиққа айлиниду:

Бодун көзи тәгсә тапуғқа қалы,
3918
Бузулди бу тапуғ йықылды улы.
(Таәткә чүшсә әл көзи бир йоли,
Бузулғай бу таәт, йиқилғай һули),

көзи тоқ (1191, 2170 барлиғи болуп 10 бәйттә учришиду); көзи суқ («ач көз» (2611, 2615); көз сувы (2007), уят, һар-номус; һазирқи көз яш қилмақ ФБси көз яш толмақ (6137), көздин яш чачмақ (6167, 6286, 6299) вә көз яш төкмәк (6195) вариантлирида ишлитилгән. Буларниң синонимлиқ, лекин экспрессивлиғи күчлигирәк шәкли — көздин қан йаш ақмақ (6533); көздин учмақ (3627), ғайип болмақ (сақығ ол бу дунйа көзүңдә учар «сәраптур бу дуния көзүңдин учар»); көзкә урмақ (6539) мәнаси көзгә сүрткидәк ФБсиға йеқин; көзи үгәнмәк (2366), бирәр нәрсигә адәтләнмәк.

Үзгә бағлиқ ФБлар. Мәзкүр ФБларму әсәрдә көп қоллинилған. Уларниң һазирқи тилимизда ишлитип жүргән шу сөз арқилиқ ясалған ФБлардин анчә пәрқи йоқ; үзини өрүмәк (403, 649, 718, 1073, 3148, 5089, 5232), вапасизлиқ қилмақ, алдап кәтмәк; йүз урмақ (475, 476, 719) бир тәрәпкә қарап маңмақ, бири билән учрашмақ: йүз сувы «үз сүйи» (737, 4289, 4297, 6040), аброй, атақ, даңқ; икки үзлүк (1298, 4272); йүзини очуқ тутмақ (500, 4418), хуш чирай билән муамилә қилмақ (улуғқа кичикә ачуқ тутты йүз — 500).

Тилға бағлиқ ФБларға төвәндики турақлиқ сөз бирикмилини киргүзүшкә болиду:

тил алмақ (343, 584, 623, 1590), сөзлимәк, сөз башлимақ; тилини билмәк (202) бирәвини чүшәнмәк (биликсиз тилини билүмәз өзүм); тили йумшақ (2229, 2475) ширин сөзлүк, әдәплик; тил алмақ (2351) дүшмәндин әсир алмақ;

Қатығланғу ашну тил алғу кәрәк,
2351
Бу тилдин йағы қылқы билгү кәрәк.
(Әң авал тиришип тил алмақ керәк,
Бу тилдин яв һалини билмәк керәк);

Тилида от көймәк (4212) озунчы «питнихор» адәмләргә нисбәтән ейтилған, йәни чеқим, яла билән адәмни көйдүриду демәкчи; тилға илинмақ (4397), бирәвиниң нәзәригә, көзигә чүшүп қелип, сөзгә қалмақ (буларниң (шаирларниң Р. А.) тилиңә илинмә адаш).

Қалған адәм әзалириға бағлиқ ФБлар әсәрдә анчә көп учрашмайду. Уларниң ФБларда ишлитилиш функцияси чәкләнгән. Төвәндә уларниң бәзилирини бәрдуқ: адақын қучмақ «айиғини қучмақ» (401), ялвурмақ, өтүнмәк мәналирида әмәс, бәлки кетишкә кашила болмақ мәнасида ишлитилгән; ағыз сөз (6085), бир еғиз сөз (саңа қач ағыз сөз өзүм сөзләйин); арқа йәләк (90, 116, 122, 1345), таянчи, ярдәмчи, йөләкчи * (байат оқ, болу бәрсү арқа йөләк «худа өзи болсун арқа йөләк — 90, 122); бағырқа урмақ (1947) бағриға басмақ, өзигә йеқин тутмақ (бағырсақны болса бағырқа урун «меһриванни көрсәң бағриңға бас»); бағры таш (4988), рәһимсиз, қатил; боғзы қулы (2100), пәқәт гелиниң ғемини қилғучи, башқа нәрсигә бепәрва адәм; йүриги йорумақ (2912), хошал болмақ, тоң йүрәк (2271); көксини кәрмәк (1535, 5211, 5215, 5326, 6539), артуқчә мәғрурлинип, тәкәббурлишип кәтмәк.

Ики күнлүк әртәр ажунуғ булуп,
1535
Нәлүк кәрди көксин қая тәг болуп.
(Икки күнлүк өткүнчи дуния көрүп,
Нечүк кәрди көксин қия таш болуп);

қашын түгмәк (191, 816, 770 в. б.), қапиғини түрмәк, йәни аччиғи кәлмәк, ғәзәпләнмәк, қашын йазмақ «қешин йаймақ» (5010, 5106), қашын түгмәкниң антоними; қур ** бады, һазирқи бәл бағлимақ (542, 5899), бирәр ишқа җиддий киришмәк (ишин этгә мән тәп қатығ қур бады «ишин қилай дәп белин қаттиқ бағлиди» — 542), мәзкүр ФБ бады қут қуры «бәхит бәлбеғин бағлиди» (553) һәм қутун бады қур «бәхтин бағлиди бәлбағ» (580) шәкиллиридиму учришиду; тишин сундурмақ (167) вә тишин уштмақ (2515) ФБлири чишини сундурмақ, йәни зәрбә бәрмәк, урмақ мәналирида ишлитилгән; қысғу тиш (1453) турақлиқ сөз бирикмиси һазирқи чишин-чишиға басмақ ФБсиға тоғра келиду (һәва өвкә кәлсә сәрип қысғу тиш «аччиғиң кәлсә сәвир қилип чишиңни-чишиңға бас»).

2. Адәм паалийитигә мунасивәтлик ФБлар. Бу йәрдә биз сөз вә көңүл сөзлири билән кәлгән ФБларни алайтән берип

---

* Йөләкчи сөзиниң бу мәнаси арқа йөләк ФБсидин қисқарған, йәни көп қайтилиниш нәтиҗисидә арқа сөзи чүшүп қалған болса керәк.

** Қур — қедимий уйғур тилида бәлбағ, кәмәр мәналирида ишлитилгән

қалғанлири аз учриғачқа, уларни алфавит тәртивидила беришни тоғра көрдуқ.

Сөз сөзигә бағлиқ ФБлар: сөз ачмақ (2679), сөз башлимақ; сөзини йирмақ (3452), бирәвиниң сөзини бөлмәк

Нәгү сөзләсә мән сөзүмни йирип,
3452
Жәвабын қылур сән өзүмни сәрип.
(Немә сөзлисәм мән, сөзүмни йирип,
Җавабин қилур сән мени рәнжитип);

сөзи йумшақ (464, 703, 2749), тили йумшақ ФБсиниң синоними; сөзини кәсмәк (363, 625, 1510) сөзини тамам қилмақ; сөзин пышурмақ (4036), гепини дуруслимақ, алдин-ала ойлаштурмақ; сүчиг сөз «чүчимәл сөз» (2804 в. б.), ширин сөз; сөз суви (432) сөзниң мәнаси, маһийити; ушақ сөз (1299, 4108), ғевәт параң.

Көңүл сөзигә бағлиқ ФБлар: мәзкүр ФБларниң қайтилиниш дәрижиси һәр хил. Бәзи ФБлар бирла бәйттә учриса, бәзилири II бәйттә тәкрарлиниду: көңлин авлар «көңлини олимақ» (3181); көңлини алмақ (5232); көңүлгә алын (1448, 3403, 3914, 6032, 6249, 6478) вә көңүлгә алынғыл (782, 2809, 4313, 6147) шәкиллиридә көңлигә алмақ, йәни көңүлгә пүкмәк, диққәт-етивариға алмақ мәналирида көп қайтилиниду *. Күнтуғдиниң Одғурмишқа язған икки хетидә көңүл айту (3197, 3908), йәни көңүл соримақ, әһвалини билмәк мәналирида ишлитилгән: ағыр қылма көңлүң турақлиқ сөз бирикмиси әсәр текстида үч бәйттә (4873, 5870, 6963) қайтилиниш, бир нәрсигә хапа болмақ, рәнжимәк мәналирини беридиған һазирқи еғир алмақ ФБсиға йеқин. Һазирқи еғир алмақ ФБсида көңүл сөзи чүшүп қалған болсиму, мәна жәһәттин униң барлиғи ениқ, шуңлашқа, көңүл сөзи бәзидә һазирму қошулуп ейтилиду: көңли ағримақ (3430, 4302, 4586); көңүл артатур (1082) вә көңүл бәртти (4902, 6181, 6283, 6327) ФБлириниң иккинчи компоненти һазирқи заман уйғур тилида бузулмақ мәнасини бериду. Демәк, қедимий сөз орнини һазирқи ишлитиливатқан сөз елип, заманивий тилимизда кәң ишлитилидиған «көңли бузулмақ» ФБси болуп өзгәргән:

Көңүл бәртти әлиг йувулда йашы,
6283
Айур ай дәриға ол әдгү киши.
(Көңли бузулди әлигниң жуюлди йеши,
Аюр: «әй дәриға у яхши киши);

көңли ачылып «көңли ечилмақ» (51, 581, 601); көңүл бағлимақ (46, 741, 1089, 3446, 3543, 5297), бирәр нәрсигә меһир, му-

* Һазирқи рәнжимәк мәнаси учрашмайду.

насивәт бағлимақ (вәфасиз ажунда көңүл бамағыл «вапасиз дунияға көңүл бағлима» — 5297); көңүл басмақ (2884, 4033, 4650, 5315, 5759, 6181) қанаәт һасил қилмақ, өзини тутмақ мәналирида учришиду:

Сән эмди түкәл дунйа дәвләт йәдиң,
5759
Көңүл бастың арзу һәва бәклядиң.
(Сән энди түгәл дуния дөләт йедиң,
Көңүл бастың арзу, һәвәс бәклидиң);

көңүл бәрмәк (106, 149, 6128 в. б. барлиғи болуп 20 бәйттә учришиду), меһир бағлимақ, бир нәрсигә берилмәк мәналирида ишлитилгән (көңүл бәрдиң әрсә адақ бәркитүр «көңүл бәрсәң әгәр, аяқ бәкитур» — 6128); көңүл инчлики «көңүл тинчлиғи, арами» (5554); көңли йақын (11, 3060, 3298, 3709, 3720, 5614, 5795) (көзүмкә йырақ сән көңүлгә йақын — 11); көңүл тәки тәг «көңүлдикидәк» (2673); көңүлгә кирмәк (4025); көңли кәң (2487, 4416); көңүл көтәрмәк ФБси әсәрдә һәр хил мәналарда қоллинилған. Мәсилән, униң хошал болмақ (4091, 5323) мәнасидин сирт контекстқа бағлиқ тәкәббурлашмақ, башқилардин өзини үстүн коймақ (1377, 2118, 5174, 5211) (көтүрмә көңүл сән күвәзләнмәгил «көтәрмә көңлүңни сән, тәкәббурлашма)* һәм үмүт үзмәк, мунасивәт үзмәк (3084, 3790, 5026) мәналиридиму қоллинилған (җафалығ ажундин көтүрдүм көңүл «җапалиқ дуниядин көтүрдүм көңүл» — 3790); көңли қалмақ (4650); қара көңүл ФБси әсәрдә көңлүм қара болды кир (6463), карарур көңүл (5347), карарды көңүл (6461) шәкиллиридә учришиду, сәвәви мәзкүр ФБ у дәвирдә метафорилиниш, турақлиқ сөз бирикмисигә айлиниш җәриянини бешидин кәчүрүватқан болуши мумкин; көңүл қоймақ (3825), көңли қалмақ ФБсиға йеқин; көңүлдин орун алмақ бирла бәйттә учришиду:

Әди йақшы аймыш кишидә бурун,
5874
Сөзүг тыңла қылма көңүлдә орун.

(Тола яхши дегән бурунқи кишиләр: «Сөзни тиңша, бирақ көңүлдин орун бәрмә»), көңли өрүң «ақ көңүл» (1101); көңүл сырры (2517, 2689, 2690 барлиғи болуп 11 бәйттә учришиду); көңүлгә сиғмақ (3860, 5096); көңли сунмақ (2808, 3351 барлиғи болуп 9 бәйттә қайтилиниду); көңли тар (6183); көңли ток (2607, 2885, 5388); көңүл томлатур «көңүл тоңлитур» (2120) мәнаси һазирқи көңли совумақ ФБсиға йеқин: көңлини улимақ ФБси көңлин улап (3445, 4790), көңлүм улайы (6576) вә көңүл

---

* 2118 вә 5174 бәйтләрдә көтүрмә сөз орниға бәдүтмә бүйүкләтмә ишлитилгән.

уладым (4778) шәкиллиридә учришиду. Мәзкүр ФБларниң мәнаси «көңүл бәрмәк», «көңүл бағлимақ» ФБлириға йеқин. Лекин улар бир-биридин стилистикилиқ пәриқлиниду, йәни көңлини улимақ толарақ худаға нисбәтән (көңүл бир баятқа уладым көни «көңлүмни бир худаға улидим тоғра» — 4778), көңүл бағлимақ толарақ дунияға, байлиққа нисбәтән (кәлир болса дунйа көңүл бамаса «келәр болса дуния көңүл бағлимиса» — 3446), қоллинилса, көңүл бәрмәк дунияға, арзуға (5749, 6079) в. б. нәрсиләргә нисбәтәнму қоллинилған; көңүл үзмәк бирла бәйттә учришиду. (6630).

Аз учришидиған ФБлар: ажун тутмақ «дуния тутмақ» (217); ачығ қылмақ (3648); ғемини йемәк (1159, 4823); дава қылмақ (1895); дуа қылмақ (1265); қадғусын йемәк (1229, 2463, 3366); күни туғулмақ (511, 5534) яхшиликқа, бәхиткә еришмәк; қан төкмәк (1395, 1433), қармаққа илинмәк (6116); қәләм һәқы (61), қәләм һәқи, гонорар; өзини отқа атмақ (1284, 3624, 5168, 5399), әрзимәс нәрсигә бар күчин чиқармақ, беһүдә тәр төкмәк; оңча кәлмәк (917, 1392), солча кәлмәк (917, 1392); суға өрүмәк (6018), адәттә, әнъәнимиз бойичә яман чүшни суға өрүвәт дәймиз; уйқиси учмақ (5970) яки уйқиси кәтмәк (102); ғәпләт уйқиси (6637); улуғ тинмақ (1128, 1499) өкүнмәк, һәсрәт чәкмәк (өкүнди бу Айтолды тынды улуғ — 1128); шүкри қылмақ (109, 754, 756).

«ҚУТАДҒУ БИЛИКТИКИ» ФБЛАРНИҢ ҚОЛЛИНИЛИШ АЛАҺИДИЛИКЛИРИ

Мәлумки, ФБлар бирәр нәрсә, һадисә, һәрикәтни атапла қоймай, униңға образлиқ баһа бериду, йәни уларда денотативлиқ элементтин коннотативлиқ элемент бесим болиду. Мошу образлиқ, экспрессив-эмоционаллиқ хусусийәтлиригә бола улар бәдиий әсәрләрдә көп учришиду. Бунидин «Қутадғу биликму» истисна әмәс екәнлиги жуқуридики мисаллардин ениқ байқалған болса керәк. Шаир өз пикирлирини көпчиликкә йеқин, чүшинишлик қилиш мәхситидә мәзкүр тил маржанлириға мураҗиәт қилиду. Мәсилән, шаир дуния һәққидә мундақ язиду:

Бәзәнип көр этнип көңүлүг алыр,
5232
Көңүл бәрдиң эрсә йүз эврәр барыр.

(Безинип, көр ясинип көңлүңни алур, көңүл бәрсәң әгәр, үз өрәр қачар). Көрүп туримизки, шаир мәзкүр бәйттә үч ФБ арқилиқ (көңүл алмақ, көңүл бәрмәк, үз өрүмәк) дунияни турақсиз, алдамчи екәнлигини образлиқ тәсвирләшкә муйәссәр болалиған. Умумән, бу хил мисалларни көпләп кәлтүрүш мүмкин.

ХУЛАСӘ

«Қутадғу биликтики» бәдиий вә лексикилиқ тәсвирий васитиләрниң лингвистикилиқ вә стилистикилиқ алаһидиликлирини тәһлил қилиш нәтижисидә төвәндики хуласиләргә кәлдуқ:

Әсәрдики бәдиий воситиләр нәзәрий җәһәттин елип қариғанда, грек, рим, әрәп вә парис поэтикилири қанунийәтлиригә бекиниду. Охшитишларниң структурилиқ вә семантикилиқ түзүлүшиниң һазирқи тилимиздики охшитишлардин пәрқи аз. Охшитиш образлириниң тәпсилий семантикилиқ тәһлили шуни көрсәттики, умумән, охшитишниң бәдиий әдәбиятта бир нәрсини иккинчи бир нәрсигә қияс қилиш мүмкинчиликлириниң чәксиз екәнлигигә қаримай, шаирниң охшитиш образлирида, асасән түрк дуниясиға хас нәрсә вә һадисиләр өз әксини тапқан. Улар хәлиқниң һаят тәризигә, дуния қаришиға қоршап турған муһитқа бағлиқ болуши мүмкин. Мәлумки, «Қутадғу биликтә» әрәп-парис әдәбиятиниң тәсири чоң болған. Бу тәсир пәқәт әсәрниң шәкли, вәзнидила байқалмай, шундақла, охшитиш образлиридиму байқилиду. Мәсилән, күн чиққанда аләмниң яқут рәңгигә охшап, патқанда зәпирәң рәңгигә охшитиши, адәмниң һәр хил хусусийәтлири әрәп-парис еғиз вә язма әдәбиятида турақлиқ характерға егә болған қәһриманлар намлири билән бағлаштурулуп қарилиши (Рустәмдәк батур, Искәндәрдәк атақлиқ һөкүмран, Қарундәк бай в. ш. о.) жуқуридики пикирниң дәлили болса керәк.

Охшитиш образлиридики һайванларни көчмән һаятқа бағлаштурсақ, өсүмлүкләргә мунасивәтлик охшитиш образлирини деханчилиқ һаятқа бағлаштурушқа болиду. Буни өз новитидә Қараханилар дөлитидики ижтимаий вә ихтисадий һаятниң бәдиий әсәрдә әкис етилишиниң бир көрүнүши дәп қараш мүмкин. Булардин ташқири шаир һәтта турмуш қураллириниму охшитиш обризи сүпитидә пайдиланған. Умумән, әсәрдики охшитиш образлирида шу дәвирдики һаят мәлум дәриҗидә реал өз әксини тапиду.

Метафора әң муһим образлиқ бәдиий васитиләрниң бири сүпитидә «Қутадғу биликтә» кәң ишлитилгән. Метафорилик қоллиниш әсәрниң барлиқ җайлирида бирдәк әмәс. Әсәр жанри метафориларни ишлитишкә анчә қолайлиқ зәмин болмиғачқа, улар, асасән, тәбиәт тәсвирлиридә наһайити көп ишлитилгән. Лекин биз қариға охшитиш, эпитет, антитеза, фразеологиялик бирикмиләрдиму метафорилиқ мәна барлиғини әскә алидиған болсақ, у чағда метафорилиқ бояқниң пүткүл әсәр текстиға сиңгәнлигини тәкитләшкә тоғра келиду. «Қутадғу биликтики» метафорилар башқиму тиллардики метафорилар охшаш исим, сүпәт вә пеиллар арқилиқ ясалған. Әсәрдә метафориларниң һасил болушиға, асасән, җансиз нәрсигә җанлиқ нәрсиниң ху-

сусийитини бериш (җанландуруш) вә бирәр җансиз нәрсигә хас әмәс иккинчи җансиз нәрсиниң хусусийәтлирини бериш охшаш семантикилиқ типлар муһим роль ойнайду. Әнди җанлиққа — җансиз һәм җанлиққа — җанлиқ семантикилиқ типлири болса, әсәрдә көп учрашмайду. Бу хусусийәт башқа әдәбиятларғиму хас алаһидилик.

«Қутадғу биликтә» эпитетларниң қоллинилиши чағатай тилидики әдәбиятқа нисбәтән аз учришиду. Бу һадисә әсәр жанриға бағлиқ болуши мүмкин. Сәвәви, алимларниң тәкитлишичә эпитетлар толарақ аффектлиқ һаләтләрдә ишлитилиду. Әнди Йүсүп Хас Һаҗип болса, өз әсәригә сағлам вә салмақлиқ пикирләрни асас қилған. Лекин шундақ болсиму, әсәр сүпәтләрниң метафорилиқ қоллинилишидин (эпитет) хали әмәс. Мәзкүр сүпәтләр, асасән, қарахани-уйғур тилиға хас болуп, турақлиқ характерға егә. Әрәп вә парис тилиға хас эпитетлар (мәсилән, әззә вә җәллә «улуқ вә даңлиқ»; пәрһиз «сәвирлик»; зул җәлал «улуқлуқ егиси» в. б.) аз учришиду. Әсәрдә эпитетлар адәмни баһалашта көп ишлитилгән. Уларни биз иҗабий вә сәлбий мәналиқ эпитетлар дәп иккигә бөлүп қаридуқ.

Әсәр жанри дидактикилиқ болғанлиқтин, метафора вә эпитетлар униңдики һәр хил абстракт чүшәнчиләрни конкретлаштуруп, оқуғучиға чүшинишлик қилип бериштә муһим әһмийәткә егә.

«Қутадғу биликни» лексикилиқ, лингвостилистикилиқ тәһлил қилғинимизда асасән антоним, синоним, көп мәналиқ сөзләр, омоним вә фразеологиялик бирикмиләргә тохталдуқ.

Антонимлар әсәрдә наһайити көп қоллинилип, шаирниң контрастлиқ пикир җүргүзүшигә яхши хизмәт қилған. Һаят қариму-қаршилиқлирини көрситиши пүткүл әсәр давамида байқилиду. Әсәр қәһриманлириму (Одғурмишниң башқиларға қарши қоюлуши) һәтта композициясиму (Қәсидиләр мәзмуни пүткүл әсәр мәзмунидин тамамән пәриқлиниду) шу мәхсәткә қаритилған. Антонимларға асасланған стилистикилиқ фигура — антитеза шаирниң әң көп мураҗиәт қилидиған услублириниң бири. Әсәрдә асасән һәр хил томурлуқ антонимлар ишлитилгән болуп, бир томурлуқ антонимлар аз учришиду.

Шундақла антонимлиқ җүпләр өзлириниң келип чиқиши җәһәттин бир хиллиғи биләнму пәриқлиниду. Йәни антонимлиқ җүпләр пәқәт қарахани-уйғур тилиға яки әрәп вә парис тилиға хас болуп, уларниң арилишип келиши йоқниң орнида.

«Қутадғу биликтики» синонимларниңму әсәр бәдиийлигини ашурушгики роли чоң. Уларниң ясилиши сирттин сөз қобул қилиш арқилиқ, қарахани-уйғур тилидики бәзи сөзләрниң көп мәналиқлиғи яки метафорилиқ қоллинилиши арқилиқ әмәлгә ашурулған. Әсәрдә синонимлиқ қош сөзләрниму көп ишлитилиши диққәткә сазавәр әһвалдур. Шаир синонимларниң ениқ-

лаш, тавтологиядин қечиш, чүшәндүрүш, күчләндүрүш охшаш стилистикилиқ функциялиридин маһирлиқ билән пайдиланған.

Көп мәналиқ сөзләр әсәрдә нурғун учрашқини билән, биз уларниң һәммисигә тохталмай, пәқәт рәңни билдүридиған сөзләрниң һәм баш сөзиниң лексика-семантикилиқ вариантлириға тохтилип, умумән қарахани-уйғур тилидики көп мәналиқ сөзләрниң бәзи қанунийәтлирини көрситишкә тириштуқ. «Қутадғу биликтә» рәңни билдүридиған 9 сөз ишлитилгән. Улар арисида көп учришидиған һәм бир нәччә мәналарға егә сөзләргә қара, көк, қызыл, йағыз «қоңур», йешил, өрүң «ақ», сериқ рәңлирини ятқузушқа болиду. Ал «һал» вә йипун «тоқ қизил» аз учришиду. Әсәрдә баш сөзиниң 8 мәнаси бир-биридин пәриқләнгән һалда еник ишлитилгән.

Омонимларму әсәрдә мәлум дәриҗидә көп ишлитилгән болуп, улар сөз оюни — қаламбур, стилистикилиқ фигура — тәжнис һәм түрк тиллиқ әдәбиятта мәйданға кәлгән жанр — туюқ тәләплиригә бенаән қоллинилиду. Йәни қаламбур-омоним сөзләргә асасланған сөз оюни болса, тәжнис билән туюқ омоним қапийәләргә асасланған шеирий шәкилләрдур. «Қутадғу биликтики» омонимлар асасән үч түрлүк йол билән ясалған: 1. келип чиқиши һәр хил сөзләрниң тарихий өзгириши яки тәсадипи аһандаш болуп келиши; 2. сөз ясаш җәриянида омонимларниң һасил болуши; 3. көп мәналиқ сөзләрниң бәзи мәналириниң тәрәққий етиши асасида ясалған омонимлар. Мәзкүр йолларниң ахирқиси әсәрдә аз учришиду. Әсәрниң мәснәвий билән йезилиши тәжнискә яхши асас болғини билән, туюқ жанриға анчә тоғра кәлмәйду. Шуңлашқа «Қутадғу биликтә» тәжнисләр наһайити көп болуп, пәқәт бирла туюқ ишлитилгән.

Шаир сөз мақалилири болған ФБларниму өз әсәридә утуқлуқ пайдиланған. Уларниң ейтмақчи болған пикирни тәсирлик вә чүшинишлик қилип беришта әһмийити чоң. ФБларниң семантикилиқ классификацияси шуни көрсәттики, уларниң толиси адәм әзалириға бағлиқ, йәни соматикилиқ ФБлар болуп, түрк тиллирида һазирму кәң қоллиниливатқан мәзкүр ФБлардин структурилиқ вә семантикилиқ җәһәттин анчә пәриқләнмәйду. Шундақла әсәрдә антонимлиқ, вариантлиқ, омонимлиқ вә синонимлиқ ФБларму кәң ишлитилгән.

Умумән «Қутадғу билик» тилидики бәдиий вә лексикилик тәсвирий васитиләрниң лингвостилистикилиқ тәһлили шуни көрсәттики, шаир қедимий уйғур тилиниң бар мүмкинчилигидин наһайити маһирлиқ билән пайдилинип, бу тилниңму қедимий әнъәнигә егә болған әрәп вә парис тиллири билән бәс-бәскә чүшүп, шулар дәриҗисидә бәдиий әсәрләр яритишқа қабилийәтлик екәнлигини намайиш қилди. Шаирниң бу қутлуқ башланмиси кейинки дәвирләрдә түрк тиллиқ әдәбиятниң техиму тәрәққий етишигә мустәһкәм һул болуп хизмәт қилди.

ПАЙДИЛИНИЛҒАН ӘСӘРЛӘР

Абдуллаев Б. Т. Лексические синонимы современного азербайджанского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук Баку, 1965. 17 с.

Абдуллаева Н. Я. Синтаксическая синонимия азербайджанского языка: Автореф. дис. ...д-ра, филол. наук. Баку, 1978 39 с.

Авалиани Ю. Ю., Ройзензон Л. И. О разграничении синонимики и вариантности в области фразеологических единиц // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку, Изд. АН Азербайджанской ССР, 1968. с. 70—77.

Азимова М. Н. Сопоставительный анализ соматической лексики и фразеологии таджикского и английского языков: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Душанбе, 1980. 19 с.

Алиев В. Ф. Система метафор в языке Насими: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1975. 46 с.

Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1966. 22 с.

Аннаева Р. Х. Фразеологические устойчивые словосочетания в памятниках туркменского языка (по названиям частей тела). Ашхабад: Ылым, 1985. 144 с.

Аракин В. Д. Об омонимах в турецком языке // СТ. 1978. № 2. 48—61.

Аристотель. Поэтика (об искусстве поэзии): М.: Гослитиздат, 1957. 183 с.

Ахтямов М. Проблема омонимии в современном башкирском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. М.: 1966. 20 с.

Бартольд В. В. Богра-хан упомянутый в «Кутадгу билик» // соч. М., 1968, Т. У. с. 419—424.

Бартольд В. В. История турецко-монгольских народов // соч. М., 1968, Т. 5.

Баскаков Н. А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. Ашхабад: Ылым, 1988. 140 с.

Бекджанова Р. Омонимы в киргизском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Фрунзе 1967. 30 с.

Бертельс Е. Э. История литературы и культуры Ирана. Избранные труды. М.: Наука, 1988. 560 с.

Благова Г. Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении (юго-восточный регион). М.: Наука, 1982. 304 с.

Бомбачи А. Тюркские литературы. Введение в историю и стиль // Зарубежная тюркология. Вып. I. М., 1986. с. 191—293.

Будагов Р. А. Человек и его язык. М.: Изд. Моск. ун-та, 1976. 429 с.

Вакк. Ф. О соматической фразеологии Эстонского языка // Вопросы фразеологии и составление фразеологических словарей. Баку; Изд. Ан Азербайджанской ССР, с. 152—155.

Валитова А. А. О некоторых поэтических особенностях «Кутадгу билик». М.: Изд. восточной лит-ры, 1960. 14 с.

Валитова А. А. О некоторых терминах в «Кутадгу билик» // Краткие сообщ. Ин-та народов Азии АН СССР. М.: Изд. восточной лит-ры, 1963, № 63, с. 111—123.

Валитова А. А. Отражение в «Кутадгу билик» Легенды об Александре Македонским и нищим шах-заде // Краткие сообщ. Ин-та народов Азии АН СССР. М.: Изд. восточной лит-ры, 1964 а, № 65. с. 40—52.

Валитова А. А. Этнонимы в тюркоязычном памятнике XI в «Кутадгу билик». Док. на VII Международном Конгрессе антропологических и этнографических наук. М., 1964 б, 15 с.

Васильева Е. Ф. Синонимы в чувашском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Чебоксары, 1981. с.

Веселовский А. Н. Историческая поэтика. М.: Высшая школа, 1989. 404 с.

Виноградов В. В. О языке художественной прозы. М.: Наука, 1980. с. 360.

Ворожейкина З. И. Литературная служба при средневековых иранских дворах // Очерки истории культуры средневекового Ирана. М.: Гл. редакция восточной лит-ры, 1984. с. 140—191.

Гак В. Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. М.: Наука, 1988. с. 11—26.

Ганбаров А. Метафора в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1987. 24 с.

Гасанов А. А. Омонимия в Азербайджанском языке: Автореф. дис. ...д-ра. филол. наук. Баку, 1980.

Гельдымурадов А. Критерии определения лексических омонимов в Туркменском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ашхабад, 1974. 26 с.

Гречко В. А. Лексическая синонимика современного русского языка. Саратов: Изд. Саратовского ун-та, 1987. 151 с.

Гринцер Г. А. Основные категории классической индийской поэтики. М.: Наука, 1987. 312 с.

Грюнебаум Г. Э. Фон. Основные черты арабо-мусульманской культуры. М.: Наука, 1981. 227 с.

Гузеев Ж. М. Тюркская фразеология и ее лексикографическая разработка // СТ. 1984. № 6, с. 46—52.

Джураев Б. А. Структурно-семантическое исследование многозначных слов в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1985. 19 с.

Долгополов Ю. А. Сопоставительный анализ соматической фразеологии: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Казань, 1973. 27 с.

Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 676 с.

Дуйсетаева К. Семантико-стилистическая характеристика особенностей казахских фразеологизмов (на материале перевода романа-эпопеи М. Ауэзова на рус. и англ. яз.): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алма-Ата, 1977. 28 с.

Егеубаев А. Идейно-художественное влияние поэмы «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагунского на развитии казахской литературы (Вопросы традиции, поэтики и перевода)): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алма-Ата, 1989, 24 с.

Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М.: Изд. Моск. ун-та, 1961, 519 с.

Злобин Л. И. Лексическая полисемия и омонимия в белорусском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Минск. 1984. 25 с.

Зотов О.В. Китай и Восточный Туркестан в XV—XVIII вв. М., 1991. 168 с.

Иванов С. Н. «Благодатное знание» Юсуфа Баласагунского // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М.: Наука, 1983. с. 518—538.

Исабеков Б. Лексическая антонимия в современном узбекском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1973. 16 с.

Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1977. 23 с.

Исамухамедова С. Синонимы в современном узбекском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент. 1963. 16 с.

Кадыраджиев К. С. Загадки кумыкской и тюркской истории от Эгейского до Каспийского морей. Махачкала, 1992. 64 с.

Кажибеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма). Алма-Ата: Наука, 1986. 272 с.

Кайдаров А. Т. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1958. 168 с.

Кайдаров А. Т. Грамматическая характеристика некоторых сравнительно-метафорических выражений в уйгурском языке // Вопросы уйгурской филологии. Алма-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1961. с. 26—37.

Кайдаров А. Т., Жайсакова Р. Е. Принципы классификации фразеологиз-

мов и их классификационные группы в современном казахском языке // Изв. АН Каз ССР сер. филол. наук. Алма-Ата, 1979, № 3. с. 1—11.

Кайдаров А. Т. О фразеологических вариантах в уйгурском языке // СТ. 1970. № 2.

Кара Д. Уйгуро-монгольские литературные связи // Литературные связи монголии. М., 1981. 51—62 с.

Караев О. История Караханидского каганата. Фрунзе: Ылым, 1983. 301 с.

Каримов К. Категория падежа в языке «Кутадгу билиг»: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1962. 26 с.

Касымжанов А. Х., Мажиденова Д. М. Очарование знания. Фрунзе: Кыргызстан, 1990. 154 с.

Кателинина Л. С. Лингвостилистические исследования эпитетов художественного текста (на материале русских поэм XIX века): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Воронеж, 1983. 23 с.

Квятковский А. Поэтический словарь. М.: «Советская энциклопедия», 1966.

Кляшторный С. Г. История тюркского населения Восточного Туркестана // Восточный Туркестан глазами русских путешественников. Алма-Ата, 1988.

Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.; Л.: Изд. АН СССР, 1960, 446 с.

Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник — 1975. М.: Наука, 1978. с. 159—179.

Кононов А. Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // Юсуф Баласагунский «Благодатное знание». М.: Наука, 1983. с. 495—517.

Коныров Т. К. Структурно-семантическая природа сравнений в казахском языке. Алма-Ата: Мектеп, 1985. 216 с.

Коротинская Д. Н. Лексическая омонимия имен существительных в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Минск. 1981. 24 с.

Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. VI. М.: Л.: Изд. АН СССР, 1960. 739 с.

Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика. М.: Наука, 1983. 260 с.

Куницкая Н. В. Соматические фразеологизмы в современном молдавском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Кишинев, 1985. 16 с.

Курбанов С. Синонимия имен прилагательных в произведениях Ч. Айтматова: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Фрунзе. 1973. 26 с.

Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя. Л.: «Художественная литература», 1974. 285 с.

Ларин Б. А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методах исследования фразеологических материалов) // Учен. зап. ЛГУ сер. филол. наук. 1956, вып. 24.

Львов М. Р. К вопросу о типах лексических антонимов // РЯШ. 1973. № 3. с.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.: Л.: Изд. АН СССР, 1951. 452 с.

Мамедов Н. Б. Глагольные синонимы в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1989. 21 с.

Махмудов М. А. К объему фразеологии // Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков. Новая серия. Вып. 225. Самарканд, 1972. с. 146—154.

Мейлах Б. М. Вопросы литературы и эстетики. М.: «Советский писатель», 1958. 531 с.

Миллер Е. Н. Антонимия номинативных единиц в современном немецком языке. Куйбышев, 1985.

Миртаджиев М. Возникновения лексических омонимов в узбекском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1964. 20 с.

Мифологический словар. М., 1991, 736 с.

Мокиенко В. М. Образы русской речи: историко-этимологические и [...] лингвистические очерки фразеологии. Л.: Изд. ЛГУ, 1986. 277 с.

Мусабаева З. М. Омонимы в «Дивану лугат-ит тюрк» Махмуда Кашга[...]ского: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Фрунзе, 1975, 51 с.

Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская поэтика X—XV вв. М.: На[...]ка, 1989. 238 с.

Наджип Э. Н. Исследования по истории тюркских языков XI—XIV [...] М.: Наука, 1989. 284 с.

Нагдалиев А. Синонимия глагольных словосочетаний в современном азе[...]байджанском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1980. 19 с.

Нарынбаев А. И. Из истории общественной мысли древних и средневе[...]вых уйгуров. Бишкек. 1994, 188 с.

Насилов В. М. Древнеуйгурский язык М.: Изд. восточной лит-ры, 19[...] 124 с.

Невелева С. Л. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Эпитет и сра[...]нения. М.: Наука, 1979. 136 с.

Нересов К. Метафора в туркменском языке: Автореф. дис. ...канд. ф[...]лол. наук. Ашхабад, 1981, 28 с.

Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. М.: Изд. Моск. ун-та, 19[...] 290 с.

Новиков Л. А. Семантика русского языка. М.: Высшая школа, 19[...] 272 с.

Омуралиева С. Многозначность слов в современном киргизском языке [...] ее лексикографическая разработка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Фру[...]зе, 1983. 19 с.

Османов М. Н. *Стиль персидско-таджикской поэзии.* М.: Наука, 197[...] 289 с.

Полторацкий А. И. Основные понятия лингвостилистики (общая характ[...]ристика основных лингвостилистических номенклатур) // О принципипах [...] методах лингвостилистического исследования. М.: Изд. Моск. ун-та, 196[...] 184 с.

Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М.: Искусство; 1976. 614 с.

Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. СПб., 1893.

Радлов В. В., Малов С. Е. Суварнапрабнаса. Библиотека буддика XVII, вып I—II. Спб. 1913 XV с.

Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в языке Алишера На[...]вои (на материале (Наводир ан-нихая); Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1965.

Рашид ад-дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой. М.: Наука, 1985. 324 с.

Рзаева К. Г. Многозначность имен прилагательных в современном азер[...]байджанском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1974. 29 с.

Рыньков Л. Н. Именные метафорические словосочетания в языке худо[...]жественной литературы XIX в. (Послепушкинский период). Челябинск: Юж.-Уральск. кн. изд., 1975. 184 с.

Садвакасов Г. С. Язык уйгуров ферганской долины. ч. I. Алма-Ата: Нау[...]ка, 1970: 264 с.

Садвакасов Г. С. Язык уйгуров ферганской долины. ч. II. Алма-Ата: Наука, 1976. 288 с.

Садвакасов Г. С. Изучение уйгурского языка в СУАР КНР // СТ. 1985. № 2.

Садыков К. П. Языковые особенности «Кутадгу билик» (на материале уйгурописьменного списка): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1987. 25 с.

Самойлович А. Н. Из поправок к изданию и переводу. «Кутадгу билик» // ДАН ССР-В, 1924.

Сапарбаев А. Метафора в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Фрунзе, 1975. 34 с.

Сергалиев М. Синонимия синтаксических конструкций в современном казахском языке: Автореф. дис. ...д-ра. филол. наук. Алма-Ата, 1987. 40 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988. 560 с.

Стеблева И. В. О происхождении жанра туюг // Тюркологический сборник — 1970. М.: Наука, 1970. с. 135—147.

Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. М.: Наука, 1971. 299 с.

Стеблева И. В. Связь формы и содержания в жанре туюг // Теория жанров литератур Востока. М.: Наука, 1985. с. 45—58.

Стеблева И. В. К вопросу формирования образной системы лирики в классической тюркоязычной поэзии // Проблемы исторической поэтики литератур Востока. М.: Наука, 1988. с. 176—188.

Строй уйгурского языка. Алма-Ата: Наука, 1989. 472 с.

Сулейменов О. О. Азия. Алма-Ата, 1991.

Талипов Т. Фонетика уйгурского языка (очерки исторического развития). Алма-Ата: Наука, 1987. 256 с.

Тенишев Э. Р. «Кутадгу билик» и «Алтун ярук» // СТ. 1970. № 4. с.24—31.

Тенишев Э. Р. Функционально-стилистическая характеристика древнеуйгурского литературного языка // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков. М.: Наука, 1977. с. 67—78.

Тенишев Э. Р. Языки древне-и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте // ВЯ. 1979. № 2. с. 80—90.

Тенишев Э. Р. О наддиалектной природе языка карахонидско-уйгурских письменных памятников // Типы наддиалектных форм языка. М.: Наука, 1981. с. 266—273.

Тенишев Э. Р. Система форм существования древнеуйгурского языка // Функциональная стратификация языка. М., Наука, 1985. с. 192—201.

Тимофеев Л. Слово в стихе. М.: Советский писатель, 1982, 342 с.

Тихонов Д. И. Основные этапы развития культуры уйгуров // Актуальные проблемы советского уйгуроведения, Алма-Ата, 1983. 186—189 с.

Томашевский Б. В. Стилистика. Л.: ЛГУ, 1983. 288 с.

Тугушева Л. Ю. О в раннесредневековом уйгурском литературном языке // T RCOLO ICA. 1986 к восьмидесятилетию академика А. Н. Кононова Л.: Наука, 1986. с. 277—283.

Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзяна. М., 1991, 592.

Туйчибаев Б. Синонимика именных словосочетаний в современном узбекском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент. 1973. 27 с.

Туниси Мохсен. Лингвострановедческий анализ русских фразеологизмов: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. М., 1984. 23 с.

Тухлиев Б. Поэтика «Кутадгу билик» Юсуфа Хас Хаджиба: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1983. 17 с.

Умаров Э. А. История двух уйгурских идиом // Актуальные проблемы советского уйгуроведения. Алма-Ата: Наука, 1983. с. 85—89.

Ураксин З. Г. Фразеология башкирского языка. М.: Наука, 1975. 190 с.

Усубалиев Б. Ш. Антонимы в киргизском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Фрунзе, 1982.

Хайруллаев М. М. Абу Наср ал-Фараби. М., 1982. 304 с.

Хурбаева К. Н. Соматизмы в составе формул разговорной речи (опыт сопоставительного анализа узбекского и немецкого языков) // Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков. Новая сер. Вып. 225. Самарканд, 1972. с. 155—163.

Чалисова Н. Ю. Рашид-ад-дин Ватват и его трактат «Сады волшебства в тонкостях поэзии. М., 1985. с. 9—82.
Шидфар Б. Я. Образная система арабской классической литературы (VI—XII вв.) М.: Наука, 1974. 254 с.
Щербак А. М. О фонетических особенностях языка «Кутадгу билик» и о древнеуйгурском консонантизме // СТ. 1970. № 4. с. 20—23.
Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.: Л.: Изд. АН СССР 1961. 204 с.
Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречия, служебные части речи, изобразительные слова). Л.: Наука, 1987 149 с.
Эгембердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Фрунзе, 1980. 18 с.
Юнусов Р. Полисемия и синонимия имен существительных в современном узбекском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1974. 24 с.
Юсуф Баласагунский. Благодатное знание М.: Наука, 1983. 558 с.

* * *

Абдуреһим Өткур. Йүсүп Хас Һаҗип вә уйғур әдәбияти // ҚБ һәққидә баян (3). Қәшқәр, 1988. 94—199 б.
Абдүшүкүр Муһәммәтимин. Баласағунниң орни мәсилиси һәққидә // Шинҗаң дашуи илмий журнили. 1995, № 4, 1—21 б.
Аблимит Рози. ҚБ дастани вә төртинчи шәхс — Одғурмиш һәққидә бәзи мулаһизиләр // ҚБ һәққидә баян (1). Қәшқәр, 1986, 238—269 б.
Алмасбәг. Әлламә әдип вә ислам әқидилири // Арзу. № 10, Алмута, 1995.
Алишер Навоий. Талланған әсәрләр. III т. Тошкент, 1948, 246 б.
Арат Р. Р. Ески түрк шиири. Анкара, 1986. 506 с.
Арат Р. Р. Уйғур түркчесиниң түрк дили тариһиндеки йери // Макалелер. жилт I. Анкара, 1987, 398—403 с.
Арат Р. Р. Гириш // Кутадгу билиг. I. метин. 3. баскы, Анкара, 1991.
Арат Р. Р. Өн сөз // Едиб Аһмед Маһмуд Йукнеки. Атебетул һекайиқ Анкара, 1992. 1—40 с.
Аханов Қ. Қазақ тіліндегі омонимдер. Алматы, 1958. 130 б.
Әһмәд Зияи. Тарихий мирас — ҚБ тоғрисида муһакимә вә баян // ҚБ һәққидә баян (1). Қәшқәр, 1986. 1—69 б.
Байпақов Қ., Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы, 1992. 208 б.
Байрамов П. А. Маһмуд Қашғаринин «Дивану луғат-ит турк» әсәриндә фразеоложи мәналы сөзләр // Дил вә әдәбиййат. Баку, 1966 а. № 5.
Байрамов П. А. Орхон-Йенсей абидәләриниң фразеоложиясы // Учен. зап. Азерб. гос. ун-та. Сер. язык и лит-ра. 1966 б. № 2.
Байтурсынов А. Шығармалар. Алматы, Жазушы. 1989. 320 б.
Бафоев Б. Навоий асарлары лексикасы. Тошкент: Фан 1983. 160 с.
Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. Алматы, «Ғылым», 1970. 336 б.
Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы; Мектеп, 1988 148 б.
Бертельс Е. Э. Уйғурларниң ҚБ дастани вә униң әһмийити // «Коммунизм туғи» гезити, 1969-жил, 6-май.
Габайн А. М. Ески Түркчениң грамери. Анкара, 1988.
Ғәйрәтҗан Осман, Қәдимки уйғур иҗтимаий идийилириниң «ҚБ»дики излири // ҚБ һәққидә баян (1), Қәшқәр, 1986. 325—354 б.
Ейубоглу И. З. Турк дилиниң етимоложи сөзлугу. Истанбул, 1991. 782 с.
Ерзин М. Уйғур совет мәтбуатиниң тарихи. Алмута, 1980.
Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. Алматы: Жазушы, 1986. 614 б.
Жусуп Баласағын. Кут алчу билим. Фрунзе: «Кыргызстан», 1988. 528 б.
Жафероглу .А. Турк дили тариһи. Истанбул, 1984. 460 с.
Изги Ө. Уйгурларын сияси вә күлтүрел тариһи. (Һукук весикаларына гөре). Анкара, 1987. 154 с.

Изги Ө. Чин елчиси Ван Йен-Тенин уйгур сеяһатнамеси. Анкара, 1989. 112 с.
Имин Турсун. «Хақанийә тили» вә хотән шеваси // Турки тиллар тәтқиқати (2). Бейжиң, 1983, 21—44 б.
Инан А. Йусуф Һас Һажип ве есери КБ узеринде нотлар // Түрк күлтүрү. Анкара, 1970, № 98, 112—126 с.
Исиев Д. Уйғур тарихи. Алмута, 1995. 174 б.
Исмайил Төмүри. Идиқут уйғур әдәбияти. Үрүмчи, 1995. 502 б.
Йүсүп Һас Һажип. Кутадғу билик. Бейжиң: Милләтләр нәшрияти. 1984. 1370 б.
Йүсүп Хас Һажип. Қутадғу билик (нәсрий йәшмиси). Бейжиң, 1991. 944 б.
Йүсүп Хас Һажип. ҚБниң Вена нусхиси (факсимал нусхиси). Үрүмчи: Шинжаң хәлиқ нәшрияти. 1986 а. 208 б.
Йүсүп Хас Һажип. ҚБниң Қаһирә нусхиси (факсимал нусхиси). Үрүмчи: Шинжаң хәлиқ нәшрияти, 1986 ә. 408 б.
Йүсүп Хас Һажип. ҚБниң Пәрғанә нусхиси (факсимал нусхиси). Үрүмчи: Шинжаң хәлиқ нәшрияти, 1986 б. 474 б.
Йүсүпжан Әли Ислами. «Қутадғу билик» вә қанун. Үрүмчи, 1993. 446 б.
Караманлыоглу Али Ф. ҚБин дилине ве адына даир // Түрк күлтүрү. Анкара, 1970, № 98. 127—131.
Қафесоглу И. ҚБ вә култүр тариһимиздеки йери. Истанбул, 1980. 48 б.
Қәдимқи уйғур тили луғити. Үрүмчи, 1989. 550 б.
Қурбан Вәли. Бизниң тарихий йезиқлиримиз. Үрүмчи, 1986.
Қоңыров Т. Қазақ тілінің тұрақты теңеулері сөздігі. Алматы: Ғылым, 1990. 320 б.
ҚБ һәққидә баян (1). Қәшқәр, 1986. 380 б.
ҚБ һәққидә баян (2). Қәшқәр, 1986. 226 б.
ҚБ һәққидә баян (3). Қәшқәр, 1988. 428 б.
ҚБ һәққидә баян (4). Қәшқәр, 1988. 394 б.
Лаң Йиң. ҚБ вә шәриқ-ғәрип мәдәнийити. Үрүмчи, 1994. 368 б.
Лигети Л. Билинмейен ич Ася. Анкара, 1986. 362 с.
Маһмуд Қашгарлы. Дивану луғат-ит-түрк. 3. баскы. Анкара, 1992. ж-1. 530 с.
Маһмуд Қашгарлы. Дивану луғатит-түрк. 3. баскы. Анкара, 1992. ж-2. 366 с.
Маһмуд Қашгарлы. Дивану луғат-ит-түрк. 3. баскы. Анкара, 1992. ж-3. 452 с.
Мәмтиммин Йүсүп. Йүсүп Хас Һажипниң пәлсәпә идеяси тоғрисида йәнә бир қетимлиқ издиниш // ҚБ һәққидә баян (4). Қәшқәр, 1988. 1—32 б.
Мәхпиров В. ҚБдики асасий қәһриманларниң исимлири һәққидә // Булақ, 1995, № 2. 150—153.
Моллаудов С. ШУАРда ҚБниң үгинилиши // Маловские чтения. Алма-Ата, 1990.
Мусин Ж. Қазақ тіліндегі антонимдер: Машинопись дис. ...канд. филол. наук. Көкшетау, 1970.
Мухлисов Й. Йүсүп Хас Һажипниң тәржимә һалиға даир // «Коммунизм туғи» гезити, 1970, 27-октябрь.
Муһәммәт Имин Буғра. Шәрқий Түркстан тарихи. Анкара, 1987. 662 б.
Наринбаев Ә., Қасимов А. Йүсүп Хас Һажипниң философиялик көз қариши // «Коммунизм туғи» гезити, 1989, 14-ноябрь.
Наринбаев Ә., Қасимов А. Йүсүп Хас Һажипниң ижтимаий-сәясий вә этикилиқ көз қарашлири // «Коммунизм туғи» гезити, 1990, 23-январь.
Расоний Л. Тариһте түрклүк. Анкара. 1993, 420 с.
Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. Алматы, 1994. 192 б.
Талипов Қ. ҚБ дәвир әйниги // «Коммунизм туғи» гезити, 1988, 28, 29, 30-июль.
Томсен В. Чөзүлмиш Орһон язытлары. Анкара, 1993. 240 с.

Турсун Аюп. «Қәшкәр тили» тоғрисида мулаһизә // Түркий тиллар тәтқиқати (3). Бейжин, 1990. 19—50 б.

Турғун Алмас. Уйғурлар. 1-том. Алмута, 1992. 224 б.

Турғун Алмас. Уйғурлар. 2-том. Алмута. 1993. 230 б.

Турғун Алмас. Қәдимқи уйғур әдәбияти. Қәшқәр. 1988 376 б.

Тухлиев Б. ҚБдаги метафорилар вә уларнин функцияси // Адабий мерас. 1982. № 2.

Һажи Нур Һажи. Қараханиларниң қисқичә тарихи. Үрүмчи: Шинжаң хәлиқ нәшрияти. 1984. 207 б.

Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. Алматы: «Мектеп», 1966. 207 б.

Шәлекенов У. Қум басқан қала. Алматы, 1992. 120 б.

Юсуф Хас Хожиб. Кутадгу билик. Тошкент, 1971.

ЙЛАВӘ

I. Охшитишлар. Мисаллар бәйтләрниң рәқәм тәртиви бойичә берилип, бәзидә мәзмуни бойичә тәрҗимә қилинди. Шеирий йәшмиләр ҚБниң һазирқи уйғур тилиға қилинған тәрҗимисидин елинди.

Йәмә бу китаб ол әди оқ әзиз,
Билигликкә болғай биликдин тәңиз.
(Йәнә бу китаптур наһайити әзиз,
Алимларға болғай билимдин деңиз) 9. Нәзмий киришмә—Нк).
Қамуғ барчасина бөгүләр сөзи,
Тизип йинчиләйү қамуғ түп түзи.
(Һекимләр сөзини җимигә йезип,
Гөһәр-үнчиләрдәк қоюпту тизип) (11—Нк).
Барын бәлгүлүг сән күн ай тәг йоруқ,
Нәтәгликкә йәтгү көңүл өгдә йоқ.
(Ерур барлиғин күн айдәк йоруқ,
Тегингә йетүчи көңүл-әқил йоқ) (12).
Йула әрди һәлққә қараңку түни,
Йаруқлуқы йадты йарутты сәни.
(Чирақ еди һәлққә қараңғу түни,
Йоруқлуқни чачти, йорутти сени) (35).
Атада анада бағырсақ болуп,
Тиләр әрди тутчы байаттын қолуп.
(Атадан, анадин болуп меһриван,
Тиләйтти худадин шуни һәр заман) (41).
Қийамәттә көркит толун тәг йүзин,
Әлиг туттачы қыл илаһ өзин.
(Қиямәттә көрсәт толундәк йүзин,
Қолум тутқучи қил илаһ өзин) (48).
Бу төрт әш маңа төрт таду тәг турур,
Түзүлсә таду (төрт мадда — һава, су, от, топрақ)
чин һаятлиқ болур. (60).
Көкиш турна көктә үнүн йаңқулар,
Тизилмиш титир тәг учар йәлкүрәр,
(Тизилған тегидәк көкиш (бир хил қуш) турнилар,
Учар, йәлпүнәр һәм үнин йаңритар) (74).
Улар қуш үнин түзди үндәр әшин,
Силиг қыз оқыр тәг көңүл бәрмишин.
(Улай қуш сайриди үндәп йолдишин,
Гөзәл қиз қичирған кәби сөймишин) (75).
Үнин өтти кәклик күләр қатғура,
Қызыл ағзы қан тәг қашы қап-қара.
(Сайриди кәклик күлүп қақахлап, қизил ағзи қандәк
қеши қап-қара) (76).
Қара чумчуқ өтти сыта тумшықын,
Үни оғлағу қыз уни тәг йақын.
(Қара қучқач өтти сита тумшуғин,
Үни назинин қизниң үнидәк йеқин) (77).
Ай дин иззи дәвләткә насир муин,
Милләткә таҗ ай шәриәткә дин.
(Әй дин иззити, дәвләткә яр-муин (таянч),
Әй милләткә таҗ, әй шәриәткә дин) (89).
Ай дунйа җәмалы улуғлуққа көрк,
Ай мүлкәтқа нур ай йайығ қутқа өрк.
(Әй дуния җамали, улуқлуққа көрк,
Әй мүлк нури, әй бевапа бәхиткә өрк (тизгин) (91).
Билигсиз киши барча иглиг болур,

Йгиг әмләмәсә киши тәрк өлүр.
(Билимсиз киши барчә ағриқ болур,
Давалимиса у тирикла өлүр) (157).
Уқуш ол бурундуқ аны йәтсә әр,
Тиләккә тәгир ол түмән арзу йәр.
(Әқилдур бурундуқ, аңа йәтсә әр,
Түмән миң тиләги һәм болса йетәр) (159).
Уқушқа биликкә бу тилмачы тил,
Йаруттачы әрни йорық тилни бил.
(Әқил һәм билим тәржимани бу тил,
Рошән тил кишини йоруткучи бил) (162).
Тил арслан турур көр ишиктә йатур,
Айа әвлик әр сақ башыңны йәйур.
(Ишиктә турар арсландур бу тил,
Әй өйлүк һәзәр қил, бешиң йәйур бил) (164).
Биликсиз қарағу турур бәлгүлүг,
Йоры ай биликсиз билик ал улуғ.
(Енiқки, билимсиз бир қарғу ерур,
Билимдин нәсип ал, билимсиз, йүгүр) (179).
Бурундуқлуғ ол сөз тәвә бурны тәг,
Барур канча йәтсә титир бойны тәг.
(Бурундуқлуқ ол сөз төгә бурнидәк,
Мацар нәгә тартса һинган төгидәк) (206).
Киши көнли түпсүз тәңизтәг турур,
Билик йинчү саны түпиндә йатур.
(Киши көңли деңиздәк түпсиз ерур,
Билим үнчә охшаш түвидә йатур) (211).
Йигитлик қачар ол тиригл ик учар,
Бу түш тәг ажундын өзүң торк кәчәр.
(Йигитлик қачар у, тириглик учар,
Бу чүштәк жаһандин киши тез кечәр) (231).
Әсизлик от ол от көйүргән болур,
Йолында кәчик йоқ өтүлгән болур.
(Яманлиқ от ерур, бу от көйдүрүр
Өтүшкә йолда кечик йоқ ерур) (249).
Ики түрлүг ол көр бу әсли киши,
Бири бәг бири билгә йалнуқ башы.
Анында нару барча йылқы саны,
Тиләсә муны тут тиләсә аны.
(Икки хил ерур, көр, бу есил киши,
Бири бәг, бири алим — инсан беши.
Булардин бөләкни йилқи сана,
Тиләсәң буни тут, уни сән вәя) (265—266).
Уқуш ол йула тәг қараңку түни,
Билик ол йаруқлуқ йарутты сәни.
(Әқилдур чирақтәк қараңғу түни,
Билим — у йоруқлуқ, йоруткай сени (288).
Билик кимйа тәг ол нәң ирклү турур,
Уқуш ордусы ол нәң үглү турур.
(Билим кимйадәк йиғар нәрсини,
Әқилдур сарайи, йиғар һәммини) (310).
Йыпарлы биликли тәни бир йаңы,
Тутуп кизләсә болмаз өздә аны.
(Ипар билән билим кетәр охшишип,
Тутуп болмас уни өздә йошуруп) (311).
Билик байлық ол бу чығай болғусуз,
Тәгип оғры тәвлиг аны алғусуз.
(Билим байлиқ, ол, гадайлашмайдиған,

Қарақчи вә оғри алалмайдиған) (313).
Кишән ол кишикә билик һәм уқуш,
Кишәнлиг йарағсызқа бармаз өкуш.
(Кишигә әқил вә билимдур кишән,
Яманлиқ қилалмас әр кишән биләи) (314).
Уқуш ол сана әдгү андлығ адаш,
Билик саңар кәд бағырсақ қадаш.
(Әқилдур саңа ант қилишқан адаш,
Билим чин меһриван саңа қериндаш) (317).
Биликлигкә билки түкәл тон аш ол,
Биликсиз қылынчы йавуз қолдаш ол.
(Билимликкә илми толуқ тон вә аш,
Билимсизгә қилқи яман бир адаш) (321).
Әшитгил нәгү тәр биликлиг киши,
Биликлиг сөзи чын сәвүг жан тушы.
(Немә дәр билимлик киши аңлиғин,
Билимлик сөзи тәң ширин жанға чин) (336).
Бодум әрди оқ тәг көңүл әрди йа,
Көңүл қылғу оқ тәг бодум болды йа.
(Бойум иди оқтәк, көңүл еди йа,
Көңүлни қилғучә оқ, боюм болди йа) (371).
Бу әрсәл йайығ қылқы қуртға ажун,
Қылынчы қыз ол көрсә йашы узун.
(Қери бу қарарсиз, вапасиз жаһан,
Қилиғи қиз кәби, өзи қериған) (399).
Ара қылқы қыз тәг қылынчы силиг,
Сәвитүр сунуп тутса бәрмәз әлиг.
Сәвиглини сәвмәз кәйик тәг качар,
Качығлықа йапчур адақын кучар.
(Ерур бәзи хулқи қиз хулқидәк хоп,
Өзин сөйдүрәр, қол сунса бәрмәс.
У, сөйгәнни сөймәс, кейиктәк қачар,
Качқанға йепишип, путини қучар) (400—401).
(Сөз дуния һәққидә).
Биликлиг бәг әрди уқушлуғ одуғ,
Әсизкә от әрди йағықа йодуғ.
(Әқиллиқ вә ойғақ билгич зат еди,
Яманға бир от, явға апәт еди) (408).
Бу күн тоғды әлиг бу қылқы билә,
Йаруды ажунқа күн ай тәг йала.
(Мошу қилқи биләи Күнтуғди хан —
Күн — айдәк чечип нур, йорутти жаһан) (415).
Нәгү тәр эшит әмди көңли одуғ,
Сөзи көр чечәктәг түмән тү бодуғ.
(Немидур, ешит, әмди көңли ойғақ,
Сөзи чечәктәк түмән миң бояқ) (452),
Киши кирмәдүк әлкә кирсә қалы,
Кәлин тәг болур әр ағын тәг тили.
(Киши кирмигән әлгә кирсә әгәр,
Келин йә кекәчкә охшап қалар әр) (494).
Амуллуқ силиглик уқуш қылқы ол,
Уқушсуз кишиләр қамуғ йылқы ол.
(Бесиқлиқ, силиқлиқ әқил хулқи ол,
Әқилсиз кишиләр тамам йилқи ол) (585).
Кут ол бәг йақын болса кутқа киши,
Тиләкин булур барча әтлур иши.
(Бәг бир бәхит, йеқин болса бәхиткә киши,
Йетип һәммә мәхсәткә, пүткәй иши) (606).

Бу бәгләр от ол отқа барма йағуқ,
Қалы бардың әрсә көйүрмәк ануқ.
(Бу бәгләр ерур от, йеқин барма әр,
Көйүшүң ениқтур, барсаң әгәр) (653).
Усал болма бәгләр көйәр от турур,
Көйәр отқа йақса аңар йут турур.
(Ғапил болма, бәгләр көйәр от ерур,
Йеқинлашма отқа һалакәт болур) (654).
Нәтәг ким орунсуз топыққ йувлунур,
Аны тәг мә дәвләт өзум йолунур.
(Ничүкким домулап өзичә бу топ,
Бу дәвләтму шундақ кетәр сорулуп) (662).
Бу күн мән мә дәвләт қарағу саны,
Маңа ким илинсә тутар мән аны.
(Бу күн мәнму дәвләт, дегин көр мени.
Маңа ким илинса тутармән уни) (664).
Ақар сув йорық тил бу қут турмады,
Ажун тәзгинүрләр йорып тынмады.
(Ақар су, гөзәл сөз, бу бәхит тохтимай,
Кезәрләр жаһанни, йүрүп тинмиғай) (669).
Тириклик тәдүкүн бу йәл тәг кәчәр,
Қачар тутса болмаз аны ким булур.
(Тириглик дегән у шамалдәк кетәр,
Қачар, тутса турмас, аңа ким йетәр?) (693).
Бу Айтолды айды мәниң бу өзүм,
Кәйик тәг турур қылқым кәстим сөзүм.
(Бу Айтолди ейтти: Мениң бу өзүм,
Қилиқим кейиктәк, қилай бәс сөзүм) (698).
Кәйик саны дәвләт кишикә тәзик,
Қалы кәлсә бәклә туша һәм тизиг.
(Саадәт кишикә һүрүккәк кейиктәк,
Әгәр кәлсә сақла чүшәп тез вә бәк) (712).
Атада анада бағырсақ болуп,
Айада тутар сән күләр йүз уруп.
(Атадин, анадин болуп меһриван,
Алиқанда көтәрип, күлүп бақибан) (717).
Маңа урмаса өрк мәни туттачы,
Кәйик тәг қачар мән ким ол йәттәчи.
(Мени тутқучи гәр йүгән салмиса,
Кейиктәк қачармән, йетәр ким маңа?) (722).
Муңар мәңзәтү кәлди шаир сөзи,
Бу шаир сөзи ол биликсиз көзи.
(Буңа охшушуп кәлди шаир сөзи,
Бу шаир сөзидур билимсиз көзи) (739).
Кәлир қут кишикә аты чавланур,
Йаңы ай тәг артар йаруқы толур.
(Бәхит кәлсә әргә, ети йейилур,
Йеңи айдәк ешип йоруғи толур) (740).
Йайығ тәлвә дәвләт көңүл бамағыл,
Толун тәг бу дәвләт йана әрилур.
(Турақсиз тәлвидур бәхит, бәрмә дил,
Бу дәвләт толун ай кәби кемийур) (741).
Нәлук сөзләмәз сән ағын тәг болуп,
Мәни мунда йалңыз бу йаңлығ булуп.
(Ничүк сөзлимәйсән гачадәк болуп,
Мени мунда йалғуз бу йаңлиғ көрүп?) (775).
Тақы йақшы аймыш биликлиг бөгү,
Пушар өдтә бәгләр болар от ағу.

(Билимлик бир дана ҳоп ейтмиш техи,
Болур бәг зәһәр, от ғәзәплик чеғи) (779).
Көр арсланқа оқшар бу бәгләр өзи,
Пушурса кәсәр баш ай билки йаруқ.
(Бу бәгләр худди бир арслан өзи,
Әй алим, ғәзәпләнсә башни кесәр) (784).
Күнүг көр әрилмәс толу оқ турур,
Йаруқлуқы бир тәг талу оқ турур.
Мәниңмә қылынчым аңар оқшады,
Көнилик билә, толды өксүмәди.
(Қара күн увалмас — һемишә пүтүн,
Йоруғи бирдәкла вә парлақ толун.
Мениңму қилиғим аңа охшиди,
Адаләт билән толди, кәм болмиди) (825—826),
Иккинчи тоғар күн йарур бу ажун,
Тозу һәлққа тәгрүр йоқалмаз өзүн.
Мәниңма төрүм бу йоқалмаз өзүн,
Қамуғ һәлққа бир тәг нә қылқым сөзүм.
(Иккинчи, туғар күн, йоруқ бу жаһан,
Умумға чачар нур, кемәймәс һаман.
Мениңму һөкмүм шу, йоқалмас өзүм,
Пүтүн хәлққә бирдәк қилиғим сөзүм) (827—828).
Бу әдгү ағыш тәг ағыр ағғуқа,
Йавуз нәң иниш ол үчуз булғуқа.
(Ерур йахшилиқ әрлигәндәк еғир,
Яман иш чүшүштәк, асандур ахир) (903).
Бу әдгү оң ол көр әсизлик бу сол,
Солундин таму орны уштмаһ оң ол.
(Ерур яхшилиқ оң, яманлиқ у сол,
Жәһәннәм солида, бейиш оңда ол) (917).
Тапынма тапынса ақы тапғы қыл,
Ақы әви алтун күмүш қапғы бил,
(Хизмәт қилма, қилсаң сехиларға қил,
Сехи өйи алтун, күмүш ишиги бил) (948).
Биликлиг сөзи йәркә сувтәг турур,
Ақытса сувуғ йәрдә нимәт өнүр.
(Билимлик сөзи йәргә судәк болур,
Еқитса суни йәрдә нимәт үнүр) (972).
Үйүк чим осуғлуғ болур билгәләр,
Чықар сув қайуда адақ тәпсәләр.
(Чим өскән сулуқ йәр кәбидур алим,
Чиқар су, қәйәргә айақ басса ким) (974).
Биликсиз киши көңли қум тәг турур,
Өгүз кирсә толмаз ап от йәм өнүр.
(Билимсиз киши көңли қумдәк ерур,
Дәря кирсә толмас, от үнмәс болур) (975).
Айытмақлық әркәк турур ай әлиг,
Жәвабы тиши ол йәтүрсә билик.
(Әй елиг, соримақ бу әркәк ерур,
Чүшәнсә буни ким, жавап чишидур) (979),
Йава сөз биликсиз тилидин чиқар.
Биликсиз кишиг билгә йылқы атар,
(Бекар сөз билимсиз тилидин чиқар,
Билимсизни алимлар «һайван» атар) (985).
Қара қарны тодса уд тәг йатур,
Йава сөзкә авнур өзин сәмритур.
Йәсә тодса йатса бу йылқы турур,
Бу йылқы тәдүкүм бу қылқы турур.

(Авам хәлиқ қарни тойса уйдәк ятур,
Бекар сөзгә авинип, өзин сәмритур.
Йесә-тойса, йатса у бир йилқидур.
Бу йилқа дегиним униң қилқидур) (988—989).
Тилин созләмәсә ағын тәр киши,
Өкүш сөзләсә аты йаңшақ башы.
(Гача дәр халайиқ тил сөзлимисә,
Мәмәданә беши дәр көп сөзлисә) (1027).
Таду артады көр кучи әксуди,
Қағыл тәг көни бод әгилди қоды.
(Мизажи бузулғач күчи кәмлиди,
Чивиқтәк егилди қамити-қәдди) (1055),
Йалың йүзлүг әрдим иүтүрди сақал,
Қара кузғун әрдим қуғу қылды чал.
(Йелин үзлүк әрдим, чиқарди сақал,
Қара қузғун әрдим, аққу қилди чал) (1098).
Бодум әрди оқ тәг әгилди бодум,
Тиригліk түкәлди йәтилди өдум.
(Боюм әрди оқтәк, егилди боюм,
Тирикліk түгиди, йетилди күнүм) (1099).
Кимин болса көни тал боды,
Көни қылғу көңлин йәтилди өди.
(Егилсә кишиниң түз талдәк бойи,
Түзәтсун дилини, йетилди чеғи) (1102).
Йәсә тодса қылқы болур буғрағу,
Қалы қарны ачса билип йәр ағу.
(Йесә, тойса болур қилиғи буғра,
Әгәр қарни ачса, билип йәр оға) (1126).
Төзү тын тоқырқа өлүм бир қапуғ,
Кирүр бу қапуғқа йорығлы қамуғ.
(Пүтүн җани барға өлүм бир ишик,
Униңдин кирәрләр җими йүрүглүк) (1134).
Өлүм бир тәңиз ол учы йоқ түпи,
Бақа көрсә йәтрү түпи йоқ патығ.
(Өзүм бир деңиздур, учи йоқ түви,
Карап көрсә йахши, түви йоқ петик) (1140).
Оғул қыз сақынчы бу түпсүз тәңиз,
Оғул қыз сарығ қылды қызғу мәңиз.
(Оғул-киз ғеми бу — түви йоқ деңиз,
Оғул-қиз ғемидин сарғайди мәңиз) (1164).
Түпи йәл кәчәр тәг тиригліk кәчип,
Асығсыз улырмән өзумкә ачып.
(Тиригліk — бөрандәк өтәр у кечип,
Ийраймән өзәмгә бекар ечинип) (1175).
Түшүн ол бу дунйа кәлигли кәчәр,
Йәгән йәл бөкә тәг йәр әркән ачар.
Бу дуния қоналғу, келучи барар,
Йоған әждиһардәк йесә, ечиқар) (1202).
Йыл ай күн кәчәр тәг тиригліk кәчәр,
Кәчәр күн кәчүргәй сәни бәлгүлүг.
(Йил, ай, күн өтәрдәк тирикліk кечәр,
Отәр күн түгәткәй сени, бәлгүлүк) (1214).
Ынанма тириглікә йәл тәг кәчәр,
Усанма бу дунйадын өз тәрк көчәр.
(Ишәнмә тирикликкә, йәлдәк кечәр,
Жаһандин көчәрсән, ғапил болма әр) (1274).
Әсиз ишкә йақма саңа қылға қор,
Әсизлик йылан ол сәни тикгә көр.

(Яманға йеқинлашма қилғай зиян,
Яманлиқ чақар у болуп бир йилан) (1297).
Тайанма тириглигкә түш тәг кәчәр,
Қувәнмә қывы қутқа куш тәг учар..
(Таянма тирикликкә, чүштәк кечәр,
Куванма бу бош бәхиткә, қуштәк учар) (1332).
Ана оғланы көрсә арқыш саны,
Өрук тургу болмаз өркләр қаны.
(Карванға охшар бу адәм оғлани,
Туралмайду мәнзилдә, мәнзил қени) (1386).
Ажун бир түшүн ол гүрүн бир түшүн,
Бу түшүн қопурса түшүн ол ажун.
(Жаһан ʻ бир қоналғу, гөруң бир түшүн (қоналғу),
Қопсаң бу түшүңдин түшүн у ажун) (1390).
Тарығлағ әрүр дунйа элиг куты,
Тарыса орар әр тирилгү оты.
Нәгү эксә йәркә йана ол өнүр,
Нәгү бәрсә эврә аны оқ алур.
(Жаһан бир терилғу, әй елиг кути.
Терисә орар әр тириклик оти.
Немә тәрсә йәргә шу нәрсә үнәр,
Немә терисә шунила алур) (1393—1394).
Бу түш тәг тириглик кәчәр бәлгүсүз,
Кәрәк бәг кәрәк қул барыр кәлгүсүз.
(Бу чүштәк тириклик өтәр бәлгүсиз,
Бәг олсун яки қул, кетәр кәлгүсиз) (1396).
Каны түш саши бәлды кәчмиш күнүң,
Өкүнчтә адын йоқ бу қалмыш күнүң.
(Кени у, чүшүңдәк кәчүрмиш күнүң,
Өкүнчтин бөләкмәс бу қалмиш күниң) (1397).
Ачығ сув тәг ол көр бу дунйа нәңи,
Нәчә ичсә қанмаз елимәз тили.
(Гоя бир тузлуқ су бу дуния мели,
Кини қанмас ичип, нәм болмас тили) (1408).
Көликә тәг ол көр бу дунйа тоңа,
Әдәрсә качар қачса йанчур саңа.
(Бу дуния көләңгә кәби, ай тоңа,
Качар излисә, қачсаң йенишур саңа) (1409).
Сақығ ол көрү барса дунйа иши,
Тутайун тәйү сунса йитрур киши.
(Алвунға охшайду бу дуния иши,
Тутай дәп сунса қол, йүтүрәр киши) (1410).
Бодун қой саны ол бәги қойчысы,
Багырсақ кәрәк қойқа қой кутчысы.
(Хәлиқ қой кәбидур, бегидур чопан,
Чопан болмақ керәк қойға меһриван) (1412).
Ириг сөзләмәгил кишикә тилин,
Ирик тил от ол көр көйәр тәг йалын.
(Кишигә йирик сөз қилма, йиғ тилиң,
Йирик сөз йелинжан турған бир йелин) (1415).
Авынма эрәжкә кувәнмә ай бәг,
Авынчын кувәнчиң удытғай у тәг.
(Авинма, гувәнмә һозурға һәй хан,
Авинчиң, гувәнчиң ухлитур һаман) (1424).
(Текстта ухлитар оғидәк)
Эт өз арзу сүргән һәвақа булун,
Булун болма болса өзүңни йулун.
(Тениниң ғемини йегән — нәпискә кулдур.

Қул болма, болсаң өзәңни тарт) (1438).
Кәчүрмиш тириглик түпи болды йәл,
Бу қалмыш тириглик нәчә бәргә әл.
(Кәчүргән тириклик болди боран-йәл,
Бу қалған тириклик берәр қанчә әл?!) (1439).
Бу ажун түшүн ол сән арқыш саны,
Түшүндә нәчә болға арқыш күни.
(Бу дуния қоналғу, өзәң сән карван,
Қоналғуда карван қанчилик турған) (1443).
Сәрай ол әжун көр бу қазғанч йәри,
Нәгү булса мунда нару ыд йоры.
(Бу дуния сарайдур қазанмақ йери,
Нә тапсаң бу йәрдин, уни ал, йүри) (1444).
Киши әмгәкини билумәз киши,
Тукәл уд болур бу ай әлчи башы.
(Киши әмгигини билмәс киши,
Пүтүнләй болур уй, бәгләр беши) (1598).
Кимин болса қолдаш адашы тәлим,
Аның арқасы бәк қайа ол йалым.
(Адаш вә қолдиши кимниң толадур,
Униң арқа йөлиги чин қиядур) (1698).
Көчүт тәг болур қут түпи һәм төзи,
Көңүл қодқысы ол аның йылдызы.
(Көчәттәк болур бәхит туви-негизи,
Мулайим, көңүллүк униң йилтизи) (1704).
Киши көңли бағ ол йашарғу сувы,
Бу бәгләр сөзи бирлә әдгү савы
Қайу бағқа кирсә сув әксүмәдин,
Чәчәк йазлур анда түмән тү йыдын.
(Кишиниң дили бағ, йашартқучи сүйи —
Ерур бәгниң нәсиһәт һәм йахши сөзи.
Қаю бақка кирсә су гәр өксимәй,
Түмән хил хуш пурақ чечәк гүллигәй) (1807—1808).
Кишән ол кишикә уқуш бәлгүлүк,
Қылынчы көни ол иши үлгүлүг.
Бағырсақ байат көр Өдүрмыш қулын,
Кишәди уқуш бирлә қылқын тилин.
(Әқилдур кишигә кишән, бәлгүлүк,
Қилиғи дурустур иши үлгүлүк.
Рәһимлик егәм у халиған қулин,
Әқиллә кишәнләр, қилиқ вә тилин) (1837—1838).
Уқушсуз өлүг ол уқушлуғ тириг,
Уқуш мунча тәңлиг адыртлар әриг.
(Әқиллиқ тириктур, әқилсиз өлүк,
Әқил әрни айрур шу хил тән бөлүк) (1839).
Қараңқу әв ол бу киши түн саны,
Уқуш бир йула тәг йарутур аны.
(Киши түн кәби бир қараңғу өйдур,
Әқил бир чирақтәк уни йоритур) (1840).
Йула ол уқуш көр қарағуқа көз,
Өлүг тәнкә жан ол ағыи тилкә сөз.
(Әқил бир чирақтур, көзи йоққа көз,
Өлүк тәнгә жан ол, гача тилға сөз) (1861).
Бу әмгәк йүк ол бир ағыр йүдгүкә,
Аны йүдсә өтру тәгир әдгүкә.
(Бу әмгәк йүдүшкә еғир йүк ерур,
Уни йүдсә көпләп яхшилиқ тегур) (1874).
Билик ордусы ол бу бәгләр өзи,

Биликсиз болур кул нәрәк кул сөзи.
(Билим ордисидур бу ханлар өзи,
Билимсиз болур кул, керәк нә сөзи) (1906).
Сөзүг сөзләмәсә сав алтун саны,
Бақыр болды тилдин чықарса аны.
(Демәстә сөзүңни алтун һесапла,
Еғиздин чиқса сән уни мис сана) (1916).
Нә эдгү нәң ол бу увут эркә көрк,
Камуғ эдгү ишкә увут болды өрк.
(Уяттур нә яхши зиннәт, әргә хас,
Уяттур пүтүн яхши ишқа асас) (2009).
(Текстта асас орнида «тизгин»).
Көйәр от турур күч йағуса көйәр,
Төрү сув турур ақса нимәт үнәр.
(Зулум — от, йеқинлашса, у көйдүрәр,
Қанун — су, у ақса, нематләр үнәр) (2032).
Тили йалған әрниң жәфа қылқы ол,
Жәфа кимдә әрсә уш ол йылқы ол.
(Тили ялған әрниң жапа қилиғи ол,
Жапа кимдә болса ерур йилқи ол) (2041).
Ағыр йүк кишикә қылынч арқуқы,
Кылынч арқуқ әрсә булун ат оқы.
Йағы қылмағусын қылынчы қылур,
Йағы бу йағыда нәгү адруқы.
(Еғир йүк кишигә өзәмчил қилиқ,
Өзәмчил қилиққа оқ ат, қарши чиқ.
Йеғи қилмиғанни шу қилиқ қилур,
Йеғидин бу йеға нечүк пәрқлиқ) (2066—2067).
Тилин сөзләсә сөз шәкәрдә сучиг,
Бойун бәрди бәг кул улуғ йа кичиг.
(Тилин сөзлисә сөз шекәрдәк чүчүк,
Егәр боюн қул, бәг, улуғ һәм кичик) (2070).
Қара борчы болды нәни болды йәл,
Бәги борчы болса қачан турға әл.
(Һарақ ичсә, хәлиқ, йәл болиду мели,
Хан болса һарақкәш, турамду ели) (2097).
Арығ ол бу қут қыв ағырлық тиләр,
Сүзүг ол бу дәвләт сүзүгни йөләр.
Ериғдур (тазидур—Р. А.) бу бәхит, у сриғлиқ тиләр,
Сүзүктур бу дәвләт, сүзүкни йөләр) (2105).
Кылыч балду болды бу әл сақчысы,
Кылычын алыр әл бодун башчысы.
(Қилич бирлә палта — бу әл сақчиси,
Килич бирлә алар өл хәлиқ башчиси) (2140).
Кылыч балду сакчы тутун ай унур,
Кылыч сақчы болса бәг инчлик болур.
(Қилич, палтини сақчи қил, әй әр,
Килич сақчи болса, бәгләр теч өтәр) (2143).
Нәгу тәр эшитгил уқушлуғ сөзи,
Уқушлуғ сөзи көрсә йинчу төзи.
(Немә дәйду аңла әқиллиқ сөзи,
Әқиллик сөзидур гөһәрниң өзи) (2153).
Әлиг бойны қылча үкәкчә баши,
Аңар кәд ынанмаз уқушлуғ киши.
Кылыч баш өзәлә мәсәл бәглик ол,
Күнинә аңар миң һәтәрлығ иши.
(Елигниң бойни қилдәк, мунаридәк беши,
Уна бәк ишәнмәс әқиллиқ киши.

Бу ханлиқ мисали баш өзә қилич,
Күнигә аңа миң хәтәрлик иши) (2154—2155).
Уқушы өкүш болса билқи тәңиз,
Қамуғ иш пүтүрсә қызартса мәңиз.
(Униң әқли көп болса, билими деңиз,
Пүтүн иш пүтүрсә, қизартса мәңиз) (2185).
Йағықа йалын тәг әрән тәг уруш,
Әҗәлсиз өлүм болмас өзкә болуп.
(Йеғиға йелиндәк, йигиттәк уруш,
Әҗәл йәтмигүнчә, һеч болмас өлүш) (2289).
Тоңуз тәг тәтимлиг бөри тәг күчи,
Адығлайу азғыр қутуз тәг өчи,
(Тоңғуз кәби тәрса, бөридәк күчи,
Ейнқтәк етилғақ, қотаздәк өчи) (2311).
Йана алчы болса қызыл тилки тәг,
Титир буғрасы тәг көр өч сүрсә кәк.
(У болса һелигәр қизил түлкидәк,
Адавәтчи болса буғра төгидәк) (2312).
Сағызғанда сақрақ кәрәк тутса өз,
Қайа қузғуну тәг йырақ тутса көз.
(Сеғизғандин сәгәкрәк болса өзи,
Көрсә қия қузғинидәк йирақни көзи) (2313).
Улуғ тутса һәмйәт көр арсланлайу,
Үки тәг усуз болса түнлә сайу.
(Қара, болсун һиммәттә у арслан,
Кечәси һуқуштәк ойғақ һәр заман) (2314).
Одуғ бәг сөзи көр бөкә йолч ылық
Көр арслан мүнүгли қылыч қамчылығ.
(Беги ойғақ қошунниң әждәр башчиси,
Минәр у арслан, қилич-қамчиси) (2354).
Күвәз алп сәкиртип чәрик сүрсә пат,
Лачин куш көвәр тәг төкәр қанлары.
(Сүрәр алға ләшкәр батур ат чепип,
Лачин куш алурдәк төкәр йав қени) (2381).
Чәрик көрсә алп әр көр арслан болур,
Сәкиртур йә өлдрур йа уршу өлүр.
(Черик көрсә батур болур арслан,
Қилур явни йоқ, я берур өзи жан) (2383).
Нәгү тәр әшитгил көр әлчи бөгү,
Бөгү сөзләрин булса аш тәг йәгү.
(Һеким-хан немә дәр аңла сал қулақ,
Һекимләр сөзини бил өзуқлуқ-тамақ) (2424).
Биликсиз кишиләр ол қуруғ сыр бәдиз,
Биликлиг киши орны көктә әдиз.
(Билимсиз кишиләр қуруқ сир, безәк,
Билимлик киши орни көктә егиз) (2452).
Уқушсуз киши ол йемишсиз йығач,
Йәмишсиз йығачығ нәгү қылсун ач.
(Әқилсиз кишидур йемишсиз яғач,
Нә қилғай йемишсиз дәрәқләрни ач?) (2455).
Көңүлсуз кишиләр қуруғ кәп болур,
Көңүл бирлә йалнуқ қамуғ иш қылур.
(Көңүлсиз киши бир һәйкәлдур қуруқ,
Қилур ишни инсан көңүллә толуқ) (2472).
Көңүл қодқы болса қамуғқа кичиг,
Тили болса йумшақ шәкәрдә сучиг.
(Дили болсун һәммә кишигә кичик,
Тили болсун йумшақ, шекәрдәк чүчүк) (2475).

Узун кәч йашасуны әлиг өзи,
Улуғ һажип ол бәгкә көргү көзи.
(Яшасун узун йиллар елиг өзи,
Улуғ Һажип ерур у бәгләр көзи) (2489).
Бағырсақ тапуғчы бағыр қаны тәг,
Бағырда йақынрақ йүрәк қаны тәг.
(Көйүмчан хадим ол киши бағридәк,
Беғирдин йеқинрақ, йүрәк қенидәк) (2610).
Көзи тоқ чығай әрсә байқа санур,
Сәринсә киши тәгмә иштә унур.
(Көзи тоқ пеқир болса, бай санилур,
Чидамлиқ һәр ишта утуқ қазинур) (2612).
Бор ол бу биликкә уқушқа йағы,
Бор аты һәқиқәт тутуш ол чоғы.
(Һарақтур билим вә әқил душмини,
Жидәл-ғәвға һарақниң етидур чини) (2651).
Сөзи болса йумшақ шәкәр тәг сүчиг,
Сүчиг сөзкә йумшар улуғ һәм кичиг.
(Сөзи болса йумшақ шекәрдәк чүчүк,
Чүчүк сөзгә йумшар улуғ һәм кичик) (2665).
Бу ағзың мисали унур саны тәг,
Сөзүң чықса андын сәһәр таңы тәг.
(Бу ағзин мисали бир өңкүр ерур,
Сөзүң чиқса ундин таң йели болур) (2684).
Көйәр от тәг ол бу кәрәксиз сөзүн,
Ағыздын чықармағу көйгәй өзүң.
(Көйәр отқа охшар керәксиз сөзүң,
Еғиздин чиқарма, көйәрсән өзүң) (2687).
Ақар сув тәг ол бу тилин әдгү сөз,
Қайуқа бу ақса чәчәк өнди түз.
(Ақар судәк ерур чиқса яхши сөз,
У ақса қайанға чечәк үнәр йүз) (2688).
Күмүш көрсә йалнуқ көңул тутмаса,
Йарағай аны чын фәриштә тәсә.
(Күмүш көрсә инсан, дили тартмиса,
Ярайду уни чин пәриштә десә) (2748).
Көңүл бәг турур йәти әндам өзә,
Бәги башласа бодны йүгрүр түзә.
(Көңул йәттә әза өзә һөкүмран,
Йүгүрүр әл чоқум, башлап маңса хан) (2795).
Пүтүн чын бағырсақ көзи көңли тоқ,
Көни болса қылқы мәсәл атғу оқ.
(Ишәнчлик, көйүмчан, көзи-көңли тоқ,
Түз олсун хулқи һәм мисали бир оқ) (2885).
Йалын йүзлүг оғлан толун тәг йүзи,
Боды тал қара сач бәдиз тәг өзи.
(У болсун яш оғлан, толундәк йүзи,
Бойи тал, қара чач, сүрәттәк өзи) (2914).
Нәгү тәр әшитгил кеңәшчи өгә,
Кәңәштә төкәр бәгкә йинчү үгә.
(Иштикил, әқиллиқ кеңәшчи нәдәр,
Кеңәштә бәг алдиға үнчә төкәр) (2935).
Әр ат болды бәгләр қанаты йүги,
Қанатсыз куш учмаз ай бәгләр бәги.
(Қошундур бу бәгләр қанати-түки,
Қанатсиз қуш учмас, әй бәгләр беги) (3005).
Учуз тутма әрдәмни өгрәп оғул,

Бу әрдәм йорықы өрүң куш тәг ол.
Өрүң куш куты тәг бу әрдәм куты,
Йоры куш атағыл сән әрдәм аты.
(Пәзиләтни оғлан кәм көрмә, үгән,
Аққушқа охшар у, мижази билән.
Пәзиләт бәхти аққуш қутидәк ерур,
Пәзиләтни куш дәп аташтур зөрүр) (3010—3011).
Асығсыз қул әрсә оғулда йақын,
Асығсыз оғулны йағы бил сақын.
(Гәр пайда бәрсә қул, оғулдин йеқин,
Пайдисиз оғул яв, сән қач униңдин) (3003).
Түнәк ол бу дунйа көтүргил көңүл,
Әдиз орду әл қол сән амрул амул.
(Бу дуния бир зиндан, көңүл қойма һеч.
Егиз орда, йурт тап, сән болғин тинч) (3084).
Төрү сув тәг ол күч көр от тәг йодуғ,
Сүзүг сув ақыттың удытты отуғ.
(Қанун — су кәбидур, зулум — от, бәла,
Еқиттиң сүзүк су, өчти от мана) (3107).
Сырынчға сақышы турур бу көңүл,
Әди кәд күдәз сынмасу ай оғул.
(Гояки бир шишә ерур бу көңүл,
Сунуп кәтмисун у, авайла оғул) (3394).
Көрү барса дунйа көликә саны,
Әдәрсә қачар қачса әдрәр сәни.
(Көләңгә кәбидур дуния, қарисаң,
Қачар у изписәң, у изләр қачсаң) (3536).
Бәзәнип бу дунйа өзин көркитүр,
Әтинмиш кәлинтәг көңүл йәлкитур.
(Бизәкләп бу дуния өзин көрситәр,
Ясанған келиндәк дилни ойнитур) (3540).
Қонуқ сән бу дунйа саңа бир түшүн,
Түшүндә сақынч тутма артуқ узун.
(Жаһан саңа чүшкүн (қоналғу), өзәң бир қонақ,
Бу чүшкүндә өзни йеник туткулуқ) (3561).
Көрүнмәз тәг ол бу тузақчы саңа,
Бу дунйа нәңи ол сачылмыш мәңә.
(Саңа бир тузақтур көрүнмәйдиған,
Бу дуния мели у чечилгучи дан) (3564).
Кәчүрмиш тириглик саңа болға түш,
Нәгү қылдың әрсә йанут кәлди түш.
(Кәчүргән тириклик саңа бир чүш ерур,
Нә қилсаң, тегишлик жавабиң болур) (3571).
Бу дунйа йағы ол әт өз бир йағы,
Бу ики йағының йадығлығ ағы.
(Бу дуния йеғидур, вужут бир йеғи,
Бу икки йеғиниң йейилған ағи (торн) (3589).
Түкәл авчы ыт тәг әт өзкә бақын,
Сәмиз болса билмәз идиси һәқин.
Қарын тодса авқа йүгүрмәз болур,
Идиси тиләкинчә бармаз турур.
Кичиг оғлан өзлүг әт өз мәңзәгү,
Боғуз тодса йүгрүр тиләр өз тәңи.
(Бу нәпискә авчи ит дибан қариғин,
Билмәс у сәмрисә егиси һәққин.
Қосақ тойса авға йүгүрмәс болур,
Егиси райиға у маңмас болур.

Бу нэписниң охшиши кичик балидур,
Қосақ тойса тәң-түшигә йүгүрүр) (3601—3603).
Ачығ сув тәг ол көр бу дунйа нәңи,
Нәчә ичсә қанмаз өлимәз әңи.
(Бу дуния мелидур аччиқ судәк ол,
Нәчә ичсә қанмас, димақ болмас һөл) (3625).
Куруғ қумқа оқшар бу йалнуқ өзи,
Өгүз кирсә тодмаз бу суқлуқ көзи.
(Қуруқ қумға охшар бу инсан өзи,
Дәрия кирсә тоймас, һирислиқ көзи) (3626).
Сақығ ол бу дунйа көзүндә учар,
Нәчә өз әдәрсә ол анча қачар.
(Бу дуния бир алвун көзүңдин учар,
Сән канчә қоғларсән, у шунчә қачар) (3627).
Рижа һәвс бу ики қанат саны ол,
Бу икин учуғлы булур көккә йол.
(Үмут, хәвп — бу икки қанаттәкла ол,
Ким учса бунинда тапур көккә йол) (3673).
Бары тап кәрәксиз адын артуқум,
Бу дунйа түпи кәд уйуқ ол суқум.
(Петәрлик бар-йоқум, башқа керәкмәс,
Бу дуния түви бир петиқ, у тоймас) (3795).
Түпи йәл кәчәртәг тириглик кәчип,
Одундум мән әмди көйәр мән ачып.
(Өмүр кәтти боран соққандәк өтүп,
Ойғанғач, көйәрмән әмди ечинип) (3796).
Ажун туртти йүзкә көмүр тәг бодуғ,
Көрүр көз йумулды удыды одуғ.
(Жаһан сүрди йүзгә көмүрдәк бояқ,
Көрәр көз йумулди, ухлиди ойғақ) (3837).
Йашық йанды йәркә йүзин кизләди,
Калық мәңзи киш тәг болуп өрләди.
(Қуяш йәргә йанди, йошурди йүзин,
Пүркәнди камиға пәләкниң мәңзи) (3836).
(Асман мәңзи қундуздәк болуп өрлиди — Р. А.).
Тоғардын путықланды от тәг йалын,
Йаруды йаңы йүз ачар тәг кәлин.
(Шәриқтин путақланди оттәк йелин,
Йоруди жаһан йүз ачқандәк келин) (3839).
Копа кәлди өрләп сыта қалқаны,
Ажун мәңзи болды өрүң эрдини.
(Копуп кәлди өрләп нәйзә нури) қалқини
(қуяш) // Дуния мәңзи болди аппақ үнчидәк).
Бәг ол бу көңүл көр қамуғ өз қулы,
Бәги қанча барса уду қул йолы.
(Көңүл бәг пүтүн тән униңки қули,
Беги нәгә барса, у йол қул йоли) (3856).
Йана ма бу арзу маңа болды иг,
Муны эмләмәсә өзүм барғу йәг.
(Кесәл болди йәнә бу арзу маңа,
Буни эмлимисә, барайман аңа) (3871).
Сөзүг сөзләмәсә саңа қул болур,
Қалы сөзләсә сән сәни қул қылур.
(Ейтилмаста бу сөз саңа қул ерур,
Әгәр сөзлисәң сән сени қул қилур) (3860).
Шәкәрдә сүчигрәк сөз ыдтым саңа,
Ағуда ачығ кәлди йаңғы маңа.

(Шекәрдин чүчүгрәк сөз ейттим саңа,
Жавап кәлди аччиқ зәһәрдәк маңа) (3913).
Йүзин кизләди йәркә руми қизи,
Ажун қыртышы болды зәңги йүзи.
(Йошурди йүзин йәргә руми қизи,
Жаһанниң түси болди зәңги йүзи) (3948).
Йашық қопты йәрдин көтүрди башын,
Йаруқ йүз күләр тәг йиришти тишин.
(Қуяш қопти йәрдин көтирип бешин,
Очуқ йүз күләрдәк көрсәтти чишин) (3953).
Олар қут турурлар әлги узун,
Көйәр от турурлар көйдүргәй өзүң.
(Улар (бәгләр) — бәхит, узундур бу бәхитниң қоли,
Улар — от, көйдүрәр өзүң бир йоли) (4087).
Қур арсланқа оқшар көрү турса бәг,
Өгә турса йумшар болур торқу тәг.
(Бу бәгләр гояки жәсур арслан,
Махтап бәрсә йумшар бир йипәксиман) (4098).
Тәши тәг йәмәгил йәмә таврақын,
Силиг болма артуқ тиши тәг сақын.
(Йемә тоймиғурдәк алдирап тиқип,
Аяллардәк йәнә турма наз қилип) (4132).
Олар илми болды бодунқа йула,
Йаруса йула түнлә азмаз йола.
(Улар (алимлар — Р. А.) илми болди жаһанда чирақ,
Йол азмас кечәдә йориса чирақ) (4347).
Булар ол сүрүк қойқа әркәч саны,
Қойуғ башласа сүрсә йолча көни.
(Улар (алимлар) қой падиси ичидә сәркәдур,
У башлап маңса қой түз йолға йүрүр) (4353).
Кылычта йитигрәк буларниң тили,
Йана қылда йинчкә бу һатир йолы.
(Қиличтин иштигрәк буларниң (шаирларниң) тили,
Қилдиңму назукрақ тәпәккүр йоли) (4393).
Киши көңли йувқа сырынчға саны,
Әди кәд күдәз сынға сәрмә аны.
(Киши көңли назук гоя шишәдәк,
Күзәт бәк, қопал сөз қилма у сунур) (4610).
Бу дунйа ичи бир тарығлағ турур,
Нәгү эксә мунда йарын ол өнүр,
Уруғ әдгү эксә өнүр әдгүлүк,
Ол әдгү болур ол йәгү кәдгүлүк.
Уруғ әсиз эксә әсиз оқ өнүр,
Ол әсиз бойунқа йарын йүк болур.
(Бу дуния ичи бир терилғу ерур,
Немә эксә таңна шу нәрсә үнәр.
Уруқ яхши болса үнәр яхшилиқ,
Болур яхшилиқ у, йемәк-кийгүлүк
Яман уруқ эксә яманлиқ үнәр,
Бойунға қиямәт күни йүк болур) (4733—4735).
Түпи йәл турур бу ажун көр оғул,
Көликә турур көр қарары йоқ ол.
Сақым ол көрү барса көрнү турур,
Тутайын тәдуктә йитәр йоқ болур.
(Жаһан бир борандур, қара, әй оғул,
Турақсиз көләңгә ерур, көргин ол.
Сәрап ол, карисаң көрүнүп турур,

Тутаймән дегәндә, йүтүп йоқ болур) (4758—4759).
Туру өлмәгүнчә йәгил ай қадаш,
Иәмә удлайу сән тадуң болға баш.
(Йә ашни қериндаш өлмәсликкә тәң,
Бузулғай мизажин гәр уйдәк йесәң) (4770).
Тилин сөзләмиш сөздә йанмаз әрән,
Сөзиндә йаныглы тишиләр саны.
(Бир ейтқан сөзидин янмайду әрән,
Сөзидин янғучи хотундур, демәк) (5080).
Йула тәг көйәрсән бу күн йа әлиг,
Йаруклуқ адынқа турур ай силиг.
(Чирақтәк йанурсән әй әлиг бу күн,
Әй пак қәлб, йоруғи бөләкләр үчүн) (5166).
Бу бәгләр баш ол қанча барса башы,
Удула барыр барча удмыш киши.
(Бәгләр — баш, қаяққа манса әл беши,
Аңа әгишүрләр бу барчә киши) (5202).
Әрәжкә авынма сән ичмә сучиг,
Тәңиз ол бу ики аңар йоқ кәчик,
Қылықын көни тут қылынчын силиг,
Әқуш болсу йолчын кеңәшчиң билик.
(Һозурға берилмә, һарақ ичмигил,
Кечиксиз деңиздур бу иккиси, бил.
Қилиғиң тоғра тут, хулқиңни силиқ,
Әқил йолдаш болсун, кеңәшчиң билик) (5208—5209).
Әсизлик ағу ол йәмә бу ағу,
Ағу йәгли болмаз тиригликк йәгү.
(Яманлиқ зәһәрдур, йемә бу зәһәр,
Зәһәрни йәп болмас, тириклик кетәр) (5228).
Ай әлиг отачы саны сән бу күн,
Бодун барчә иглиг саңа муңлуғун.
(Әлиг тевипқа охшарсән бу күн,
Саңа муһтаж ерур агриқ — хәлиқ пүтүн) (5241).
Бу бәгләр тәңиз ол түпи йинчүлүг,
Тәңизгә йағуғлы байуғу кәрәк.
(Бу бәгләр деңиздур түви үнчилик,
Деңизға йеқинлар бейимақ керәк) (5356).
Бу бәгләр тағ ол кани алтун күмүш,
Күмүш кан қазығлы байур ол өкүш.
(Бу бәгләр бир тағдур алтун-күмүшлүк,
Күмүш кан қазғучи бейип кәткүлүк) (5357).
Йашық тәг йаруғыл ай әлчи бөгү,
Бодун булсу сәндин көр ичгү йәгү.
(Қуяштәк мунәввәр бол, әй һеким бәг,
Сайәңдә әл тапсун кийим вә йемәк) (5359).
Түнәк ол бу дунйа ичи оқ йылан,
Муны код йаруқ чын ажунқа улан.
(Бу дуния у зиндан, ичидур йилан,
Буни қой, йоруқ чин жаһанға улан) (5421).
Бу дунйа түнәк ол қараңқу кудуғ,
Бәла миһнәт ол барча мунда йодуғ.
(Бу дуния бир зиндан, қараңғу қудуқ,
Униңда һалакәт вә меһнәт толуқ) (5423).
Фәриштә йүзи тәг йаруды ажун,
Қалық болды кафур сачар тәг йүзүн.
(Периштә йүзидәк йоруди жаһан,
Қафур сепкән кәби болди асман) (5451).
Бағырсақ киши өзгә көзну болур,

Аңар бақса қылқ йаңны түзгү болур.
(Көйүмчан киши өзгә әйнәк болур,
Уңа бақсаң хулқиң-хуйуң түзилур) (5619).
Йәдим арзу нимәт өзүм удлайу,
Тирилдим һәм уд тәг билу билмәйу.
(Мән арзу немәтни өкүздәк йедим,
Билип билмәйин мән уйдәк яшидим) (5635).
Сачым болды соңкур түси тәг шашут,
Сақал болды йазқы гүләф тәг орут.
(Чечим болди шуңқар түсидәк ала,
Сақилим күздики оттәк болди) (5639).
Отуз ики тишим өрүң йинчүләр,
Үзүлди йипи көр сачылди бирәр.
(Оттуз икки чишим аппақ үнчиләр,
Үзүлди йипи, көр, чечилди улар) (5640).
Қара әрди қузғун түси тәг башым,
Қуғу қонды башқа йәтилди йашым.
(Қарар әрди қузғун түсидәк бешим,
Қуғу конди башқа, йетилди йешим) (5643).
Ажун қыртышы болды алтун өңи,
Йашық зәфәран қылды йақут өңи.
(Жаһан йүзи алди алтун рецини,
Қуяш зәпиран қилди яқут өцини) (5669).
Әт ол бу киши көңли артар йыдыр,
Аны кәд күдәзгү қылқы қадыр.
(Киши көңли гөштур, сесип бузулур,
Уни бәк күзәтмәк керәк, әй жәсур) (5862).
Ойун сақышы ол бу дунйа иши,
Адақын тиләсә бәрур бу башы.
(Бу дуния иши оюндәк ерур,
Десәң сән айиғин у башин берур) (5927).
Бу дунйа аш ол бир бу аш йәглиниң,
Атыны сән оқ ай шатум йоқ мәниң.
(Бу дуния — бир аштур, сән йегүчиниң —
Етиңни өзәң ейт, чамам йоқ мениң) (6117).
Түкәл қыз қылынчлығ турур бу ажун,
Сәни армасуны ай қылқы түзүн.
(Қилиқта дәл қизға охшайду ажун,
Сени алдимисун, әй хулқи түзүн) (6122).
Көликә турур дунйа дәвләт күни,
Көликә бир оқ йәрдә турмаз көни.
(Көләңгә ерур дуния — дәвләт күни,
Көләңгә у бир йәрдә турмас көни) (6134).
Қопуп чықты әлкә йувулды йашы,
Ажун мәңзи болды һәбәш қыртышы.
(Копуп чиқти ишиккә, төкүлди йаши,
Жаһан мәңзи болди гоя һәбәши) (6213).
Көрү барса дунйа қылынчы тәңи,
Йәгән йәл бөкә тәг бу қылқы йаны,
Өзи игдур өк сан өзи сәмритүр,
Өзи өк этин йәр өзи йаврытур.
(Һәрикәттә хулқиға охшар бу жаһан,
Гояки әждиһа йәп тоймайдиған.
Өзи шәхсәни асрар, өзи сәмритур,
Өзи йәп гөшини вә ажизлитур) (6388—6389).
Йорығлы булыт тәг йигитликни ыдтым,
Түпи йәл кәчәр тәг тириглик түкәттим.
(Өтүчи булуттәк йигитликни идтим.

Боран-йәл өтәрдәк һаятни түгәттим) (6521).
Тәмам әрғуван тәг қызыл мәцзим әрди,
Бу күн зәфәран урғын әндә тарыттым.
(Қизил әрди мәнзим тамам әрғивандәк,
Бүгүн аңа зәпиран уруғини сүрттүм) (6529).
Йыпарсыз қара башқа кафур ашудум,
Толун тәг толу йүз қайуқа әләттим.
(Ипардәк қара башқа мән кафур пүркидим,
Толундәк толун йүзни нәгә әвәттим) (6530).
Йаруқ йаз тәг әрдим түмән тү чечәклиг,
Һәзанму түшүттүм қамуғны қурыттым.
(Йоруқ яздәк әрдим түмән рәң чечәклик,
Хазан болдимекин, һәммини қуруттум) (6531).
Қадын тәг бодум әрди оқ тәг көни түз,
Йа тәг әгри болды әгилдим төңиттим.
(Қейиндәк боюм әрди, оқтәк дурус — түз,
Болуп әгри ядәк егилдим, иништим) (6532).
Нәчә қушқа авқа авындым сәвәндим,
Учар қуш тәг арқун ағымда күрәттим.
(Нәчә қушқа, авға авундум, сөйүндим,
Учар куштәк атларни дөңдә йүгүрттим) (6536).
Көгүз кәрдим анча йағы санчмыш әр тәг,
Қувәз тәг күр әрип қайа тәг қадыттым.
(Керилдим шунчә мән явни йәңгән әрдәк,
Болуп мәғрур өзни қиядәк гадайттим) (6539).
Тутайын йа Кисра йа Қәйсәрча болдум,
Йа Шәддад-у ад тәг тақы учмақ әттим.
(Қилай пәрәзки, Киср йә Қәйсәрчә болдум,
Йә Шәддаду-адтәк бейишму ясаттим) (6547).
Ажун пүтрү туттум Сикәндәр тутарча,
Түкәл Нуһ йашын мән йашадым йашаттым.
(Искәндәрдәк алдим жаһанни пүтүнләй,
Нуһ өмрини пүтүн яшидим, яшаттим) (6548).
Өзүм Һәйдәр әрсә йашын тәг қылычлыг,
Йа Рустәмләйу мән ажунда чавықтым.
(Чеқиндәк қиличлиқ Һәйдәр әрсәм өзәм,
Я Рустәмдәк жаһанға даңқим тараттим) (6549).
Йа Иса болуп көккә ағдым тақы мән,
Йа Нушин рәван тәг төрү түз йорыттым.
(Болуп яки Әйса учуп көккә чиқтим,
Йә Нуширвандәк қанун адил йүрүттим) (6550).
Йа гәнчим түкәл болды Қарун нәңи тәг,
Йа Әсһаби рәс тәг тәмүр кәнд тоқыттым.
(Йә гәзнәм толуқ болди Қарун мелидәк,
Йә Әсһаби рәстәк төмүр шәһәр ясаттим) (6551).
Тақы болмаз әрсә ажун барча қодтум,
Өгүз тәг ақайы түпи тәг тоғайы.
(Бу һәм болмиса гәр, бу дунияни ташлап,
Еқиндәк ақай мән, шамалдәк учай мән) (6573).
Қими өзкә көз тәг йақын туттум әрсә,
Йағы чықты йәк тәг йәкиг нә қылайы.
(Көзүмдәк йеқин көрсәм мән кимни өзгә,
Шәйтандәк йав болди, уни нә қилай мән) (6577).
Чадан тәг тикәрләр чыбын тәг сорарлар,
Көпәк тәг үрәрләр қайусын урайы.
(Чаяндәк чақарлар, чивиндәк шорарлар,
Иттәк қаварлар, қайсисин урай мән) (6601).

Биликсиз йүрәк тил нәгүкә йарар,
Билик бирлә сув тәг қамуғқа йара.
(Билимсиз йүрәк, тил немигә ярар,
Билим бирлә судәк умумға яра) (6606).
Билик бир тәңиз ол учы йоқ түпи,
Нәчә сув көтүргәй сәмүргүк сора.
(Билим бир деңиздур, учи йоқ түви,
Ничәлик сүмүргәй су сүндүк шора) (6609).
Қәйик тағы көрдүм бу түркчә сөзүг,
Ачы ақру туттум йақурдум ара.
(Бу түркчә сөзни көрдүм явайи кейик,
Уни аста туттум, үгәттим ара) (6617).

2. **Антонимлар.** ҚБдики антонимлиқ қоллинишлар (контекстуал антонимларму буларниң ичидә) икки топқа бөлүнүп берилди. Биринчи топқа тәркивидә бирла антонимлиқ жүп бар бәйтләр, иккинчи топқа икки яки униңдин көп антонимлиқ жүпләр бар бәйтләр киргүзүлди. Биринчи топтикиләр алфавит тәртиви билән берилип, иккинчиси бәйтләрниң рәқәм тәртиви бойичә берилди.

Авучға — йигит. (Бовай — жигит).
Нәгү тәр әшитгил авучға сөзи,
Авучға сөзи ол йигитләр көзи (2984).
(Немә дәйду аңла, бовайлар сөзи // Бовайлар сөзи — жигитләр көзи).
Ағу — аш. (Оға — аш).
Ағу ол билигликкә дунйа ичи,
Анын аш йәйүмәз үзәр өз күчи (6384), 3995.
(Оғидур билимликкә дуния ичи // Шуңлашқа аш йәйәлмәс, үзәр өз күчини).
Ағу — шәкәр. (Оға — шекәр).
Шәкәр бирлә игдип бәрүр қин ағу,
Йайығ кут қылынчы бу ол ай бөгү (6129).
(Шекәр билән алдап, берәр кейин оға // Турақсиз кут қилиғи бу, һәй ақил).
Ағыр — учуз. (Қиммәт — әрзән).
Тиләсә ағырлар тапуғсуз қулуғ,
Тиләсә учузлар тусулмаз тапуғ (3728), 1603, 4856, 6135.
(Халиса қиммәт қилар хизмәтсиз қулни // Халиса әрзән, пайдисиз қилар хизмәтни).
Адаш — йағы (Адаш — дүшмән).
Адаш тутмақ асан күдәзмәки сарп,
Йағы болмақ асан йарашмақы сарп (4269), 5594, 6537.
(Адаш тутмақ асан, реайә қилмақ тәс // Дүшмән болмақ асан, ярашмиғи тәс).
Адаш көңли сынса болур қыр йағы,
Йағы қайда болса болур мың чоғы (3396).
(Адаш көнли сунса, болар дүшмән // Дүшмән нәдә болса, болар жанжал).
Адақ — баш. (Аяқ — баш).
Ойун сақышы ол бу дунйа иши,
Адақын тиләсә бәрүр бу башы (5927).
(Оюн охшаш бу дуния иши // Айиғин сорисаң, берәр у башин).
Адрылмақ — қавушмақ. (Айрилмақ — учрашмақ).
Нә көрклүг сәвинч ол киши адрылып,
Сәламәт қавушса тиләйү кәлип (3295).
(Нә гөзәл сөйүнчтур, киши айрилип // Саламәт көрүшсә, арзулап келип).
Аз — өкүш. (Аз — нурғун).
Укуш азын азлама асғы өкүш,
Билик азын азланма әркә көсүш (305), 2361, 3231, 4342, 4580 в.б.
(Әқил азлиғини аз демә, пайдиси көп // Билим азин аз демә, әргә аброй).

Аз әдгүкә артуқ өкүш шүкри қыл,
Өкүш болса нимәт аның қәдри бил (758).
(Аз яхшилиққа артуқ, көп шүкри қил // Көп болса немәт, униң қәдрин бил).
Аш аз йә ай олиг өкүш қыл тапуғ,
Сөз аз сөзлә өгрән әрдәм қамуғ (5301).
(Аш аз йә, һәй падиша, көп қил хизмәт // Сөзни аз сөзлә үгән бар яхшилиқ).
Аз — узун. (Аз — узун).
Қайу аз йашады қайусы узун,
Қайу баш көтүрди бәдүкрәк сөзүн (6393).
(Ким аз яшиди, ким узун // Ким баш көтәрди, йүксәлтти сөзин).
Азақ — одуғ, сақ). (Бошаң — ойғақ, сақ).
Одуг сақ кәрәк кәд кәрәксиз азақ,
Азақ болса ишчи болур иш узақ (2813).
(Ойғақ, сақ болуш керәк, кәрәксиз бошаң // Бошаң болса ишчи, болур иш узақ (йәни иш узақта һәл болиду).
Айытмақ — җәваб. (Соримақ — жавап).
Айытмақ оңай болды тәрси җәваб,
Җәвабқа әлиг билки болғай сәваб (1907).
(Соримақ оңай болди тәс жаваби // Жавапқа падиша билими болғай совап).
Ақы — әлги бәрк. (Сехи — қоли бәк).
Кәрәк әлги бәрк сақ кәрәксиз ақы,
Сачылмаса өтрү ағы қазнақы (2799).
(Қоли бәк вә сақ болуши керәк, керәкмәс мәртлик // Чечилмисун бошқа байлиғи, ғәзиниси).
Ақы — сараң. (Сехи — пәс, пишшиқ).
Ақы бол бодунқа ула нәң тавар,
Сараң болса бәгләр атын артатур (5220), 3036.
(Сехи бол хәлиққә бәргин мал // Пәс болса бәгләр, нами булғинар).
Ал — бәр.
Тилин сөзлә йумшақ нәгү қолса бәр,
Бәригли алыр көр аның асғы йәр (4331), 2052, 3983, 4507, 4539.
(Юмшақ сөзлә, немә сориса бәр // Бәргүчи алур, көр униң пайдисин йәр).
Йайығ дунйа әрсәл қуты әврилур,
Нәгү бәрди әрсә йана тәрк алур (3533).
(Вапасиз дунияниң турақсиз қуты кетәр // Немә бәрсә, йәнә қайта алур).
Ал — қызыл. (Һал — қизил).
Нәлүк ал бодудуң қызыл мәңзиңи,
Нәгү бәрди дунйа саңа өз өңи (6229).
(Немишкә һал бойидиң қизил мәңзиңни // Немишкә бәрди дуния саңа өз өңин).
Алқыш — қарғыш.
Киши әдгү атын көр алқыш булур,
Атықмыш әсиз өлсә қарғыш булур (246).
(Киши яхши ети билән алқиш тапар // Ети яман өлсә, қарғиш тапар).
Алтын сәра — әдиз әрш. (Алтун сәра — егиз әрш).
Әдиз әршта алтын сәрақа тәги,
Тозу барча муңлуғ турур бир тәни (477).
(Егиз әрштин алтун сәрағичә // Барлиғи бирдәк муһтаждур).
Ынчық — арзу. (Инжиқ, азап — арзу, һәзүр).
Тәрәрсән һәрамығ барыр сән қалыр,
Сән ынчық йәйу бар ол арзу йәйу (3385).
(Чачарсән һарамлиқ, барурсән (байлиғиң) қалур // Сән азап йәп, у һәзүр йәп).
Арслан — ыт.
Көр арслан болу бәрсә ытқа башы.
Бу ыт барча арслан болур өз тушы.
Қалы болса арсланқа ыт башчысы,

Ӧл арслан болур барча ыт сақышы (2047—2048).
(Көр арсланға болса иштқа баш // Бу барчә ишт болур арслан охшаш; Әгәр болса арсланға ишт башчи // Арсланлар болур барчә ишт кәби)
Арығ — арығсыз (Таза — паскина).

Тоғар күн арығ йа арығсыз тәмәз,
Қамуғқа йаруқлуқ бәрур эксүмәз (831).

(Чиқар күн таза яки паскина демәс // Барлиғиға йоруқлуқ берәр азаймас).
Асығ — йас. (Пайда — зиян).

Адашығ асығ йас ичиндә сына,
Бу йәрдә адақ тиксә бәк тут сәнә (4208), 982, 3352, 3355, 3776 в .б.

(Адашни пайда зиянда сина // Бу йәрдә пак болса, уни тут сән).
Ач — тоқ.

Ара ач ара тоқ йүгүргү кәрәк,
Бәги йатса әмгәк бу көргү кәрәк (4749), 923, 3596, 3753, 5317 в. б.

(Бәзән ач, бәзән тоқ жүгрәш керәк // Беги ятса жападур уни көрүш керәк).
Ачығ — татығ, сүчүг. (Аччиқ — татлик, чүчүк).

Көни сөз ирик ол көңүлкә ачығ,
Синурсә аның асғы бәргәй татығ (5774), 5777.

(Тоғра сөз жириктур, көңүлгә аччиқ // Сиңүрсә униң пайдиси бәргәй татлиқ).
Әгри — көни. (Әгри — тоғра).

Қамуғ нәң қатылды өз үгри билә,
Көни тур қатылма сән әгри билә (2252), 1583, 2023, 3898, 5510.

(Барлиқ нәрсә қетилди өз үйүри билән // Тоғра, тур, қетилма сән әгри билән).

Нәтәг бәг болур ол бодун эрклиги,
Көни әгрини адра тутмаз өги (5885).

(Қандақ бәг болиду у хәлиқ башчиси // Тоғра, әгрини айралмиса әқли).
Әдгү — эсиз. (Яхши — яман).

Әсиз баш көтүрсә көр әдгү йитәр,
Бу әдгү элиг болса әсиз кетәр (890), 238, 871, 888, 929, 1378 в б.

(Яман баш көтәрсә, көр яхши жүтәр // Бу яхши падиша болса, яман кетәр).
Әзаб — рәһмәт (Азап — рәһмәт).

Әзабы тәлим эрсә рәһмәти өкүш,
Йазуқлуғ үчүн болды рәһмәти көсүш (3650), 3651.

(Азави нурғун болса, рәһмәти көп // Гунакар үчүн болди рәһмәт қиммәт).
Әйб — эрдәм. (Әйип — пәзиләт).

Кими сәвсә әйби көр эрдәм болур,
Кими сәвмәсә эрдәм өктәм болур (534), 3513, 3516, 3517, 3518.

(Кимни сөйсә әйиви пәзиләт болур // Кимни сөймисә пәзилити өктәм болур).

Сәвитмиш үчүн дунйа әйби қамуғ,
Саңа болмыш эрдәм ай әлдә улуғ (3515).

(Сөйгиниң үчүн дуния әйиви барлиқ // Саңа болған пәзиләт һәй әлдә улуқ).
Әл — төр. Босуға — төр).

Билигсизкә төрдә орун болса көр,
Бу төр әлкә санды элиг булды төр.
Қалы билгәкә тәгсә әлдә орун,
Ол әл болды төрдә тақы кәд бурун (262—263).

(Билимсизгә төрдә орун болса көр // Бу төр босуға һесапланди, босуғини тапти төр; Әгәр билимликкә тәгсә босуғидин орун // Бу босуға төр, хелә бурун).

Тапуғчы тапуғ билсә төркә тәгир,
Тапуғ билмәсә төрдин әлкә кәлир (844).

(Хизмәтчи хизмәт билсә, төргә тегәр // Хизмәт билмисә төрдин босуғиға келәр).
Әмгәк — эрәж. (Жапа — раһәт).

Маңа тәгсә әмгәк эрәж мә тәгир,

Әраҗ бирлә әмгәк йанашу йорыр (3140), 432, 4842, 5190 в. б.
(Маңа йәтсә җапа, раһәтму келәр /; Җапа билән раһәт яндишип җүрәр).
Айа бәг әрәҗ қолма әмгәк көтүр,
Әрәҗ бирлә әмгәк адақшу йатур (2936).
(Һәй бәг раһәт халима, йоқат җапа // Раһәт билән җапа биллә җүрәр).
Әмгәк — сәвинч. (Җапа — сөйүнч).
Сәвинч кәчти әмгәк йәмә кәчгәй әрди,
Йава болды күн ай өкүнчкә басықтым (6546).
(Сөйүнч кәчти, җапаму кәчкәй // Бекар болди күн, ай өкүнчкә берилдим).
Әмр-у мәруф — нәпу мүңкәр. (Яхши ишлар — яман ишлар).
Қаны әмр-у мәруф қылығлы киши,
Қаны нәпу мүңкәрр тыдығлы киши (6472).
(Қени яхшилиқ қилғучи киши // Қени яманлиқ тийғучи киши).
Әрғуан — зәфәран.
Тәмам әрғуан тәг қызыл мәңзим әрди,
Бу күн зәфәран урғын әңдә тарыттым (6529).
(Тамам әрғувандәк қизил мәңизлик едим // Бүгүн зәфиран уруғини тенимдә тараттим).
Әрдәм — мүн. (Пәзиләт — камчилиқ).
Муны болды әрдәм сөзи болды сөз.
Әлиг турды әрсә аңар ачты көз (1644), 3413.
(Қамчилиғи болди пәзиләт, сөзи болди сөз // Падиша турған заман униңға ачти көз).
Толмақ — әрилмәк. (Толмақ — камаймақ).
Толу әрди айым әрилди толу,
Толу әрди қылқым барыр бу толу (1071).
(Толун еди ейим камайди толун // Толуқ еди қилиғим, барур бу толуқ).
Әркәк — тиши. (Әркәк — аял).
Айытмақлық әркәк турур ай әлиг,
Җәвабы тиши ол йәтурсә билик (979).
(Соримақ әркәктур, һәй падиша // Җаваби аялдур, йәткүзсә билиқ).
Әрш — сәра.
Бу әршта қоды көр сәрақа тәги,
Төрү барча бир тәг байатқа муны (3354).
(Бу әрштин төвән сәрағичә // Түзүм барчә бирдәк худаға муһтаж).
Сөзләмәк — әшитмәк. (Сөзлимәк — аңлимақ).
Өкүш сөзләйү билгә болмаз киши,
Өкүш әштү билгә булур төр башы (1015).
(Көп сөзләп билимлик болмас киши // Көп аңлап, билимлик болар төр беши).
Бағырсақ — бағырсыз. (Меһриван — меһирсиз).
Бағырсақ киши йоқ аҗунда тиләдим,
Бағырсызқа көңлүм нәгү тәг улайы (6576).
(Меһриван киши йоқ, дунниядин тилидим // Меһирсизгә көңлүмни немишкә улай).
Бағырсақ — Увутсуз. (Меһриван — уятсиз).
Бағырсақ кишиг тут өзүңкә йақын,
Увутсызны өздин йырақ тут сақын (5528).
(Меһриван кишини тут өзәңгә йеқин // Уятсизни өзәңдин жирақ тут сақ бол).
Бай — чығай. (Бай — гадай).
Чығай тәп айурлар қайу ол чығай,
Көзи сук чығай ол нәчә әрсә бай (5387), 2612, 3098, 3553, 3613, 3617, 3677, 3757, 4409, 4592, 4819, 5567, 5755, 6370, 6374, 6375.
(Гадай дәйду, ким у гадай // Ач көз гадайдур, қанчә болса бай).
Чығай өлсә кутлур кәтәр әмгәки,
Өлүм тутса ай бай сақыш бәрмәкиң (6378).
(Гадай өлсә кутилар, кетәр җапаси // Өлүм тутса һәй бәг һесап берисән).

Байат тапғы — киши тапғы. (Худа хизмити — хәлиқ хизмити).

Байат тапғы қалды киши тапғы қылдым,
Ажун тәгрә йүгрә өзүмни күрәттим (6541).

(Худа хизмити қалди, хәлиқ хизмити қилдим // Дуния кәйнидин йүгрәп өзәмни түгәттим).

Бар — йоқ.

Бир ол қатықсыз қарықсыз арығ,
Йақуғ бар қылур ол қылур йоқ барығ (3899), 735.

(Пәқәт у (худа) таза, пак, пакиз // Йоқни бар қилур, барни йоқ).

Бар — кәл.

Кәлу бәрди дунйа тиригли барыр,
Тиригли түкәр көр бу дунйа қалыр (5694), 746, 3698, 4872, 5086.

(Келиду дуния, тириклик кетиду // Тириглик түгәйду көр, бу дуния қалар).

Барышғу — кәлишгү. (Бериш — келиш. Мунасивәт бағлимақ).

Қатылса өзүм мән кишиләр билә,
Барышғу — кәлишгү кәрәк мән күлә (4569), 2495.

(Қетилсам өзәм мән кишиләр билән// Бериш—келиш қилишим керәк мән күлуп).

Бәг — қул.

Кәрәк бәг кәрәк қул нә әдгү әсиз,
Өзи өлди әрсә аты қалды из (235), 809, 2619, 3123, 4083, 4817, 4836, 6144, 6290, 6586.

(Бәг бол, қул бол яки яхши, яман // Өзәң өлисән қалсун из).

Аталық қылур көр атақа оғул,
Оғул бәг болуп көр ата болды қул (6485).

(Атилиқ қилур көр, атиға оғул // Оғул бәг болуп көр, ата болди қул).

Бәг ол бу көңүл көр қамуғ өз қулы,
Бәги қанча барса уду қул йолы (3856).

(Бәгдур көңүл көр, қалғини қули // Бәги нәгә барса, әгәшти қули).

Бәдүк — Қоды. (Бүйүк — төвән).

Өзүндә қоды ал киши алса сән,
Бәдүк түпкә йақма булун болға сән (4479).

(Өзәңдин төвәнни ал аял алсаң // Бүйүк нәсилгә йеқинлима, әсир болисән).

Бәрмәк — йандру алмақ. (Бәрмәк — яндуруп алмақ).

Байат бәрди анар жан рәван,
Йана йандру алды чықып барды жан (6296).

(Худа бәрди униңға жан// Йәнә яндуруп алди, чиқип барди жан).

Бәрк йапушмақ — көңүл үзмәк.

Сән әмди йапуштың бу дунйақа бәрк,
Қатығлап көңүл мундын үзгил бура (6630).

(Сән әнди йепиштиң бу дунияға бәк // Қаттиқ бол, көңүл мундин үз).

Биликлиг — биликсиз.

Биликлиг бор ичсә биликсиз болур,
Биликсиз бор ичсә болур кәнд кичиг (2659), 1711, 2449, 2650, 3225.

(Билимлик һарақ ичсә, билимсиз болур // Билимсиз һарақ ичсә болур кичик).

Биликсиз биликлигкә болды йағы,
Биликсиз биликлигкә қылды чоғы (200).

(Билимсиз билимликкә болди дүшмән // Билимсиз билимликкә қилди жапа).

Бир — он.

Шүкүр қылса нимәт бири он болур,
Бири он болуп көр әви нәң толур (759).

(Шүкри қилса немәт бири он болур // Бири он болуп, өйи малға толур).

Киши әдгүлүккә қылур әдгүлүк,
Бириңә йануты қылур он үлүк (5766).

(Киши яхшилиққа қилар яхшилиқ // Биригә жәвабән қилур он һәссә).

Бош — қул.

Бошуғ қул қылайын тәсә бәлгүлүк,
Ақы бол үлә нәң көтүрдүң үлүг (4556), 2991.
(Бошни қул қилай десәң // Сехи бол, мал бәргин, үлишин көтәр).
Бөри — қозы.
Кутулды бодун кәтти әмгәкләри,
Қозы бирлә қатлып йорыды бөри (1040), 461, 3096.
(Қутулди хәлиқ, кәтти жапалири // Қоза билән қетилип жүрди бөрә).
Бөри — қой.
Әлин этти түзди байуды бодун,
Бөри қой билә сувлады ол өдүн (449).
(Елини дуруслиди, түзиди бейиди хәлиқ // Бөрә қой билән су ичти у чағ).
Қалын ач бөриләр йығылды сана,
Қойуғ кәд кудәзгил ай әлчи тоңа (5164).
(Нурғун ач бөриләр жиғилди саңа // Қоюңни яхши кузәт, әй әл беши, батур).
Бу күн — йарын. (Бүгүн — этә).
Йарын болғу ишкә бу күн эт этик,
Мана мундағ айды биликлиг тәтик (5702), 5503.
(Әтә болидиған ишқа бүгүн қил ғәйрәт // Маңа шундақ деди билимлик, тетик).
Вәфа — жәфа.
Жәфа қылғучыға қылу тур вәфа,
Вәфа әр қылур ол әсизләр жәфа (3432), 716, 3390, 3427, 3790, 5160, 5320, 6362, 6517, 6574.
(Жапа қилғучиға қил вапа // Әрләр вапа қилур, еси йоқ жапа).
Зәһһак — Фәридун. (Зәһһак (залим падиша) — Фәридун (Адил падиша).
Сөкүшлүг нәлүк болды Зәһһак отун,
Нәлүк өгди булды Фәридун кутун (241).
(Немишкә яман аталди Зәһһак // Немишкә мәдһийә тапти Фәридун).
эфәран — йақут.
Ажун қыртышы болды алтун өңи,
Йашық зәфәран қылды йақут өңи (5669).
(Дуния туси болди алтун рәңлик // Асман зәфиран қилди якут өңини).
Дин дали — дунийа далы. (Дин тармағи — дуния тармиғи).
Бу дин далы дунйа далы қаршы ол,
Йағушмаз икигүн йолы қаршы ол (5311), 6498.
(Бу дин тармиғи, дуния тармиғи қаршидур // Йеқинлашмас иккиси йоли).
Дунйа — укби. (Бу дуния — у дуния, ахирәт).
Бу дунйа ишиңә қатылмыш киши,
Қылумаз тапуғ бирлә укби иши (3340), 3410, 4862.
(Бу дуния ишиға қошулған киши // Қилалмас хизмәт у дуния ишиға).
Байат бәрди қулқа ики көз қулақ,
Бири дунйа бақса бири укби бақ.
Әлиг бәрди ики сунуп тутғуқа,
Бири дунйақа тут бири укбиқа (3657—3658).
(Худа бәрди қулға икки көз қулақ // Бири бу дунияға бақса, бири у дунияға; Қол бәрди икки, сунуп тутушқа // Бири билән бу дунияни, бири билән у дунияни).
Дост — дүшмән.
Өз асғы тиләр достқа бәрмә көңүл,
Асығ болмаса болды душман төңүл (4274).
(Өз пайдисини тилигән достқа көңүл бәрмә // Пайда болмиса, дүшмән болиду, униндин ваз кәч).
Иди — қул. (Егә — қул).
Қулуң мән идим сән қул аты қул оқ,
Идим сән түзүн сән идилик қыл оқ (6510).
(Қулуң мән, егәм сән. Қул ети пәқәт қул // Егәм сән түз, егилик қил).
Илм-у куран — фәсад фиск.
Фәсад фисқ уни көр удытмаз кәчә,

Қаны илм-у қуран уни аз чәчә (6483).
(Питнә-пәсад уни ухлатмас кечә // Қени илму қуран, бәк аз у).
Ич — таш.

Киши көркиңә ич қылқы әш ол,
Йүзи көрки бирлә қылынғы түш ол.
Ташы көрсә тап тут ичинә тануқ,
Ташы тәг ичи ол ичи тәг ташы (2215—2216), 425, 863, 1645, 1696, 2500, 2552, 2601, 2657, 3079, 3124, 3360, 4266, 4873, 5104, 5495, 5497, 5602, 5848 в. б.

(Киши көркигә ич қилиғи тәңдур // Үз көрки билән қилиғи охшаштур; Тешини-көрсәң ичигә гува // Тешидәк ичи, ичидәк теши).
Ирик сөз — сүчиг сөз. (Жирик сөз — чүчүк сөз (татлиқ сөз).

Ирик сөзләмәгү өзүг тутғу бәрк,
Ирик сөзкә томлыр киши көңли тәрк (5221).

(Қопал сөзлимә өзәңни тут бәк // Қопал сөзгә тоңлар киши **көңли тез**).
Йа — оқ.

Бодум әрди оқ тәг көңүл әрди йа,
Көңүл қылғу оқ тәг бодум болды йа (371), 6532.

(Бойум еди оқтәк, көңүл еди я // Көңүл болғанда оқтәк, **боюм болди йа**).
Йағыз йәр — йашыл көк. (Қоңур йәр — йешил көк).

Сөз асғы билә көр йағыз йәрдәки,
Йашыл көккә йоқлар болур тәрдәки (1002).

(Сөз пайдиси билән көр қоңур йәрдики // Йешил көккә **йәтти, болуп тәрдики**).
Йағыз йәр — қара йәр. (Қоңур йәр — қара йәр).

Нәгү асғы аһир қара йәр қойы,
Аның түшнәки ол йағыз йәр ойы (3570).

(Немә пайда ахир қоңур йәр қойни // Униң ятиғи **қоңур йәр оймини**).
Йағуқ — йырақ. (Йеқин — жирақ).

Көңүл арзуласа йырақ йәр йақын,
Болур тәрк тиләкин булур ол анук (5044).

(Көңүл арзулиса жирақ йәр йеқин // Болар тез тилигини, **болар еник**).
Йаваш — йавлақ. (Жугач — яман).

Тәлим болды әлдә бу йавлақ киши,
Йаваш болды сатғағ көтурмәз башы башы (6453).

(Нурғун болди әлдә бу яман киши // Жугач дәпсәндә болди, **көтәрмәс беши**).
Йай — қыш. (Яз — қиш).

Кимин йашы алтмыш түкәтсә сақыш,
Татығ барды андын йайы болды қыш (367), 1052.

(Кимниң йеши атмишни түгәтсә // Татлиғи кәтти униңдин, йези болди қиш).
Йақын — йырақ.

Көңүлсиз қайу йәркә маңса адақ,
Нәчә йәр йақын әрсә болды йырақ (5046), 3325, 3705, 4278, 5049 в. б.

(Көңүлсиз нәгә маңса айақ // Қанчә йеқин болсиму, болди **жирақ**).
Йалған — көни. (Ялған — тоғра).

Қалы арзу йәр ол төру бәргүчи,
Көни йалғанығ адра тутмаз тучы (5887).

(Қандақ арзуға йетәр қанун бәргүчи // Тоғра ялғанни айралмиса даим өзи).
Йалған — чын.

Әшитгил сөзүг иртә йалған чынығ,
Чынығ өзкә алғыл қына йалғанығ (5877), 5873.

(Аңлиғин сөзни, излә ялған чинини // Чин сөзни алғин, **ялғанни әйиплә**).
Йам — йанан. (Чөп, әхләт — пил).

Кәрәкиндә булса киши өз муңы,
Йам әрсә йаңанча болур ол тәңи (2817), 2819.

(Керәк вахтида тапса киши издигинини // Әхләттәк кичик болсиму пилға эң).

Йаңан — чыбын.

Чыбын болды душман йаңанқа бәдүк,
Ысырса йаңаңығ сучытур кәд өк (3399).

(Чивин болса дүшмән, пилдәк буйүккә // Чақивәрсә пилму қаттиқ сәкрәйду).

Ярағлығ — йарағсыз.

Йарағлығны әтмәк тиләсә өзүң,
Ярағсызқа йақма кәсилди сөзүң (5205), 2236, 5655.

(Ярамлиқ иш тилисәң өзәң // Ярамсизға йолима, кесилди сөзүң).

Йаруқ күн — қара түн.

Қара түн ичиндә турур кәлгү иш,
Йарутур йаруқ күн айа әдгү әш (4925), 127, 3193.

(Қара түн ичидә турур қилидиған иш // Йоритар йоруқ күн әй яхши дост).

Йат — қадаш. (Ят — қериндаш).

Қадаш қадғуларын қадаш йәмәсә,
Адын йат қачан йәр қадаш болмаса (3336), 6582.

(Қаяш қайғулирини қаяш йемисә // Башқа, йат қачан йәр, қаяш болмиса).

Йат — йүгүр. (Ят — жүгрә).

Кәрәк йат кәрәк дунйа тәзгин йүгүр,
Нәгү әрсә қисмәт саңа ол тәгүр (1742), 1742.

(Мәйли ят, мәйли дуния кәзгин жүгрәп // Немә болса қисмәт, саңа у тегәр).

Йаш — қары.

Қылынчы қары көрсә йашы йигит,
Аңар муңлуғ арзун өгә йа тәгит (1868).

(Қилиғи қери көрсәң, йеши жигит // Аңа муһтаж қул вә данишмән).

Йашармақ — қурымақ.

Қалы болмаса әдгү йарлығ тилин,
Йашармыш чечәкләр қурыр тәрк билин (1810).

(Әгәр болмиса яхши буйруқ // Яшармас чечәкләр, қурар тез билгин).

Йәрмәк — өгмәк. (Сөкмәк — махтимақ).

Баса кәлди шаир бу сөз тәргүчи,
Кишиг өггүчиләр йәмә йәргүчи (4392).

(Әнди кәлди шаир, сөз тәргүчи // Кишини махтиғучи һәм сөккүчи).

Йигитлик — қарылық.

Йигитлик нәгү йығды әрсә маңа,
Қарылық кәлип алды кәлгәй саңа (372), 1079, 4692, 4693, 5716.

(Жигитлик немә жиққан болса маңа // Қерилиқ келип алди, кәлгәй саңа).

Йинчү — сай ташы. (Үнчә — сай теши).

Киши көңли түпсиз тәңиз тәг турур,
Билик йинчү саны түпиндә йатур.
Тәңиздин чықармаса йинчү киши,
Кәрәк йинчү болсун кәрәк сай ташы (211—212).

(Киши көңли түпсиз деңиздәк турур // Билим үнчә охшаш түвидә йатур; Деңиздин чиқармиса үнчини киши // Мәйли үнчә болсун, болар сай теши).

Йығламақ — күлмәк.

Нәчә қадғу сақынч сәни булнаса,
Йана оқ күләр көз нәчә йығласа (6343), 3595.

(Қанчә қайғу, азап сени әсир қилса // Йәнила күләр көз, қанчә жиғлиса).

Йылқы — киши.

Биликлиг уқушлуғ киши ол киши,
Анында нару барча йылқы тушы (3165).

(Билимлик, әқиллик кишидур киши // Униңдин башқиси һайван охшаш).

Йыпар — кафур. (Ипар — Қамфара).

Йитурдум йигитлик йәтилди йашым,
Йыпар кәтти кафур ашунды башым (4848), 6530.

(Жүтәрдим жигитлик йәтти йешим // Ипар кәтти, кафур пүркәнди бешим).

Йыпар — пәлид. (Ипар — паскина).

Йыпардын йыпар оқ йыдыр ол ыды,
Пәлиддин кәлир ол арығсыз йыды (6514).
(Ипардин ипарла пурайду // Паскинидин келиду әски пурақ).
Кәң — тар.
Бу кәң дунйа өзкә күчүн қылма тар,
Йазуқлуғ қулыңа байат фәзли бар (3649).
(Бу кәң дунияни зорлап қилма тар // Гунакар қулиға худа фәзли бар).
Кәрәклиг — кәрәксиз.
Кәрәклиг ишим барча йәрдә қодуп,
Кәрәксизни қылдым һавақа удуп (1174).
(Керәклик ишимни барчә йәрдә қоюп // Керәксизни қилдим һәвәскә уюп).
Кирмәк — чықмақ.
Қайу ишкә кирсә чықышыңны көр,
Чықыш көрмәсә иш болур әркә қор (1316), 4038, 4538, 4808 в. б.
(Қайси ишқа кирсәң чиқишиңни көр // Чиқиш көрмисә, иш әргә хор болур)
Қарынқа сүчиг кирсә чықрур сөзүг,
Бу чықмыш сөз өк йандру өртәр өзүг (2656).
(Қосаққа кирсә һарақ, чиқирар сөзни // Бу чиққан сөз, қайта көйдирәр өзәңни).
Битикчи күдәзгү кириш һәм чықыш,
Битикин күдәзгү қамуғ түрлүг иш (2774).
(Хәтчи күзәтсун кирим чиқимни // Хәт билән күзәткин барлиқ ишни).
Кичиг — улуғ. (Кичик — чоң).
Өзүңдә улуғқа тапуғ қылса өз,
Өзүңдә кичигкә сүчиг тутса сөз (706), 500, 552, 611, 1013, 1823, 2116, 2665, 3398, 4092, 4153, 4178, 4531, 4658, 5060, 5197 в. б.
(Өзәңдин чоңға хизмәт қилсаң сән // Өзәндин кичиккә татлиқ тутсаң сөз).
Киши — фәриштә.
Қалы биз киши әрсәмиз ай бөгү,
Оларығ сәзиксиз фәриштә тәгү (6428), 6596.
(Әгәр биз адәм болсақ әй батур // Улар шубһисиз пәриштәдур).
Көк — қара йәр.
Башың көккә тәгсә бәдүклүк атың,
Кирип йатғу орнуң қара йәр қатын (4820).
(Бешиң көккә йетип, бүйүклисә намиң // Кирип ятидиған орнуң қара йәр қети).
Көңүл алмақ — көңүл бәрмәк.
Бәзәнип көр әтнип көңүлүг алыр,
Көңүл бәрдиң әрсә йүз әврәр барыр (5232).
(Безинип, ясинип көңүлни алиду // Көңүл бәрсәң үз өрийду).
Көрклүг — көрксүз.
Бу отуғ нәгү тәг өчүрсә өчәр,
Кәрәк әрсә көрклүг йа көрксүз қучар (3609).
(Бу отни қандақла өчәрсә өчәр // Мәйли чирайлиқ, мәйли сәт қучса йетәр).
Күләр йүз тутмақ — қашын түгмәк.
Саңа түгмәдим мән бу қашым көзүм,
Күләр йүз тутар мән сәвинчлиғ өзүм (6232).
(Саңа түгмидим мән бу қешим, көзүм // Күләр үз тутармән, сөйүнчлүг өзәм).
Күн — түн.
Бу күнки күниңдә йарынқы күнүң.
Бары әдгү болсун йарынқы түнүң (5307), 383, 760, 3633, 3655 в. б.
(Бүгүнки күниңдин этики күнүң // Техиму яхши болсун этики түнүң).
Қара — өрүң. (Қара — ақ).
Қарақа йағума ай қылқы өрүң,
Өрүңкә қара тәрк йуқар ол көрүң (4239).
(Қариға йолима, әй қилиғи ақ // Аққа қара тез жуқар, көрүң).
Қара баш — қызыл тил.

Қызыл тил қара башқа йавлақ йағы,
Бу йавлақ йағығ бәклә инчин салын (2692).

(Қизил тил қара башқа яман дүшмән // Бу яман дүшмәнни бәклә, теч яша).

Қатылмақ — қачмақ.

Кишиддин қачарсән нә қылды киши // Кишикә қатыл әт кишиләр иши).

(Кишидин қачарсән, немә қилди киши // Кишигә қетил, қил кишиләр иши).

Қәләм — қылыч.

Қылыч бирлә тутлур қалы тутса әл,
Қәләм бирлә баслур қалы басса әл (2711), 268, 2426, 2714, 2715.

(Қилич билән тутилар, әгәр тутса әл // Қәләм билән бесилур, әгәр басса әл).

Қол — қолма. (Хала — халима).

Өзүң асғы қолма бодуи асғы қол,
Бодуи асғы ичрә өзүң асғы ол (5353).

(Өзәңниң пайдисини ойлима, хәлиқ пайдисини ойла // Хәлиқ пайдиси ичидә сениңму пайдаң бар).

Қуғу — қузғун. (Аққуш — қузғун).

Йалың йүзлүг әрдим пүтүрди сақал,
Қара қузғун әрдим қуғу қылды чал (1098), 5643.

(Ялаң үзлүк едим өсүрди сақал // Қара қузғун едим аққуш қилди баш).

Тәгүрди әлгин маңа әлиг йашым,
Қуғу қылды қузғун түси тәг башым (365).

(Тәккүзди қолин маңа әллик йешим // Аққуш қилди қузғун түсидәк бешим).

Қызыл — сарығ.

Түшүкрәк көрүр мән сәниң көңлүңи,
Сарығрақ көрүр мән қызыл мәңзиңи (5686), 1164, 4485, 4959.

(Чүшүгирәк көримән сениң көңлүңни // Серигирақ көримән қизил мәңзиңни).

Қысурмақ — узатмақ. (Қисқартмақ — узартмақ).

Тилиг кәд күдәзгил күдәзилди баш,
Сөзүңни қысурғыл узатылды йаш (176), 4296.

(Тилиңни бәк кузәткил, күзитилди баш // Сөзүңни қисқарткин, узитилди яш).

Нимәт — миһнәт.

Ай нимәт идиси өлүм миһнәтиң,
Ай миһнәт идиси өлүм нимәтиң (6377), 6450.

(Һәй немәт егиси өлүм меһнитиң // Һәй меһнәт егиси өлүм немитиң).

Одуг — усайуқ. (Ойғақ — ухлиған).

Ай әлиг қатығлан одуг тур одуғ,
Усайуқ кишикә тоқынур йодуғ (5257).

(Һәй әлиг қаттиқ бол ойғақ жүр ойғақ // Ухлиған кишигә тегиду зиян).

Ойун — чын.

Сәниндә турур чын мәниндә ойун,
Ойун қалды чынқа бәрур мән бойун (4877).

(Сениндә бар чин мениндә оюн // Оюн қалди чинқа берүрмән боюн).

Оң — сол.

Йолуң оңда кәлсә әтилди ишиң,
Қалы солча кәлсә улып чал башың (1392), 1863, 2069, 4059.

(Йолуң оңдин кәлсә, қилинди ишиң // Әгәр солдин кәлсә, һувлап ур бешиң).

Оң — тәтрү.

Кимиң болса дәвләт узады әлиг,
Қамуғ тәтрүси оң сөзи өг билик (3075), 5507.

(Кимниң болса дәвлити узарди қоли // Барлиқ тәтүри — оң, сөзи — әқил, билим).

От — сув.

Төру сув тәг ол күч көр от тәг йодуғ,
Сүзүг сув ақыттың удыттың отуғ (3107).

(Қанун судәктур, күч (зулум) оттәк бала // Сүзүк су еқиттиң өчүрдиң отни).

Отун — түзүн. (Яман — түз).

Отун мән отундин отунлуқ кәлир,
Түзүн сән йазуқум кәчүр ай билир (6513), 3780.

(Яманмән ямандин яманлиқ келур // Түзсән, гунарим кәчүр, әй билармән).
Өгмәк — сәкмәк. (Махтимақ — сөкмәк).

Олар өгсәләр өгди әлкә барыр,
Қалы сөксәләр аты артар қалыр (4396), 184, 1020, 3100.

(Улар (шеирлар — Р. А.) махтиса мәдһи әлгә барар // Әгәр сөксә етиң булгинар, қалар).
Өлүг — тириг.

Билик тәгмәсә кимкә әрсә үлүг,
Тириг тәсә болмаз аны тут өлүг (2450), 5143, 3930, в. б.

Патар — тоғар. (Патар — туғар (шәриқ — ғәрип).

Йәмә йарлық ағыл қамуғ муминығ,
Тоғардын патарқа тәги ай арыс (6512), 3706, 4423.

(Йәнә коллиғин барлиқ мөмүнни // Шәриқтин ғәрипкичә, әй таза).
Сақынч сәвинч. (Қайғу — сөйүнч).

Айур ай оғул қылма артуқ сақынч,
Сақынч кәчсә аһир түпиндә сәвинч (1549), 1241, 1584, 3411, 4257, 5868, 5968, 6025, 6026, 6235, 6587, 6022.

(Дәйду: «Һәй оғул қилма артуқ қайғу // Қайғу кәтсә ахири, түвидә сөйүнч).

Қайу бәгдә болса бу арқуқ қылынч,
Иши барча тәтрү сәвинчи сақынч (1984).

(Қайси бәгдә болса, бу әски қилиқ // Иши барчә тәтур, сөйүнчи қайғу).
Сақлық — усаллық. (Сақлиқ — осаллиқ)

Бу сақлиқ билә санчты бәгләр йағы,
Усаллық билә бузды бәглик бағы (2026).

(Бу сақлиқ билән санчты бәгләр дүшмән // Осаллиқ билән бузди бәглик беғи).
Сачмақ — тәрмәк.

Нә йаңлығ бу дәвләт турумаз қачар,
Тәрилмиш нәниңни түкәл ол сачар (5188).

(Бу хил бу дәвләт турмас қачар // Терилгән нәрсәңни у түгәл чачар).
Сөзләсә — сөзләмәсә.

Сөзүг сөзләмәсә саңа қул болур,
Қалы сөзләсә сән сәни қул қылур (3880), 174, 1027.

(Сөзни сөзлимисәң саңа қул болур // Әгәр сөзлисәң сени қул қилур).
Тайақ — төмүр.

Сынама йағығ сән бәдүк бил улуғ,
Тайақлығ йағықа тәмүр қалқан әт (4263).

(Синима сән дүшминиңни бүйүк бил уни // Таяқлиқ дүшмәнгә төмүр қалқан тут).
Тикән — торқу. (Тикән — иләк).

Айур бу қадашың ирик сөзләмиш,
Аңар торқу ылтым тикән чикнәмиш (3846).

(Деди: «Бу каяшиң жирик сөзләпту // Униңға ипәк әвәтсәм, тикән яндуруп-ту).
Увутлуқ — увутсуз.

Увутлуқ кәрәк һәм көзи тоқ пүтүн,
Увутсуз киши ол кишидә отун (2199), 1309, 2762.

(Уятлиқ болуш керәк һәм көзи тоқ, пүтүн // Уятсиз киши — кишиләр ямини).
Учмақ — тамуқ. (Бейиш — дозақ).

Ики әв йаратты бу һәлққа қамуғ,
Бири аты учмақ бириниң тамуғ (3654), 3656.

(Икки өй яратти бу барлиқ хәлиққә // Бириниң ети бейиш, бириниң дозак).
Һәлал — һәрам.

Һәрамқа қатылма ай әлиг сақын,
Һәрамқа карарур көңүл бил йақын.
Сақынуқ болайын тәсә ай күлүг,
Һәлал йә һәрамдын көтүргил үлүг (5347—5348), 3546, 6457, 6461.

(Һарамға қетилма, әй әлиг һәргиз // Һарамға қарияр көңүл яхши бил; Сақ болай десәң, әй даңлиқ // һалал йә, һарамдин үзгин үлүш).

Тәркивидә икки яки униңдин көп антонимлиқ жүпләр бар бәйтләр:

Тил асғы тәлим бар йасыма өкүш,
Ара өгдилүр тил ара миң сөкүш (177).

(Тил пайдиси көп, зийиниму жиқ // Бәзән махтилиниду, тил, бәзән сөкүлиду).

Биликлиг әди аз биликсиз өкүш,
Уқушсуз өкүш бил уқушлуғ көсүш (199).

(Билимлик еди аз, билимсиз көп // Әқилсиз көп бил, әқиллиқ қиммәт).

Бири әдгү эрди аны өгдиләр,
Бири әсиз эрди аны сөктиләр (242).

(Бири яхши еди уни махтиди // Бири яман еди уни сөкти).

Йашы қысға әсиз өкүнчүн қарыр,
Узун йашлығ әдгү өкүнчсиз йорыр (348).

(Йеши қисқа аңсиз, өкүнч биләп қерар // Узун яшлиқ яхши, өкүнчсиз жүрәр).

Әраж қолса әмгәк туташы барыр,
Сәвинч қолса қадғу туташы йорыр (434).

(Раһәт халиса, жапа тутишип барар // Сөйүнч халиса қайғу тутишип жүрәр).

Көңүл кимни сәвсә муң әрдәм болур,
Қамуғ тәтрүси оң қоқузы толур (536).

(Көңүл кимни сөйсә ками пәзиләт болур // Бар тәтүри оң, камиму толар).

Қамуғ ишкә әвмә сәрии өз тутун,
Сәрипсә булур қул бу бәглик қурын (588).

(Барлиқ ишқа алдирима, сәвир қил, өзәңни тут // Сәвир қилса, қул тапар бәглик қатарин).

Әрәж мәндә әмгәк мәниңдин тәзәр,
Сәвинч мәндә сақынч маңа йол азар (677).

(Раһәт мәндә, жапа мәндин тезәр // Сөйүнч мәндә, қайғу маңа йол тапалмас).

Йаны нәң болурда бу әски нәрәк,
Талу нәң болурда йавуз нә кәрәк (688).

(Йеңи нәрсә барда, әски керәк әмәс // Яхши нәрсә барда яман керәкмәс).

Кувәнмә бу кутқа кәлир һәм барыр,
Ынанма бу дәвләт бәрур һәм алыр (694).

(Мәғрурланма бу кут келәр, һәм кетәр // Ишәнмә бу дәвләт берәр һәм алар).

Бу әдгү оң ол көр әсизлик бу сол,
Солуңдин таму орны уштмаһ оң ол (917).

(Бу яхши — оңдур, яманлиқ — сол // Солда дозақ орни, оңда бейиштур).

Киши қылқы әсиз көрүр мән көзүң,
Әрәжи аз ол көр өкүнчи узун (926).

(Инсан қилиғи яман, көрүрмән көзүм билән // Раһити аз, өкүнчи узун).

Биликсиз тили тутчы бәрклиг кәрәк,
Биликсиз киши тиликә эрклиг кәрәк (971).

(Билимсиз тилиға дайим бәклик керәк // Билимлик тилиға әрклик керәк).

Көни сөзләсә сөз көр асғы өкүш,
Калы сөзләсә әгри барча сөкүш (1025).

(Тоғра сөзлисә сөз, пайдиси көп // Әгәр сөзлисә әгри, барчә сөкүш).

Инигли ағар ол ағығлы инәр,
Йаруғлы түнәр ол йорығлы тынар (1049).

(Төвәнлигән егизләр, егизлигән чүшәр // Йоруған өчәр, жүгригән тинар).

Сәвинч арзу нимәт туру қалғалыр,
Сакынч кадғу миһнәт маңа кәлгәлир (1074).

(Сөйүнч, арзу, немәт туруп қалғудәк // Муң, қайғу, меһнәт маңа кәлгүдәк).

Кайу ким тоғар эрсә өлгү кәрәк,
Кайу нәң ағар эрсә илгү кәрәк (1086).

(Қайси ким туғулса, өлүши керәк // Қайси нәрсә өрлисә, чүшиши керәк).

Ағышқа ипйиш ол әдизкә ратығ,
Сәвинчкә сақынч ол ачығқа татығ (1087).
(Өрләшкә чүшүштур, егизгә петиш // Сөйүнчкә қайғудур, аччиққа татлиқ).
Сүчиг бу тириглик ачығ бу өлүм,
Анунды қаны әмди қачғу йолум (1170).
(Татлиқ бу тириклик, аччиқ бу өлүм // Униңдин қени энди қачар йолум).
Бу дунйа бәги сән аңа болма қул,
Сәни қодмаз әркән аны қодғу тул (1376).
(Бу дуния беги сән, аңа болма қул // Сени қоймиса, сән уни қой).
Әсиз эдгү қалмаз нәчә түз өлүр,
Улуғ йа кичиг тут қара йәр болур (1540).
(Яман, яхши қалмас қанчә түз өлүр // Чоң яки кичик қара йәр болур).
Кишидә қайу ол киши өггүси,
Ақы өггуси ол сараң сөкгүси (1731).
(Кишиләрниң қайсиси махтилар // Сехи махтилар, пәс сөкиләр).
Қалы өгмәгү ол уқушлуғ кишиг,
Нәтәг йәрмәгәй бу уқушсуз ишиг (1776).
(Әгәр махтисам әқиллиқ кишини // Қандақ сөкимән әқилсиз ишни).
Уқушсуз өлүг ол уқушлуғ тириг,
Уқуш мунча тәңлиг адыртылар эриг (1839).
(Әқилсиз өлүктур, әқиллиқ тирик // Әқил шундақ әрләрни айрийду).
Қачығлығ йәтәр ол учуғлуғ тутар,
Сынуқуғ сапар ол бузуқуғ этәр (1859).
(Қачқанға йетәр, учқанни тутар // Сунғанни таңар, бузулғанни түзәр).
Сөзүг сөзләмәсә сав алтун саны,
Бақыр болды тилдин чықарса аны (1916).
(Сөзни сөзлимисә сап алтун охшаш // Мис болди тилдин чиқарса уни).
Биликлиг биликсиз чығай бар йа бай,
Уқушлуғ уқушсуз отун бар қәд ай (1923).
(Билимлик, билимсиз, гадай вә бай // Әқиллик, әқилсиз, жаһил дайим бар).
Әл артар төрү бирлә этлур ажун,
Әл эксүр бу күч бирлә бузлур ажун (2034).
(Әл артар қанун билән, түзиләр жаһан // Әл камияр зулум билән бузилар жаһан).
Тилин сөзләсә сөз шәкәрдә сүчиг,
Бойун бәрди бәг қул улуғ йа кичиг (2070).
(Тилда сөзлисә сөз шекәрдин татлиқ // Боюн бериду бәг — қул, чоң — кичик).
Сәвинчи аз ол көрсә қадғу өкүш,
Аз ол өггүси тәлимрәк сөкүш (2148).
(Сөйүнчи аздур көрсә, қайғу көп // Аздур мәдһийиси, толарақ сөкүш).
Өкүш сәвмәгүчи сәвәри аз ол,
Кәриши тәлимрәк эрәжи аз ол (2150).
(Көп сөймигүчиниң сөйүми аздур // Жапаси көп раһити аздур).
Вәфалығ болур бу уруғлуғ киши,
Жәфачы болур ол арығсыз иши (2195).
(Вапалиқ болур бу уруқлуқ киши // Жапачи болур паскина иши).
Әсиз эдгү бирлә йарашмаз болур,
Көни эгри бирлә күрәшмәз болур (2249).
(Яхши яман билән яришалмас // Тоғра эгри билән чиқишалмас).
Қара түн йаруқ күнкә йақмаз йағуқ,
Йашыл сув қызыл отқа болмаз қонуқ (2250).
(Қара түн йоруқ күнгә йолимас йеқин // Йешил су, қизил отқа болмас қонақ).
Асығ қылса азған аның мән қулы,
Чәчәк йаслығ эрсә пичәр мән улы (2573).
(Пайда қилса азған, мән униң қули // Гүл зиян болса, кесәрмән һулини).
Қайу бәг суқ эрсә чығай ол чығай,

Қайу қул көзи тоқ бәг ол көңли бай (2620).
(Қайси бәг тоймас болса, гадайдур // Қайси қул көзи тоқ, бәг у — көңли бай).

Ағыздын ара от ара сув чықар,
Бириси этикли бириси йықар (2686).
(Еғиздин бирдә от, бирдә су чиқар // Бири түзәр, бири бузар).

Алымқа бәримкә оңай болса өз,
Улуғқа кичигкә сүчиг тутса сөз (2804).
(Елиш, беришқа кәң болса өзи // Чоң кичиккә татлиқ тутса сөзини).

Асығлығ қул эрсә оғулда йақын,
Асығсыз оғулны йағы бил сақын (3003).
(Пайдилиқ қул болса, у оғулдин йеқин // Пайдисиз оғулни дүшмән бил).

Бу йаңлығ турур бу ажун өңдиси,
Саранқа сөкүши ақы өгдиси (3049).
(Бу хил турур дуния түзүми // Пәскә сөкүш, сехиға мәдһийә).

Әлиг дәвләтиндә этилди ажун,
Сақынч қысға болды сәвинчләр узун (3103).
(Падиша дөлитидә түзәлди дуния // Қайғулар қисқа болди, сөйүнчләр узун).

Асығ йас нә әдгү әсиз бары,
Байаттын турур көр аның тәқдири (3353).
(Пайда, зиян яки яхши, яман барлиғи // Худадиндур униң тәғдири).

Көңул оғлағу ол сынағу мунар,
Исигкә эрир тәрк соғуққа тоңар (3395).
(Көңүл назуктур синиған буни дәр // Иссиққа ерәр, соғқа тоңлар).

Ирик сөзкә йумшақ йанут қылса өз,
Ачығ сөзләсәләр сүчиг тутса сөз (3426).
(Жирик сөзгә йумшақ жавап қилсаң // Аччиқ сөзлисә, татлиқ сөз тутсаң).

Сәни ким сөкәр эрсә өгкил аны,
Отун ол болур сән түзүнләр саны (3431).
(Сени ким сөксә, уни махта // Жаһил у болиду, сән түзләр қатари).

Байат йәрмиши ол бу йәқ сәвмиши,
Тақы артуқ ол сәвүп салмышы (3523).
(Худа сөймигәнни, шәйтан сөйиду // Техиму артуқ сөйүп жүриду).

Сәвинч бирлә игдип түкәл сәмритур,
Сақынч қадғу бирлә йана йаврытур.
Сәвинчин көру барса аһир сақынч,
Сақынчын тирилсә болур кин сәвинч (3549—3550).
(Сөйүнч билән беқип түгәл сәмритур // Муң, қайғу билән йәнә йавритиду;
Сөйүнчниң ахирини көрсәң — қайғу // Қайғу билән жүрсәң, кейин сөйүнч).

Учы нимәт эрсә түпи миһнәт ол,
Башы миһнәт эрсә соңы нимәт ол (3551).
(Учи немәт болса түви меһнәттур // Беши меһнәт болса, ахири немәттур).

Татығ қайда эрсә татығсыз билә,
Сүчиг қайда эрсә соңында ачығ (3585).
(Татлиқ нәдә болса, аччиқ шу йәрдә // Чүчүк нәдә болса, кәйнидә аччиқ).

Шәкәр һәлва йәгли йа арпа үйүр,
Тодуп йатса таңда йана ач турур (3612).
(Шекәр, халва йегән яки арпа, буғдай // Тойуп ятса, таңда йәнә ач турур).

Йағыз йәр йашыл көк йаратты күн ай,
Қараңқу йаруқлуқ чығай тут йа бай (3717).
(Қоңур йәр, йешил көк йаратти күн, ай // Қараңғу, йоруқлуқ, гадай, вә бай).

Қамуғ әдгү әсиз чығай байлықым,
Байаттын көрур мән ай эрсиг ақым (3746).
(Барлиқ яхши, яман, вә бай, гадайлиғим // Худадин көрәрмән әй батур, сехи).

Ағырлық учузлуқ байаттын турур,
Өлүм йа тириглик һәм андын эрур (3762).

(Һөрмәт вә һөрмәтсизлик худадиндур // Өлүм вә һаятму униңдиндур).

Игимкә шифа сән сақынчқа сәвинч,
Муңумқа тайанчым әриксә авынч (3773).

(Ағриғимға шипа сән, қайғумға сөйүнч // Муңумда таянчим, зериксәм авунчум).

Шәкәрдә сүчигрәк сөз ыдтым сана,
Ағуда ачығ кәлди йанғы маңа (3913).

(Шекәрдин татлиғирақ сөз әвәттим саңа // Оғидин аччиқ кәлди җаваби маңа).

Ара от болур көр ара сув болур,
Ара күлдүрүр көр ара йығлатур (4096).

(Бирдә от болар, бирдә су // Бирдә көйдүрәр, бирдә жиғлитар).

Бу йаңлығ тапуғда йырақ тур сәнә,
Әрәҗи бирәр ол көр әмгәк миңә (4149).

(Бу хил хизмәттин жирақ тур // Униң раһити бирдур, азави миң).

Нәчә аз йағы әрсә йасы тәлим,
Йағыда асығ бар тәп айумаз тилим (4188).

(Қанчә аз дүшмән болса, зийини көп // Дүшмәндә пайда бар демәс тилим).

Бир өк әрсә дүшмән миң ол йаслықы,
Миңин достуң әрсә бир ол азлықы (4190).

(Бирла болса дүшминиң, миңдур зийини // Миң достуң болса, бирдур азлиғи).

Бәгиг қулда адра билүмәз өзүм,
Чығайығ байында сәчүмәз көзүм (4724).

(Бәгни қулдин айралмаймән өзәм // Гадайни байдин пәриқләлмәймән).

Бодун артаса аны бәгләр түзәр,
Қалы артаса бәг аны ким сүзәр (5203).

(Хәлиқ булғанса, уни бәгләр түзәр // Әгәр булғанса бәг, уни ким сүзәр).

Әминиг һийанәт билә қатмағыл,
Йарағлығ йарағсыз билә тутмағыл (5532).

(Иминни хиянәт билән қатмиғин // Ярамлиқни ярамсиз билән тутмиғин).

Сақынч қысға тутғыл тапуғ қыл узун,
Әвәрдә амул бол пушарда түзүн (6090).

(Қайғуни қисқа тутқин, хизмәтни узун // Алдириғанда сәвир қил, аччиғланғанда түз бол).

Татығқа татығсыз сүчигкә ачығ,
Ағышқа иниш ол әдизкә ратығ (6121).

(Дәмликкә дәмсиз, чүчимәлгә аччиқ // Өрләшкә чүшүштур, егизгә петиш).

Нәгү бәрди әрсә йана оқ алгай оқ,
Нәчә тәрди әрсә йана сачғай оқ (6125).

(Немә бәргән болса, йәнә алиду // Немә тәргән болса, йәнә чачиду).

Нәчә күлсә бир күн сығтатур,
Нәчә әтсә әврә бузар артатур (6126).

(Қанчә күлсә бир күн жиғлитур // Қанчә ясиса қайта бузар, булғар).

Арала авытур сәвинчин висал.
Ара йығлатур көр фырақын түкәл (6202).

(Арилап бәзиләр сөйгү билән висал // Арилап жиғлитар пирақ түгәл).

Тириглә фыраққа висал бар умынч,
Өлүгли висалдин сәзиксиз йырақ (6209).

(Пирақтики тириктә висалға үмүт бар // Өлгән висалдин шүбһисиз жирақ).

Тоғуғлы өлүр ол ағығлы илур,
Йорығлы тынур ол бәригли алур (6313).

(Туғулған өләр, өрлигән чүшәр // Жүргән тинар, бәргән алар).

Бу дунйа муни миң ол бир ол әрдәми,
Нәгү тәг кәчүрсә кәчәр адәми (6332).

(Бу дуния әйиви миңдур, бирдур пәзилити // Қандақ яшиса яшар адими).

Ашы аз йәгүкә ағусы өкүш,
Йана әгдиси аз өкүши сөкүш (6380).

(Еши аз йемәккә, оғиси көп // Йәнә мәдһийи аз, сөкүши нурғун).

Әрәжләри әмгәк сәвинчи сақынч,
Ағыры учузлуқ авынчы эринч (6446).

(Раһити жапа, сөйүнчи қайғу // Қиммити әрзән, авунчи әләм).

Биликлиг учуз болды тутнур өзин,
Уқушлуғ ағын болды ачмаз сөзин (6452).

(Билимлик бекар болди, тутти өзини // Әқиллиқ кекәч болди ачмас тилини).

Кичигдә әдәб йоқ улуғда билик,
Отунлар өкүш болды йитти силиг (6469).

(Кичиктә әдәп йоқ, чоңда билим// Жаһиллар көп болди, жүтти силиқ).

Көңүлләр қатығ болды тил йумшады,
Көнилик өзи барды қалды йыды (6484).

(Көңүлләр қаттиқ болди, тили юмшиди // Тоғрилиқ өзи кәтти, қалди һиди).

Йазуқлуғ қулуц мән қылынчым жәфа,
Вәфалығ идим сән мана қыл вәфа (6516).

(Гунакар қулуңмән, қилиғим жапа // Вапалиқ егәм сән, мана қил вапа).

Биликлиг йазылмаз сақынчын түгүг,
Биликсиз сәвинчин күләр қатғура (6612).

(Билимлик ечилмас, қайғуда түгүк // Билимсиз хошал күләр қақақлап).

Биликлиг кишәлди туруп йүгрүмәз,
Биликсиз йорыр көр тиләкин сүрә (6614).

(Билимлик кишәнләнди, туруп жүрәмәс // Билимсиз жүрәр көр тилигини сүрүп).

Көни сөздә таштын сөзүг сөз тәмә,
Көни әгри фәрқи өрүңли қара (6622).

(Тоғра сөздин башқа сөзни сөз демә // Тоғра әгри пәрқи — ақ вә қара).

3. **Омонимлар.** Бу йәрдә қапийә үчүн (тәжнисләр вә туюқ), сөз оюни үчүн (иһам, йәни каламбур) қоллинилған омонимлар берилди.

а) Тәжнисләр.

Қайу нәң толу болса өдрүм ағыр,
Анының қылмақы барча өзкә ағыр (900).

(Қайси нәрсә яхши болса, надир, ағыр (қимммәтлик) // Уни қилмақму һәр кимгә ағыр (еғир, тәс).

Әң ашну йағықа кәрәк һилә ал,
Бу һилә билә қыл йағы мәңзи ал (2356).

(Әң алди билән дүшмәнгә керәк һилә ал (һейлә) // Бу һейлә билән қил дүшмән мәңзин ал (қизил, һал).

Нәгү қолса бәргил кәрәк болса ал,
Көни көрдүм уш бу қуту билмәз ал (4445).

(Немә халиса бәргин, керәк болса ал // Тоғра көрдүм ушбу бәхитни билмәс ал (һейлә).

Сақынуқ кәрәк дин идиси арығ,
Әмин болса бодны андын арығ (2190).

(Сақ болуши керәк дин егиси арығ (таза) // Имин болса, әл, хәлқи андин арығ (толуқ).

Бор ичмәз кәрәк болса қылқы арығ,
Йарағсыз қылынчығ йыратса арығ (2729).

(Һарақ ичмәслик керәк, болса қилиғи арығ (таза) // Ярамсиз қилиқларни жирақлаштурса арығ (толуқ).

Отунқа қатылма ай әсли арығ,
Йүзүннүң сувын әлтгә сәндин арығ (4289).

(Наданға қошулма, һәй әсли арығ (таза) // Үзүңниң сүйини (аброюңни) төккәр сәндин арығ (толуқ яки ерик).

Уса әдгү әтгил сән аш сув арығ,
Тодуп қопсу барсу кәлигли арығ (4648).

(Тола яхши қилғин аш, суни арығ (таза) // Тоюп қопсун, барсун кәлгәнләр арығ (толуқ).

Кимин боғзы әгни бар әрсә арығ,
Арыды анындын йазуқы арығ й(5351).

(Кимниң боғзы, тени болса арығ (таза) // Тазиланди униңдин гунаси арығ (толуқ).

Анасында тоғса атанса аты,
Мусафыр болуп минди өдләк аты (1388).

(Анисидин туғулса қоюлса аты (исми) // Мусапир болуп минди заманә аты (етини).

Ажунқа йадылмақ тиләсә атың,
Үмәг әдгү тутғыл йүгүрди атың (4558).

(Дунияға йейилишни тилисәң атың (намиңни, етиңни) //Мусапирни яхши тутқин (күткин) жүгриди атың (етиң).

Әлиндә бирәгү кәчә қалса ач,
Аны сәндин айтур байат көзни ач (5165).

(Елиңда бирәси кечиси қалса ач// Уни сениңдин көриду худа, көзүңни ач).

Тапуғқа көрү бәргү әдгү ачығ,
Йалыңны пүтүргү тодурғу ачығ (2982).

(Хизмитигә көрә қилғин яхшилиқ, ачығ (ечиниш, меһир) // Ялиңачни пүтүн қил, тойдурғин ачығ (ачни).

Апа учмақ ичрә йәди көр әвин,
Арынғу қылынды бу дунйа әвин (3522).

(Адәм жәннәт ичрә йеди көр әвин (денини, буғдийини) // Тазилиниидиған қилди бу дуния әвин (өйини).

Йағыз йәр өзәлә өнүгли әвин,
Тәрип сән толулар сән қазнақ әвин (5365).

(Қоңур йәр үстигә үниду әвин (буғдай) // Терип сән уларни толтурғин ғәзинә әвин (өйини) (амбарни).

Бу қач нәң күдәзгил күдәзилди әл,
Узун турға бәглик саңа бәргә әл (1454).

(Бир қанчә нәрсини күзәткин, күзитилиду әл (дөләт // Узун туриду бәглик һәм саңа бәргәй әл (қол).

Өкүш әл тутайын тәсә ай әлиг,
Үч иш қылғу өтрү йәтилсә әлиг (2068).

(Нурғун әл тутай десәң һәй әлиг (падиша) //Үч ишни қилғин, йәтсә әлиг (қолуң).

Қылыч бирлә бәгләр узатур әлиг,
Қылычсыз усал бәг басумаз әлиг (2139).

(Қилич билән бәгләр узитар әлиг (қолини) // Қиличсиз, осал бәг, басалмас әлиг (әлни, дөләтни).

Йанут бәрди Өгдүлмиш айды әлиг,
Вәзир болды бәгләркә сунғу әлиг (2181).

(Жавап бәрди Өгдүлмиш деди: «Әлиг (падиша) // Вәзир болди бәгләргә сунған әлиг (узитилған қол).

Йанут бәрди Өгдүлмиш айды әлиг,
Йағықа тучы болсу үстәң әлиг (2269).

(Жавап бәрди Өгдүлмиш деди: «Әлиг (падиша) // Дүшмәнгә дайим болсун һөкүмран әлиг (қол).

Битикчи бу йаңлығ кәрәк ай әлиг,
Ынанса аңар бәрсә болғай әлиг (2737).

(Қатип бу хил болуши керәк һәй әлиг (падиша) // Ишәнсәң униңға, бәрсән болғай әлиг (қол).

Бу алтун күмүшүг ула ай әлиг,
Қайу әл тиләсә йәтилгәй әлиг (3028).

(Бу алтун, күмүчни бәр һәй әлиг (падиша) // Қайси әлни тилисәң йәткәй әлиг (қол).

Ақылық билә бәкләгү ол әлиг,
Ақылық билә бәг бәдур ай әлиг (3040).

(Сехилиқ билән бәклигин у әлиг (әлни) // Сехилиқ билән бәг бейур һәй әлиг (падиша).

Сав алтун билә бәрсә бәгләр әлиг,
Қылычсыз тили бирлә әврәр әлиг (3042).

(Сап алтун билән бәрсә бәгләр әлиг (қол) // Қилнчсиз тили билән башқурар әлиг (әлни, дөләтни).

Отуз йығмышын йандру алды әлиг,
Нәгү қылғай алтмыш тәгүрсә әлиг (368).

(Оттуз (йешим) жиққанни йандуруп алди әлиг (әллик йешим) // Немә қилғаймән атмиш (йешим) тәккузсә әлиг (қол).

Басутчы тиләп булмады көр әлиг,
Тәгүрди өзи барча ншкә әлиг (431).

(Ярдәмчи тиләп, тапалмиди көр әлиг (падиша) // Тәккүзди өзи барчә ншқа әлиг (қол).

Йәр өпти көр Айтолды айды әлиг,
Йарутса көзин бәрди дәвләт әлиг (598).

(Йәр өпти көр Айтолди, деди: Әлиг (падиша) // Йорнса көзүң, берндү дөләт әлиг (қолини).

Бу сөзләр әшитти сәвинди әлиг,
Көзин көккә тикти көтүрди әлиг (1029).

(Бу сөзләрни аңлиди, сөйүнди әлиг (падиша) // Көзини көккә тикти көтәрди әлиг (қол).

Бу Айтолды һалын әшитти әлиг,
Өлүм тутғақы иг тәгүрмиш әлиг (1067).

(Бу Айтолдди һалини аңлиди әлиг (падиша) // Өлүм туткуси — ағриқ, тәккүзмиш әлиг (қол).

Йәр өпти көр Өгдүлмиш айды әлиг,
Узун кәч йашағыл ашайу әлиг (1553).

(Йәр өпти Өгдүлмиш деди: «Әлиг (падиша) // Узуп, кәч йашиғин егиләп әлиг (әлләрни, дөләтләрни).

Йанут бәрди Өгдүлмиш айды әлиг,
Узун кәч йашасу бу үстән әлиг (1796).

(Җавап бәрди Өгдүлмиш деди: «Әлиг (падиша) // Узун кәч яшисун бу һөкүмран әлиг (қол).

Йанут бәрди Өгдүлмиш айды әлиг,
Әсән инч тирилгил ай үстәң әлиг (1948).

(Җавап бәрди Өгдүлмиш деди: «Әлиг (падиша) // Есән, тинч яшиғин, әй һөкүмран әлиг (қол).

Бу ики билә әтгү уш бу әлиг,
Бу ики билә әр бәдур ай әлиг (3043).

(Бу иккиси билән башқурилур бу әлиг (әл, дөләт) // Бу иккиси билән әр бейур һәй әлиг (падиша).

Бу сөзләр әшитти сәвинди әлиг,
Дуа қылды рәбқа көтүрди әлиг (3051).

(Бу сөзләрни аңлиди сөйүнди әлиг (падиша) // Дуга қилди худаға, көтәрди әлиг (қолини).

Бу нәңләр маңа бәрсә сән ай әлиг,
Өзүң қул қылайын бирәйин әлиг (3759).

(Бу нәрсиләрни маңа бәрсәң һәй әлиг (падиша) // Өзәм қул болай, берәй әлиг (қолумни).

Тилин мә өтүнгил әшитсун әлиг,
Коду бәрсү мәндин көтүрсу әлиг (3813).

(Сөзлигин, өтүнгин аңлисун әлиг (падиша) // Қоюп бәрсун мени, көтәрсун әлиг (қол).

Киши суқыңа бәрмә әлдә әлиг,
Сәзик тутма бузғай этилмиш әлиг (5305).

(Ач көзгә бәрмигин әлдә әлиг (қол) // Гуманланма бузар йетилгән әлиг әлни).

Байат бәрсә тәвфиқ саңа ай әлиг,
Қамуғ әдгүлүккә тәгүргил әлиг (5457).

(Худа бәрсә инсап саңа әй әлиг (падиша) // Барлиқ яхшилиққа тәккүзгин әлиг (қол).

Нәлүк болды ажиз өзүң ай әлиг,
Қамуғ әдгү қылғу күчүн бар әлиг (5476).

(Немишкә болдуң ажиз өзәң әй әлиг (падиша) // Барлиқ яхшилиқлар қилишқа күчүң бар әлиг (қолуң).

Мусулманқа йоқма тәгүрмә әлиг,
Аның һәшми тәңри турур ай әлиг (5489).

(Мусулманға тәгмә, тәккүзмә әлиг (қол) // Униң давагәри тәңридур әй әлиг (падиша).

Саңа қылғу ишләр бу ол ай әлиг,
Муны қылдың әрсә сән әттиң әлиг (5540).

(Сениң қилидиған ишлириң будур һәй әлиг (падиша) // Буни қилсаң сән җөндилүр әлиг (елиң, дөлитиң).

Бизиндә усалрақ ким ол ай әлиг,
Йава болды өд күн тәгүмәз әлиг (5840).

(Биздинму осалирақ ким бар һәй әлиг (падиша) // Бекар болди вақит, күн, тәгмәйду әлиг (қол).

Нәгү тәр әшитгил тоңа алп әриг,
Билип сөзләмиш көр бу от сав әриг (5861).

(Немә дәйду аңлиғин батур алп әриг (Әр киши // Билип сөзлигән көр бу от сав әриг (пәнд-несиһитини).

Тилин әмгәмиш әр нәгү тәр әшит,
Бу сөз ишкә тутғыл өзүңә әш әт (165).

(Тилидин җапа тартқан әр немә дәйду әшит (аңла) // Бу сөзни ишқа тутқин өзәңгә әш әт (әш әт — дост қил).

Киши ағруқы болмаса бу боғуз,
Киши өңмәзи ол бу ағруқ боғуз (3667).

(Кишидә болмиса бу ғеми боғуз (йемәк-ичмәк ғеми) // Киши үнмәс еди (яшалмас еди) бу әшя, боғуз (сиз) (боғуз-дан, тамақ).

Йарағсыз кишикә йорыма йақа,
Йарағсыз саңа кәлгә тутға йақа (4243).

(Ярамсиз кишигә йолима йақа (йеқин) // Ярамсиз саңа кәлгәй тутқай йақа (яқа — кийим яқиси).

Қуруғлуқ турур бу заманә йасы,
Ара асғы тәгрүр арала йасы (4926).

(Қуруқлуқ турур бу заманә йасы (оқниң яси) // Арилап пайдиси тегәр, арилап йасы (зийини).

Ақы болғыл алчақ туз әтмәк йәтүр,
Киши әйби ачма сән өртүп йәтүр (6096).

(Мәрт бол, сехи туз, нан йәтүр (йәткүз, бәргин) // Киши әйивини ачма сән йопуп йәтүр (йошур).

Сән оқ бил нәгү қылғу әрсә кәң әш,
Тиләмә мәниндин бу ишкә кәңәш (3497).

(Өзәңла бил немә қилмақчи болсаң кәң әш (мәрт дост) // Тилимә мениңдин бу ишқа кәңәш (кеңәш, мәслиһәт).

Бу йәркә тәги ол тапуғчы қуры,
Муныңда нару йоқ ағырлық қуры (4070).

(Бу йәргичидур хизмәт қуры (қатари) // Буниңдин нери йоқ һөрмәт қуры (дәрижиси).

Бу мундақ кишиләр болур әди қыз,
Бу қыз қызлықы қылды қыз аты қыз (564).

(Бу мундақ кишиләр болур еди қыз (һөрмәтлик, қиммәтлик) // Бу қиз қиммити қилди қиз намини қыз (қиз).

Нә әдгү турур бу кишикә өгә,
Өги болса өтрү атағу өгә (1995).

(Нәқәдәр яхшидур бу кишигә өгә (махташ) // Өги (әқли) болса андин атиғин өгә (данишмән).

Түмән миң ту әрдәм өкүш өгдиләр,
Уқуш бирлә қылмыш үчүн өгдиләр (304).

(Түмән миң пәзиләтләр, нурғун өгдиләр (алқишлар, мәдһийиләр) // Әқил билән қилинғини үчүн өгдиләр (махталди).

Сақыш сақлықын болды аты сақыш,
Көру барса сақыш әди оқ сақ иш (2221).

(Һесап (арифметика) сақлиғидин болди ети сақыш (һесап, арифметика) // Байқап қариса сақыш (һесап) еди наһайити сақ иш (сақ иш — сақлиқ билән қилған иш).

Ай муңсуз идим мәңу тутчы тириг,
Өлүмкә төрүттүн бу сансыз тириг (378).

(Һәй муңсиз егәм мәңгү турғучи тириг (тирик) // Өлүмгә төрәлттиң бу сансиз тириг (жаниварлар).

Авынғум сығынғум йөләким тоқум,
Ол ол бир иди тодғу ачым тоқум (4794).

(Хошаллиғим, етиқатим, йөлигим, тоқум (таянчим) // Пәқәт бир егәмла тойдурар ач вә тоқум (тоқни).

Бу йаңлығ бәги болса әрдәм толу,
Вәзири нәгү тәг кәрәк ай толу (2177).

(Бу хил беги болса пәзилити толу (толуқ) // Вәзири қандақ болуши керәк әй толу (толун ай йүзлүк мәнасида).

ә) Туюқ.

Қайу әрдә болса уқуш бирлә өг,
Аны әр атағыл нәчә өгсә өг.
Уқуш өг билик кимдә болса түкәл,
Йавуз әрсә кәд тә кичиг әрсә өг (1993—1994).

(Қайси әрдә болса әқил билән өг (әқил, уқум) // Уни әр атиғин нәччә Өгсә өг (махтисаң махта); Уқум, әқил, билим кимдә болса түгәл // Яман болса, яхши дә, кичик болса өг (чоң).

б) Иһам. Сөз оюнлири.

Ағыр нәң қамуғы ағыр қылғуқа,
Қылумаз бу ишни биликсиз пушы (906).

(Ағыр (қиммәтлик) нәрсә барлиғи ағыр (еғир, тәс) қилишқа // Қилалмас бу ишни билимсиз киши).

Әлиг көңлиңә сығды әрсә тапуғ,
Әлиг бәрдди дәвләт ачылды қапуғ (1607).

(Әлиг (падиша) көңлигә сиғса хизмәт // Әлиг (қол) бәрди дәвләт ечилди ишик).

Әлиг урды әлиг мәни әдләди,
Болу бәрди әврән өзүм йоқлады (1805).

(Әлиг (қол) урди әлиг (падиша) мени издәтти // Болувәрди дуния, өзәм әрлидим).

Сәни мә тиләр эмди әлиг бу күн,
Әлиг бир қылып йазса бәглик түгүн (3469).

(Сениму тиләр әмди әлиг (падиша) бу күн // Әлик (қол) бир қилип йәшсә бәглик түгүнини).

Нәгу тәр әшитгил киши өдрүми,
Уруғ кәсмәгүкә киши ол эми (3372).

(Немә дәйду аңла киши (киши, инсан) яхшиси // Уруқ кәсмәйдиғанға киши (аял) дориси).

Қара қылқы тәңсиз йава сөзләгән,
Йава сөз турур бу қара баш йәгән (986).

(Қара (пухра) қилиғи бекар сөзлигән // Бекар сөздур бу қара (қара — рәң) баш йегән).

Қара кул карасы болур бәг өрүң,
Қаралы өрүңли адыртты көрүң (2080).

(Қара (пухра) қул қарасы (қариси) болур бәг ақ // Буларни қара ақ охшаш айриди, көруң).

Қара қылқы барча болур қап қара,
Қара қылма өзни күдәзгү тура (4323).

(Қара (пухра) қилиғи барчә болур қап-қара // Қара қилма өзәңни күзәткин дайим).

Бу бәгләр әви аты қаршы турур,
Бу қаршы ичиндәки қаршы турур (4246).

(Бу бәгләр өйиниң ети қаршы (сарай) турур // Бу қаршы ичидикиләр (бирбиригә) қаршы (қариму-қарши) турур).

Болур өтрү ишләр пүтүн һәм пышығ,
Биликлиг кишиләр пышығ йәр ашығ (330).

(*Болур башқа ишлар пүтүн һәм пышығ* (пишиқ, пухта) // Билимлик кишиләр пышығ (пишиқ, пиширүлгән) йәр ашни).

Пышығлығ тиләсә пышырғу сөзүг,
Пүтүнлүк тиләсә пүтүргү езүг (4036).

(Пышығлығ (пишшиқлиқ, пухтилиқ) тилисәң пышырғу (пишурғил) сөзүңни // Пүтүнлүк тилисәң толуқла өзәңни).

Тақы бир қутусы бу узлар турур,
Тирилгү тиләп өзкә узлық қылур (4456).

(Йәнә бир бәхит узлар (һүнәрвәнләр) турур // Һаятини ойлап өзигә узлуқ (яхшилиқ) қилур.

4. **Синонимлар.** Бу йәрдә ҚБда бир бәйт даирисидә учришидиған синонимлиқ қатарларниң бәзилири берилди.

Азад, бош.

Күләр йүз исиг сөз улә нәң тавар
Бош азад кишиләр бу үчкә авар (2408).

(Күләр йүз, иссиқ сөз тут. Бәргин мал, тавар // Бош, азат кишиләр бу үчигә ағар).

Адаш, әш. (Адаш, дост).

Бу йалнуз турур сән тәдин ай қадаш,
Байат йады әш тап мана ай адаш (3349), 3209.

(Ялғуз турисән дедиң әй қаяш // Худа яди дост маңа, әй адаш).

Ажун, дунйа.

Бу дунйа этики булардын турур,
Ажунда таң ишләр булардын төрүр (4459).

(Бу дуния зенити булардин турур // Аләмдә таң ишлар булардин келур).

Алим, билгә.

Тақы бир қуту билгә алимләр ол,
Олар *илми* һәлққа йаруттачы йол (4341).

(Йәнә бир қут билгә, алимлардур // Улар илми хәлиққә йоруткучи йол).

Алчы, һилә билир.

Бу төртүнч кәрәк алчы һилә билир,
Бу һилә билир әркә арслан улыр (2327).

(Бу төртинчи керәк кув, һейлә билгән // Бу һейлә билгән әргә арслан тутилур).

Арзу, тиләк.

Тиләк бирлә маңса киши арзулап,
Арып йолда қалмаз тиләкин улап (3702).

(Тиләк билән маңса, киши арзулап // Һерип йолда қалмас, тиләккә йетәр).

Әгилмәк, бойун бәрмәк.

Бу сөзкә әгилдим бәрур мән бойун,
Зийарәт қылайын аңар мән бу күн (4992).

(Бу сөзгә егилдим, беримән боюн // Зиярәт қилаймән уни бүгүн).

Әдиз, йүксәк. (Егиз, йүксәк).

Нәгү тәр әшитгил ай билки тәңиз,

Уқушлуғ амул көңли йүксәк әдиз (4988).
(Немә дәр аңлиғин, әй билими деңиз // Әқиллиқ, амул көңли йүксәк, егиз).
Әлчи, йалавач.
Йалавач тәдүкүм бу әлчи турур,
Бу әлчи сөзин айса өлмәз қалур (3819).
(Ялавач дегиним әлчидур // Бу әлчи сөзин сйтса, өлмәс, қалур).
Әм, от. (дора-дәрмәк).
Өлүмкә асығ қылды әрсә от әм,
Отачы туру қалғай әрди улам (1199), 1085, 5245.
(Өлүмгә пайда қилған болса дора // Тевип тирик қалатти мәңгү).
Әм, дару.
Сәниңдә турур көр буларның әми,
Отағыл дару бирлә болғыл қамы (5244).
(Сениңдидур көр буларниң дориси // Давала дора билән қил ғемини).
Әриг, от, сав. (Пәнд-несиһәт).
Нәгүлүк қодур сән бу әдгүләриг,
Нәлүк тапламаз сән бу от сав әриг (3984), 5094.
(Немишкә қойдуң сән бу яхшиларни // Немишкә қоллимайсән пәнд-несиһәтни).
Бәг, һан.
Бу нәфсин учузла ағыр болға жан,
Билиг бәг болуп көр уқуш болға һан (5321).
(Бу нәпсиңни әрзәнләт қимматләр жениң // Билим бәг болуп, әқил — һан).
Бодун, қара ам. (Пухра, хәлиқ).
Қара ам бодун барча қылқы өңи,
Билики уқушы қылынчы тәңи (4320).
(Пухра, хәлиқ барчә қилиғи, бөләк // Билими, әқили қилиғи теңи).
Бодун, һәлқ. (Пухра, хәлиқ).
Оқыр мән сәни һәлққа әдгү үчүн,
Бу әдгү бодун асғы бузма күчүн (3259), 6107.
(Чақиримән сени хәлиққә яхши үчүн // Яхшилиқ — хәлиқ пайдисиға, бузма зорлап).
Жәври — жәфа.
Жәфа жәври бары маңа тәгмәсуни,
Отун бифаларның сыпардын болайы (6603).
(Жәври жапа маңа кәлмисун // Жаһил, пәсләрдин жирақ болай).
Зулф, кәсмә. (Зулф, кокула).
Қоды ыдты кәсмә йаруқ йүз туды,
Сәвүг зулфи толды йуқару қоды (3284).
(Төвән чүшәрди кокулин, йоруқ йүз йепилди // Гөзәл зулфи толтурди жуқури төвәнни).
Йалнуқ, киши.
Аты қалды, йалнуқ киши қылқы барды.
Бу қылқ қанча барды уду мән барайы (6575).
(Ети қалди адәм дәпла, киши қилиғи кәтти // Бу қилиқ нәгә барса, мәнму әгишип барай).
Йәркә төкти йаш, йығлады.
Туруп кучты Өгдүлмиш Одғурмышығ,
Өпуп йығлады йәркә төкти йашығ (6196).
(Туруп қучти Өгдүлмиш Одғурмишни // Өпүп жиғлиди, йәргә төкти яш).
Кәк, өч.
Көңүлдә кәтәрсә өч, кәкләрин,
Тилиндә йорытса көңүлдә барын (3428).
(Көңүлдин чиқарса өч, кәклирини // Тилида сөзлисә, көңүлдә барини).
Кәсигли, пычығлы.
Бу бөгдә пичәк ким әлигдә турур,
Пычығлы кәсигли турур ай унур (810).

(Бу хәнҗәр, пичақ қолида турур // Пичилған, кесилгән турур әй батур).
Кәч, узун.

Узун кәч йашағыл ай әлиг қуты,
Өкүш әл ашағыл бу бәглик аты (1350).

(Узун, кәч яшиғин, әй әлиг қути // Көп әл башқур бәглик ети билән).
Көгүз кәрмәк, көңүл көтүрмәк, күвәзләнмәк.

Қөтүрмә көңүл сән күвәзләнмәгил,
Әр ат сү тәлим тәп көгүз кәрмәгил (5211).

(Көтәрмә көңүл сән, тәкәббурланма // Әскирим көп дәп көксуң кәрмә).
Қадғу, сақынч.

Саңа тәгмәди бу сақынч йалңузун,
Маңа тәгди қадғу сақынчлар узун (1550), 3331, 6183, 6200 в. б.

(Саңила тәгмиди бу муң ялғуз // Маңиму тәгди қайғу, муңлар узун).
Қаршы, сарай. (Орда, сарай).

Сарай қаршы әтмә ай әлиг қуты,
Анунда саңа әв қара йәр қаты (1418), 5179, 6404.

(Сарай, орда ясима әй әлиг қути // Ахирәттә саңа өй — қара йәр қети).
Қәнд, шекәр.

Атаң өлды барды саңа бәрди пәнд
Ата пәнди тутса шекәр болға қәнд (5154), 6314.

(Атаң өлди, барди, саңа бәрди пәнд // Ата пәндини тутса, шекәр болғай қәнд).
Қылынчы эдгү, Қылқы түз. (Хулқи яхши, қилиғи түз).

Қишикә тусулғу икигу ажун,
Қылынчы эдгүси ол қылқы түзүн (1659).

(Инсанға пайдилиқ бол икки дуния // Хулқи яхшидур, қилиғи түз).
Сақлық, одуғлуқ. (Сақлиқ, ойғақлиқ).

Икинчи бу сақлық одуғлуқ турур,
Қайусы сақ әрсә ол үстәң болур (2357).

(Иккинчи бу сақлиқ, ойғақлиқ турур // Қайсиси сақ болса, үстүн болур).
Өкүш, тәлим. (Көп, нурғун).

Өкүш сөз әшитгил тәлим сөзләмә,
Уқуш бирлә сөзлә билик бирлә түз (1009), 4578 в. б.

(Көп сөз аңла, нурғун сөзлимә // Әқил билән сөзлә, билим билән түз).
Өкүш, узун.

Сәвинчи узун ол әрәжи өкүш,
Әрәж болса мундағ кәрәк болса түш (5236).

(Сөйүнчи узундур, раһити көп // Раһәт болса мундақ болуши керәк).
Өрүң башлығ, узун йашлығ. (Ақ башлиқ, узун яшлиқ).

Нәгү тәр әшитгил өрүң башлығ әр,
Ажунуғ кәчүрмиш узун йашлығ әр (5085).

(Немә дәйду аңла ақ башлиқ әр // Дунияни кәзгән, узун яшлиқ әр).

5. **Фразеологиялик бирикмиләр.** Улар қедимий уйғур тилиниң имласини сақлиған һалда, алфавит тәртиви бойичә берилди. Мисаллар мәзмуни бойичә тәрҗимә қилинип, пеиллар инфинитив шәклидә елинди.

Ағыз сөз. (Еғиз сөз. Нутуқниң өлчәм бирлиги).

Саңа қач ағыз сөз өзум сөзләдим,
Унытма аны сән мәниңдә кәдин (6085).

(Саңа қанчә еғиз сөз өзәм сөзлидим // Унитма уни сән мениңдин кейин).
Ағызға татығ. (Еғизға тетиқ. Еғизға тетимақ).

Боғузуғ күдәзсә башыңа асығ,
Ашығ аз йәсә бу ағызқа татығ (2893).

(Боғузни күзәтсә бешиға пайда // Ашни аз йесә бу еғизға тетар).
Ажун тутмақ. (Дунияни тутмақ, егилимәк).

Ажун тутғуқа әр уқушлуғ кәрәк,
Бодун басғуқа өг кәрәк һәм йүрәк (217).

(Дуния тутуш үчүн әр парасәтлик болуши керәк // Хәлиқни бесиш үчүн әқил һәм йүрәк керәк).

Адақын кучмак. (Айиғини кучмак. Тосалғу болмак, ялвурмак),
Сәвиглини сәвмәз кәйик тәг қачар,
Қачығлықа йапчур адақын кучар (401).
Сөйгәнни сөймәс кейиктәк қачар // Қачқанға йепишар, айиғин кучар).
Адақын тиләсә, бәрур бу башын. (Айиғини сориса, бешини бәрмәк. Әкси иш илмак).
Ойун сақышы ол бу дунйа иши,
Адақын тиләсә бәрур бу башы (5927).
Оюн охшаш бу дуния иши // Айиғин сориса берур у бешини).
рқа йөләк. (Таянч, ярдәмчи).
Байат бәрди барча тиләмиш тиләк,
Байат оқ болу бәрсү арқа йөләк (90, 116, 122, 1345 в. б.
Худа бәрди барчә тилигән тиләкни // Худа өзи боливәрсун арқа йөләк).
тғу оқ. (Атқан оқтәк. Һаһайити түз).
Путүн чын бағырсақ көзи көңли тоқ,
Көни болса қылқы мәсәл атғу оқ.
Путун чин меһриван көзи, көңли тоқ // Тоғра болса қилиғи худди атқан қтәк).
ч көз. (Тоймас). Бәзидә «көзи суқ» шәклидиму ишлитилиду.
Қамуғ ач йәсә ичсә аһир тодур,
Көзи ач киши өлсә ачлық қодур (2003).
Барлиқ ач йесә, ичсә ахири тоюр // Ач көз өлгәндила ачлиқ қойиду).
Тодумсуз болур ол көзи суқ киши,
Көзи суққа йәтмәз бу дунйа ашы (2001).
Тоюмсиз болиду көзи ач киши // Көзи ачқа йәтмәс бу дунияеши).
чығ қылмақ. (Аччиқ қилмақ, рәнжимәк. Өзигә еғир қилмақ),
Нәчә андағ әрсә бу дунйа һалы,
Ачығ қылма өзкә тириклиг йолы (3648).
Қандақла болмисун дунияниң әһвали // Аччиқ қилма өзәңгә тириклик йоида).
ча сөзлимәк. (Очуқ сөзлимәк).
Ачуқлуқ маңа ай тиләкиң нә ол,
Нәгү қолғу әрсә ача сөзлә қол (3453).
Ениқ ейт маңа тилигиң немә // Немә халисаң очуқ ейт).
шын ағу қылмақ. (Ешини оға қилмақ. Теч һаятини бузмақ, аваригәрчиккә қоймақ).
Татығ әрди барча йигитлик ишим,
Ағу қылды әмди маңа йәр ашым (370).
Татлиқ еди барчә жигитлик ишим // Оға қилди әнди маңа йәр ешим).
Йанут бәрди Одғурмыш айды қадаш,
Муңадтурдуң әмди ағу қылдың аш (3995).
Жавап бәрди Одғурмиш деди: «Қаяш // Муңландурдиң әнди оға қилдиң ш).
шын тукәл йәмәк. (Ешини түгәл йемәк. Арминиға йәтмәк).
Байатқа путүгли биликлиг киши,
Тәгүрмиш өдиндә тукәл йәр ашы (1740).
Худаға ишәнгән билимлик киши // Бөлүнгән вақтида түгәл йәр ешини).
шқа үндәмәк. (Ашқа үндимәк. Меһманға чақирмақ).
Сәзиксиз мәни ашқа үндәгәләр,
Мән үндәп олар ма маңа кәлгәләр (4570).
Шүбһисиз мени меһманға чақириду // Мән чақирғанда уларму маңа келиду).
хыр тыным. (Ахирқи демигичә. Һаятиниң ахириғичә).
Тәнимдә чиқарда мәниң бу жаным,
Шәһадәт билә кәсгил аһир тыным (394).
Тенимдин чиқарда мениң бу женим // Шәһадәт биләң кәсгил аһирқи тиим).
гри болмақ. (Дурус болмаслиқ. Оғри, паскина болмақ).
Қалы әгри болса бу аш башчысы,

Қамуғ әгри болды аның ншчнси (2860).
(Әгәр әгри болса бу аш башчиси // Әгри болиду униң һәммә ншчнси).
Әгри йолқа кирмәк. (Яман йолға чүшмәк).
Ики нәң билә әлчи бәглик бузар,
Кирүр әгри йолқа көнидин азар (2023).
(Икки нәрсә билән әлчи бәглик бузар // Кирүр әгри йолға тоғридин азар).
Әлги ақы. (Қоли сехи. Мәрт).
Ақы әрди әлги йүрәки тәдүк,
Биликлиг сақынуқ көр аты бәдүк (58).
(Сехи еди қоли жүригиму һәм // Билимлик, сәгәк көр нами бүйүк).
Тарығчы кишиләр болур әлги кәң,
Баят бәрмишиндин тутар көңли кәң (4416), 43, 55 в. б.
(Деханлар болиду мәрт // Худа яратқандин бери тутар көңлини кәң).
Әлиг бәрмәк. (Қол бәрмәк. Ярдәм бәрмәк, ишәнч билдүрмәк).
Бтикчи бу йаңлығ кәрәк ай әлиг,
Ынанса аңар бәрсә болғай әлиг (2737).
(Қатип бу хил болуш керәк, әй падиша // Ишәнсәң униңға ярдәм бәрсәң болиду) Мәзкүр ФБниң болушсиз мәнаси 4075-бәйттә учрисиду. 400-бәйттә бу ФБ «рәт қилмақ, қолини қайтурмақ мәналирида» ишлитилгән.
Ара қылқы қыз тәг қылынчы силиг,
Сәвитур сунуп тутса бәрмәз әлиг (400).
(Бәзән хулқи қиздәк, қилиғи силиқ // Сөйүндүрәр, қол сунсаң бәрмәс).
Әлиг йәткүзмәк. (Қол йәткүзмәк. Мәхситигә еришмәк).
Йүзүм көрки көрклүг нә қылқым силиг,
Тиләмиш тиләккә йәтүрдүм әлиг (675).
(Йүзүм чирайлиқ, Қилиғим силиқ // Тилигән тиләккә йәткүздим қол).
Байат кимкә бәрсә уқуш өч билик,
Қамуғ арзуларқа йәтилди әлиг (1253).
(Худа кимгә бәрсә парасәт, әқил, билим // Барлиқ арзуларға йетәр қоли).
Әлгин йумақ. (Қолини жуймақ. Үмүт үзмәк, ваз кәчмәк).
Бу Айтолдының көр иги ағруды,
Умынчсыз болуп җандин әлгин йуды (1115).
(Бу Айтолдиниң ағриғи күчәйди // Үмүтсиз болуп, җенидин қолин жуйди).
Әлиг көтәрмәк. (Қол көтәрмәк. Бирәр утуққа еришмәк).
Кичиг әркән өгрәт оғулқа билик,
Кичигдә билик билсә көтрүр әлиг (1493).
(Кичик екән оғул үгәткин билим // Кичигидин билим билсә йетәр утуққа).
Киши йылқы бирлә адыртты билик,
Билик бирлә йалнуқ көтүрди әлиг (1845).
(Адәмни һайвандин айриди билим // Билим билән инсан йәтти утуққа).
Әлги қысға. (Қоли қисқа. Имканийити чәкләнгән).
Нәңи болмаса әр алып бәргүкә,
Әлиг қысға болды қамуғ әдгүкә (3983).
(Мели болмиса әрниң елип сетишқа // Қоли қисқа болиду һәммә яхшиға).
Әлги қуруғ. (Қоли қуруқ. Һеч немиси йоқ).
Нәтәг бәг болур ол бодунқа улуғ,
Тили йалған әрсә әлги қуруғ (5075).
(Қандақ бәг болиду у улуқ хәлиққә // Тилида ялған болса, қоли қуруқ).
Әлгин ова қалмақ. (Қолини угилап қалмақ. Әпсусланмақ, өкүнмәк).
Қапуғдын йана әврә йанды әвә,
Әнип қалды Өгдүлмиш әлгин ова (5967).
(Ишиктин йенип йәнә өйгә кирди // Тиңирқап қалди қолин угилап).
Әлгин сала кирмәк. (Қолини селип кирмәк. Әдәптин сирт әркин маңмақ).
Күвәзләнмә әлгин сала кирмәгил,
Әлиг алшу тутшу йәмә турмағыл (4111).
(Тәкәббурлинип, қолиңни селип кирмигил // Салимин илик ал, ғапил болмиғин).
Әлиг сунмақ. (Қол сунмақ. Бирәр ишқа бәл бағлимақ, ярдәм бәрмәк).

Әди артуқ әрдәм кәрәк өг билик,
Ажун тутғуқа өтрү сунса әлиг (281).
(Яхши пәзиләтлик, әқиллиқ, билимлик болуш керәк // Әгәр дунияни тутушқа сунса қолини).
Нәгү тәр әшит әмди қылқы силиг,
Сынайу тәгип әлкә сунмыш әлиг (346).
(Немә дәйду аңла әмди қилиғи силиқ // Синай дәп әл тутушқа сунған қолини).
Әлиг қысға тутмақ. (Қолини қисқа тутмақ. Нәпсини чәклимәк).
Әлиг қысға туттум тавар тәрмәдим,
Һәва арзуларқа көңул бәрмәдим (6079).
(Қолумни қисқа туттум тавар тәрмидим // Һәвәс арзуларға каңул бәрмидим).
Әлги тәгмәк. (Қоли тәгмәк. Бирәр ишқа вақит тапмақ).
Өзүм кирсә әмди кишиләр ара,
Қачан тәггә әлгим тапуғқа көрә (3366).
(Кишиләр арисиға кирсәм // (Худа) хизмитигә қачан қолум тегиду).
Әлиг тәгмәк. (Қоли тәгмәк. Йәтмәк).
Тәгүрди әлгин маңа әлиг йашым,
Қуғу қылды қузғун түси тәг башым (565).
(Тәккүзди қолин маңа әллик йешим // Аққу қилди қузғундәк бешим).
Әлиг тутмақ. (Қол тутмақ. Ярдәм бәрмәк).
Саңар оқ сығындым умынчым саңа,
Муңадмыш йәримдә әлиг тут йана (29), 1198, 2240.
(Саңила сиғиндим, үмитим саңа // Муңайған йеримдә, қол тут маңа).
Китаб аты урдум Қутадғу билик,
Қутадсу оқығлықа тутсу әлиг (350).
(Китап нами қойдуқ КБ // Бәхитлик болсун, оқуанға ярдәм бәрсун).
Әлиг узатмақ. (Қол узатмақ. Бирәр ишқа тутуш қилмақ, имканийити кәңәймәк).
Байат кимкә бәрсә уқуш өг билик,
Өкүш әдгүлүккә узатты әлиг (151).
(Худа кимгә бәрсә әқил һәм билим // Көп яхшилиққа узитар қолини).
Әлги узун. (Қоли узун. Имканийити, һоқуқи кәң).
Қалы болса әлгиң бодунқа узун,
Қамуғ әдгүлүк қыл қылынчын сөзүң (230), 546, 1120, 1463, 1765 в. б.
(Әгәр болса хәлиққә қолуң узун // Қилиғиң, сөзүңни һәммисини яхши қил).
Әңин қызартмақ. (Тенини қизартмақ. Раһәттә болмақ).
Ким иш қылса анар бәргү нәң,
Уш ол нәң билә әр қызыл қылса әң (2398), 333, 954, 1287, 4117.
(Ким иш қилса тез, униңға мал бәргүлүк // Шу мал билән әр тенини (үзини) қизартқулуқ).
Әңин сарығ қылмақ. (Тенини сарғайтмақ. Хиҗаләттә, раһатсизлиқта болмақ).
Ғәриблик йәриндә кәрәк болға нәң,
Бу әлгим таруса сарығ қылға ән (477), 498, 1288.
(Ғерипликта мал, тавар керәк болиду // Қолум тарайса, теним (үзүм) сарғияр).
Бағры таш. (Бағри таш. Рәһимсиз).
Мунында йасы йоқ саңа ай қадаш,
Болу бәр маңа сән айа бағры таш (4988).
(Буниңда зиян йоқ саңа әй қаяш // Болушқин маңа сән әй бағри таш).
Бағырқа урмақ. Бағриға яқмақ. Меһир-шәпқәт билдүрмәк).
Бағырсақны булса бағырқа урун,
Маңа мундағ айды билик һәм уқуш (1942).
(Көйүмчанни тапсаң бағриңға яқ // Маңа шундақ деди билим вә әқил).
Баш ағрығ. (Баш ағриғи. Хатирҗәмлик азийип, җавапкәрчиликниң өсүши),

Нәчә әр бәдусә баш ағрығ бәдүр,
Нәчә баш бәдусә бәдүк бөрк кәдүр (435), 421, 2934;
(Әр чоңайғансири, баш ағриғиму чоңийиду // Баш қанчә чоңайса, шунчә йоған бөк кийиду).

Баш әгмәк. (Беқинмақ).

Әлиг сунса әрдәм билә әр тәгип,
Улуғ тағ ба шын йәркә илдрур әгип (2647).
(Қолин сунса пәзиләт билән әгәр әр // Улуқ тағ бешин йәргә егип келәр).
Нәгү тәр әшитгил бөкә йавғусы,
Байуса баш әгмәз бодун йувғасы (5523).
(Немә дәйду аңла Бөкә ябғуси // Бейиса баш әгмәс пухра ажизи).

Баш болмақ. (Башқурмақ. Бирәр ишниң беши, йәни башлиниши).

Башы әрди өңдин қамуғ башчықа,
Қәдин болды тамға қамуғ савчыққа (45).
(Башчи еди буруңдин һәммә башчиға // Кейин болди тамға барлиқ әлчигә).
Кишидә улуғрақ уқушлуғ киши,
Уқуш болды әркә миң әрдәм башы (1830), 54, 223, 253 в. б.
(Һәммидин улуқтур әқиллиқ киши // Әқил болди әргә миң пәзиләт беши).

Башын йәркә чалмақ. (Бешини йәргә урмақ. Әпсуслапмақ, өкүнмәк).

Бу күн өкнүп асғы нәгү ай ата,
Башын йәркә чалса улып миң қата (1207), 1392.
(Бүгүн өкүнгәнниң немә пайдиси бар, ата // Башни йәргә уруп һулиғандин миң қетим).

Башын йәмәк. (Бешини йемәк. Қаза қилмақ).

Билип сөзләсә сөз биликкә санур,
Биликсиз сөзи башыны йәйүр (170), 966, 986, 2156, 2510, 2518 в. б.
(Билип сөзлисә сөзни, билимгә санилур // Билимсиз сөзи өз бешини йейур).

Баш кәсмәк. (Өлтүрмәк).

Көр арсланқа оқшар бу бәгләр өзи,
Пушурса кәсәр бай ай билки йаруқ (784), 4099.
(Көр арсланға охшайду бу бәгләр // Ғәзәпләнсә кесәр баш әй билими йоруқ).

Башы бармақ. (Беши кәтмәк. Өлмәк).

Әшитмәк билә болды билгә киши,
Бу сөз сөзләмәктин барыр әр башы (1914), 163.
(Тиңшимақ билән болди алим киши // Көп сөзләмәктин кетәр әр беши).

Баштын кәчүрмәк. (Йүз бәргән ишқа шаһид болмақ, көп яшиған).

Муңар мәңзәтү айды түркчә мәсәл,
Башында кәчүрмиш бу көкчин сақал (1798), 426, 1955.
(Буниңға охшитип ейтти түркчә мәсәл // Бешидин кәчүргән бу көк сақал).

Башы көккә тәгмәк. (Беши көккә йәтмәк. Хошал болмақ, утуқ қазанмақ).

Башым көккә тәгсун тәсә сән туруп,
Билик бирлә ишлә қамуғ иш көрүп (4557), 3072, 6149.
(Бешим көккә тәгсун десәң сән // Барлиқ ишни билим билән ишлә).

Баш көтүрмәк. (Пәйда болмақ, вужутқа кәлмәк, бесим болмақ).

Һәвақа басықма уқуш бирлә кәс,
Әт өз баш көтүрсә билиг бирлә бас (3346), 545, 890, 6453.
(Һәвәскә әсир болма әқил билән кәс // Тениң баш көтәрсә билим билән бас).

Башын күдәзмәк. (Бешини күзәтмәк. Һаятини қорумақ).

Биликлиг билиг бәрди тилкә пышығ,
Айа тил идиси күдәзгил башығ (168), 176, 652 в. б.
(Билимлик билим бәрди тилға пишиқ // Әй тил егиси күзәткин бешиңни).

Баш соқмақ. (Бирәр ишқа беши билән кирип кәтмәк. Артуқчә берилмәк).

Йавалық билә борқа баш соқмаса,
Йавалыққа бошлығ нәңин сачмаса (708).
(Бекардин һараққа баш тиқмаса // Бекадин-бека мелин чачмаса).
Нәчә мә биликлиг уқушлуғ киши,

Башын борқа соқса бузар өз иши (2652).
(Нәччиму билимлик, әқиллик киши // Бешини һараққа тиқип, бузди ишини).
Бәргә йәмәк. (Таяқ йемәк. Зәрбигә учримақ).
Бәдүк тутса көңлин бу сү башлар әр,
Сәзиксиз йағыдын бу әр бәргә йәр (2296), 2395.
(Бүйүк тутса көңлини бу әскәр башлар әр // Шүбһисиз дүшминидин у таяқ йәр).
Бир өрләм йәр. (Узунлуқ өлчими).
Тоғардын патарқа бир өрләм йәр ол,
Вәфа бирлә билсә йақынлық һәкин (3706).
(Шәриқтин ғәрипкә бир өрләм йәрдур // Вапа билән билсә йеқинлиқ һәккин).
Бойун әгмәк. (Беқинмақ).
Әт өзкә бәрмә әгмә бойун,
Авынчы сақынч ол тиләки ойун (3629), 101, 450, 678, 1037, 1754 в. б.
(Тениңға (һәвәскә) әгмигин боюн // Хошаллиғи қайғудур, тилигини оюн).
Бойун бағланмақ. (Әрксиз қалмақ, паалийити чәкләнмәк).
Ойунқа қатылма уса ай унур,
Ойунқа қатылса бойун бағланур (5928).
(Оюнға қетилма, пәқәт, әй жәсур // Оюнға қетилсаң боюн бағлинур).
Бойун бәдутмәк. (Бойни йоғармақ. Тәкәббурлашмақ).
Өзүң буғрағуса бәдүтсә бойун,
Сәни отқа тартар улытар үнүн (6369).
(Буғриси тутуп, бойни йоғарса // Сени отқа иштирип һувлитар). Бу ФБ Бойун йоғун қылды Бойнини йоған қилди шәклидә 4913-бәйттә бар.
Бойун бәрмәк. (Йеқин болмақ, беқинмақ, ярашмақ).
Киши барча йармақ қулы болдылар,
Күмүш кимдә эрсә бойун бәрдиләр (6476), 681, 1431, 2070, 3491 в. б.
(Адәмләр барчиси йармақ (ахча) қули болди // Күмүш кимдә болса боюн бәрди).
Бойни йәнчмәк. (Бойнини йәнчимәк. Ужуқтурмақ).
Қайу бәг сақ эрсә әлин бәкләди,
Йағы бойны йәнчти өзә өркләди (2016), 1926, 2022, 2708 в. б.
(Қайси бәг сақ болса елини бәклиди // Дүшмән бойнини йәнчип тизгинлиди).
Бойнын пычмақ. (Бойнини кәсмәк. Өлтүрмәк).
Қылыч урса пычса йағы бойныны,
Төрү бирлә түзсә әли бодныны (286).
(Қилич урса кәссә дүшмән бойнини // Қанун билән түзсә елиниң, хәлқини).
Бойнын сыкмақ. (Чәклимәк).
Һәва нәфс бойунын сықғу кәд қатығ,
Өзүн өтрү булса тапуғда қатығ (3342).
(Һәвәс, нәпс бойнини сиқ каттиқ // Шу чағда, таписән хизмәттин пайда).
Ғәмин йәмәк. (Ғемини йемәк).
Тиригдә тапындын өтәдиң һәққим,
Өлүрдә муңадып йәдин һәм ғәмим (1559)
(Тиригимдә хизмәт қилдиң, өтидиң һәққимни // Өләр чеғимда муңлинип йедиң ғемимни).
Ғәпләт усындын одунмақ. (Ғәпләт уйқисидин оханмақ. Сақ болмақ).
Саңа оқ сығындым байат сән күдәз,
Бу ғәфләт усындын мәни одғура (6637).
(Саңила сиғиндим худа сән күзәт // Бу ғәпләт уйқисидин мени охат).
Ғәфләт усы. (Ғәпләт уйқиси. Бепәрвалиқ, беғәмлик, наданлиқ).
Усанма удытмасу ғәфләт усы,
Бу ғәфләт усындын күдәзгил йа рәб (5271).
(Ухлима ухлатмисун ғәпләт уйқиси // Бу ғәпләт уйқисидин сақлиғил худа).
Дуа қылмақ. (Дуға қилмақ. Яхши нийәтләрр билдүрмәк).
Көңилдин бәрү қылды әдгү дуа,

Ай әдгү дуа сән бәланы йыға (1265).
(Чин көңлидин яхши дуга қилди // Әй яхши дуга сән балани тоса).
Дәви қилмақ. (Дава қилмақ. Бир ишниң кәйнигә кирмәк).

Сәвәр мән тәйү барча дәви қылур,
Бу дәвиқа мәни нәгү тәг болур (1895).

(Сөйимән дәп барчиси дава қилиду // Бу даваниң шәрһи қандақ болиду).
Дунийада йүз әвүрмәк. (Дуниядин үз өримәк. Бу дунияға бепәрва болмақ).

Вәлекин әвүрди бу дунйада йүз,
Түрүп тағқа кирди көңүл қилди түз (3148).

(Амма у дуниядин өрди үз // Туруп таққа кирди, көңлини қилди түз).
Жаны йүлүг. (Жени пида).

Әманәт йүдүрди бойунқа үлүг,
Әманәт йүдәр әркә жаным йүлүг (1720).

(Аманәт артти бойунға улуқ // Аманәт артқан әргә женим пида).
Ики йүзлүк. (Икки үзлүк. Ялғанчи, вижденсиз).

Ики йүзлүг әркә сөзүң сөзләмә,
Йадылғай сөзүң сыр ачылғай йәмә (1298).

(Икки үзлүк әргә сөз сөзлимә // Йейилғай сөзүң, ечилип сириң). Бу ФБ 4272-бәйттиму учришиду.
Ики күнлүк. (Икки күнлүк аләм. Вақитлиқ дуния).

Нәлүк арсықарсән айа өлдәчи,
Өзүң ики күнлүк қонуқ болдачы (3529), 3532, 3618, 4450, 4457 в. б.

(Немишкә алдинисән (бу дунияға демәкчи — Р. А.) сән, әй өлгүчи // Өзән икки күнлүк меһман болғучи).
Йағуқы болмақ. (Йеқини болмақ. Туққини, қериндиши болмақ).

Қәнаәтқа Одғурмыш ады бәрур,
Муңар ма вәзирниң йағуқы тәйур (71-нәзмий киришмә).

(Қанаәткә Одғурмиш етини берур // Уни вәзирниң йеқини дәйду).
Йақын қылмақ. (Йеқин қилмақ. Һәр иштa йенида тутмақ).

Бөгү бәг ким әрсә биликкә йақын,
Биликлиг кишиг қылмыш өзкә йақын (294).

(Әқиллиқ бәг болса билимгә йеқин // Билимлик кишини қилиду өзигә йеқин). Бу ФБ һәм йеқин тутмақ шәкиллиридиму учришиду — 595, 605, 606, 634 в. б.
Йақасын тутмақ. (Яқисини тутмақ. Қанаәт қилмақ).

Миң әдгүг адақыны тутғынча сән,
Йақаңны бир өк йолы тутғыл әсән (3806).

(Миң яхшилиқ айиғиға есилғичә // Яқаңни тутқин сән есән).
Йақасын тутмақ. (Яқисини тутмақ. Егилимәк, әрксиз коймақ).

Өлүмүг унытма анун тәвбақа,
Усанма өлүм кәлгә тутға йақа (5715).

(Өлүмни унтима, товва қил // Ухлима, өлүм кәлгәй тутқай яқаңни).
Йатып йәмәк. (Йетип йемәк. Хатиржәмлик, паравәнлик).

Өкүш болса әлкә босутчы тилә,
Әл этлүр бәдүк бәг йатып йәр күлә (3143), 2162.

(Ярдәмчи көп болса йәнә тилигин // Әлгә яхши болар беги йетип йәр күлүп).
Йашы йәтмәк. (Йеши йәтмәк. Чоң болмақ).

Кичиг оғланығ көр уқушқа улам,
Йашы йәтмәгинчә йорымаз қәләм (293).

(Кичик оғлан көр әқилгә толар // Йеши йәтмигүнчә кәләм йолимас). Ислам әқидилири бойичә, кичик балилар йәттә яшқа толмиғичә, уларниң қилмишлири пәриштәләр тәрипидин қәләмгә илинмас емиш.
Йәрдә йатмақ. (Йәрдә ятмақ. Әрзимәс, баһасиз нәрсә болмақ).

Қайу нәң учуз болса йәрдә йатур,
Агы чуз ағыр болды төрдә йатур (902).

(Қайси нәрсә әрзән болса йәрдә ятур // Ипәкләр қиммәт болди төрдә ятур).
Йәр болмақ. (Уятқа қалмақ, шәрмәндә болмақ).

Нәчә қызғу әңлиг йүзи сувлуғ әр,
Тишиләрдә өтру өзи болды йәр (4524).
(Нәччә сағлам, абройлуқ әрләр // Аяллар түпәйли болди йәр).
Йәр өпмәк. (Тиз пукмәк, бекинда болмақ).
Әлиг тәһтқа миисун бу күн инчрүнүп,
Йағысы йәр өпсү йырақ йинчрүнүп (5805).
(Падиша тәхткә чиқсун бәһөзүр // Дүшмини жирақтин йәр өпсун пүклинип).
Йол йорук. (Ишниң тоғра әмәлгә ешиш услуби).
Қайу түрлүг әрсә йорықың йолуң,
Айу бәрдим азырақ бәкитгил улун (6497).
(Қанчә түрлүк болса йол йоруғуң // Ейтип бәрдим азрақ бәкиткин һулин).
Йолы ачуқ болмақ. (Йоли очуқ болмақ).
Алымқа бәримкә оңай әдгү бол,
Қайу өдтә қылса ачуқ болға йол (4539).
(Елим беримгә оңай яхши бол (мәрт бол мәнасида — Р. А.) // Қайси заман болсиму очуқ болғай йолуң).
Йолдын азмақ. (Яман йолға чүшмәк. Тоғра йолдин адашмақ).
Әсиз әш тутунма йырақ тур тәзә,
Әсиз әш азытур саны йол өзә (4194).
(Әқилсиз дост тутма, жирақ тур қачқин // Әқилсиз дост езитар йолдин).
Йол булмақ (Йол тапмақ. Тоғра йол тапмақ).
Әшин әдгү болса нәгү қолса қол,
Эш әдгү кәрәк ол өзүң булса йол (936).
(Достуң тоғра болса, немә халисаң хала // Яхши дост керәк, өзәң тапсаң ол).
Йүзүн ал қылмақ. (Үзини қизартмақ. Хижаләт қилмақ).
Кәсилди сөзүм сән әсән әдгү қал,
Әлигкә битик бәр йүзүм қылма ал (3709).
(Кесилди сөзүм, сән есән, яхши қал // Падишаға хәт бәр, хижаләт қилмай).
Йүзүң ачуқ тутмақ. (Үзини очуқ тутмақ. Силиқ-сипайә болмақ).
Йәмә тутты әш туш йақын қылды өз,
Улуғқа кичигкә ачуқ тутты йүз (500), 4418.
(Йәнә тутти дост, бурадәр, йеқин қилди өзигә // Чоң-кичиккә очуқ тутти зини).
Йүзи йорумақ. (Хошал болмақ. Аброй қазанмақ).
Сәвинчин әлиг көр йарутты йүзин,
Аны көрди Айтолды йумды көзин (624).
(Сөйүнди падиша көр, йорутти йүзини // Уни көрди Айтолди жумди көзини).
Төрү һәм тоқу бирлә өгрән тапуғ,
Тапуғ билдиң әрсә йаруды йүзүң (624).
(Қанун һәм усул билән үгән хизмәт // Хизмәт билсәң йоруйду үзүң).
Йүзин йоруқ тутмақ. (Барчиға яхши мунасивәт қилмақ).
Туз әтмәк йәтүргил кишикә күлә,
Йүзүңни йаруқ тут сүчиг сөз билә (4222).
(Туз, неницни бәргин кишиләргә күлүп // Үзүңни йоруқ тут, татлиқ сөз биләи).
Йүз әвүрмәк (Үз өримәк. Хилаплиқ қилмақ).
Улуғлуқ бу бәглик йүз әврүр саңа,
Мәгәр әдгүлүк йүз әвурмәз саңа (5089), 403, 1073.
(Улуклуқ вә бәглик үз өрәр саңа // Амма яхшилиқ үз өримәс).
Йүз әвүрмәк. (Тәтүр қаримақ).
Кәчүрдим йана сөзләдим сөз саңа,
Нәлүк йүз әвүрдүң айу бәр маңа (649), 718.
(Кәчүрдим йәнә сөзлидим сөз саңа // Немишкә үз өрүдиң. Ейтип бәр маңа).
Йүз сувы. (Үз сүйи. Аброй, һөрмәт).
Отунқа қатылма ай әсли арығ,
Йүзүңнуң сувын әлтгә сәндин арығ (4289), 737, 4297, 6040.

(Яманға қетилма эй эсли таза // Аброюңни төкгэй ериқлап).
Йүз урмақ. (Үз урмақ. Бармақ; бирэр ишни башлимақ).

Йана айды мундын барыр мэн туруп,
Элиг тапғына бу өзүм йүз уруп (476), 475, 719 в. б.

(Йэнэ барурмэн бу йэрдин // Элиг хизмитигэ өзэм йүз уруп).
Кэлин тэг болмақ. (Йеңи чүшкэн келиндэк).

Қиши кирмэдүк элкэ кирсэ қалы,
Кэлин тэг болур эр ағын тэг тили (494).

(Қиши көрмигэн йэргэ кэлсэ эгэр // Келиндэк болар өзи кекэчтэк тили).
Көзин ачмақ. (Уқмақ, билмэк, чүшэнмэк).

Муңар мэнзэтү кэлди шаир сөзи,
Оқыса ачылғай оқығлы көзи (412), 76, 1138.

(Бунниңға ишарэ қилди шаир сөзи // Оқиса ечилғай, оқиганниң көзи).
Көз йаруқы. (Көз йоруғи. Қиммэтлик, эзиз).

Сэн эрдиң маңа көз йаруқы түкэл,
Барыр мэн сэниңдин эсэн эдгү қал (1162), 1163.

(Сэн един мениң көз йоруғум // Кетип баримэн сениңдин аман есэн қал).
Көзи йаруқ болмақ. (Көзи йоруқ болмақ. (Көзи ечилмақ. Бир нэрсини чүшэнмэк).

Элиг йарлықамыш битик бирлэ сөз,
Оқыдым битикин йаруқ болды көз (3732), 1589, 2434.

(Падиша буйруқ қилмиш хэт билэн // Оқидим бу хэтни көзүм йоруқ болди).
Көз йаш төкмэк. (Жиғлимақ).

Сөзин кэсти Одғурмыш айды қадаш,
Йоры бар эсэн тур көзүң төкмэ йаш (6195), 1157, 4823, 6137 в. б.

(Сөзини кэсти Одғурмиш деди: Қаяш // Қени бар есэн бол көзүңдин төкмэ яш).
Шундақла бу ФБ «Көзи қуримаслиқ» (1239), «Көздин қан яш төкмэк» (6533) шэкиллиридиму ишлитилгэн.
(Көзин йэркэ тикмэк. (Йэргэ (төвэн) қаримақ).

Бу Айтолды олдурды ақру силиг,
Көзин йэркэ тикти бэкүтти тилиг (956), 769, 4055 в. б.

(Бу Айтолди олтурди аста, силиқ // Көзини йэргэ тикти, бэкитти тилини).
Көзин йуммақ. (Ухлимақ).

Төшэк қолды йатты усы кэлмэди,
Сақынч қадғу бирлэ көзин йуммады (6212).

(Орун салди ятти, уйқиси кэлмиди // Қайғу һэсрэт билэн көзин жуммиди).
Көзин йуммақ. (Вапат болмақ).

Бу күн йа йарын тут йумылса бу көз,
Силэрниң дуақа муңлуғ болур өз (6172).

(Бүгүн йэ этэ жумулса бу көз // Силэрниң дуалириңларға муһтаж болимэн).
Көз йуммақ. (Етивар бэрмэслик?).

Бири сөз эшитсэ қатығ тутса бэрк,
Бири көрсэ тэнсиз көзин йумса тэрк (2511).

(Сөз аңлиса қаттиқ тутсун бэк // Тэңсизлик көрсэ көзин жумсун).
Көзин көккэ тикмэк. (Жуқури қаримақ).

Көзин көккэ тикти көтүрди элиг,
Айур ай идим сэн бэригли билик (1783).

(Көзни көккэ тикти көтүрди қолин // Деди: «Һэй егэм сэн бэргин биликб).
Кази қамармақ. (Көзи қамашмақ. Тиклинип қаралмайдиған дэрижидэ чирайлиқ болмақ).

Йүзи көрклүг эрди көрүп көз қамар,
Сөзи йумшақ эрди тили туз тамар (464), 5799.

(Үзи көрклүк еди көрүп көз қамишидиған // Сөзи йумшақ еди тилидин туз тамидиған).
Көз қулақ болмақ. (Һэммини билип турмақ. Көрүп, аңлап жүрмэк).

Маңа көз қулақ сән ишимни қамуғ,
Сәниңдин тиләрим ача бәр қапуғ (6349), 436, 2025, 4040, 5849

(Маңа көз қулақ сән ишимни барлиқ // Сениңдин сораймән ечип бәр ишик).

Көзкә сүрмәк. (Көзгә сүртмәк. Наһайити жуқури баһалимақ, сеғинмақ).

Биликлиг билик бәрди билкин көрә,
Қөни чын киши болса көзкә сүрә (1727).

(Билимлик билимини бәрди көрүп // Тоғра, чин киши болса көзгә сүртсә).

Көз тәгмәк. (Начар ақивәткә елип кәлмәк).

Бодун көзи тәгсә тапуғқа қалы,
Бузулды бу тапуғ йықылды улы (3918).

(Пухра көзи тәгсә әгәр хизмәткә // Бузулиду бу хизмәт, жиқилиду һули).

Көзи тоқ. (Қанаәтчан).

Көзи тоқ кәрәк нәнкә суқланмаса,
Көзи ач тодумас бу дунйа йәсә (2200), 1191, 1964, 2000, 2170, 2236.

(Көзи тоқ болса, малға берилмисә // Ач көз тоймас бу дунияни йесә).

Көз тутмақ. (Наһайити һөрмәтлимәк, муқәддәс билмәк).

Әлиг көз тутар көр китаб сөзләри,
Икигүн ажунда әтәр ишләри (17).

(Падиша көз тутар көр китап сөзлирин // Һәр икки дунияда қилар ишлирин). Бу ФБға мәнаси жәһәттин төвәндики ФБму (көздәк йеқин тутмақ) тоғра келиду.

Қими өзкә көз тәг йақын туттум әрсә,
Йағы чықты йәк тәг йәкиг нә қылайы (6577).

(Қимни өзәмгә көздәк йеқин тутқан болсам // Дүшмән чиқти шәйтандәк, шәйтанни мән немә қилай).

Көздин учмақ. (Йоқ болмақ. Ғайип болмақ).

Сақығ ол бу дунйа көзүндә учар,
Нәчә өз әдәрсә ол анча қачар (3627).

(Сәраптур бу дуния көзүндин учар // Қанчә қоғлисаң, у шунчә қачар).

Көзи өгрәнмәк. (Көзи үгәнмәк. Бирәр ишқа адәтләнмәк).

Тоқышығ узатса йағы өгләнүр,
Өкүш көрсә әрниң көзи өгрәнүр (2366).

(Тоқунуш узарса, дүшмән әқлини тапар // Көпни көрсә, әр сөзи үгинәр).

Көңлин авламақ. (Көңлини олимақ. Пикрини билмәк. Рази қилмақ).

Нәгү тәр әшитгил ай әсли ағы,
Қара көңлин авлар бәги йарлықы (3181).

(Немә дәйду аңла әсли таза // Хәлқи көңлини олар бәгниң пәрмани).

Көңүл ағрымақ. (Көңли ағримақ. Рәнжимәк, хапа болмақ).

Ирик сөзләмәгил кишикә тилин,
Ирик сөзкә ағрыр көңүл кәд йылын (3430), 4302.

(Жирик (қопал) сөзлимә кишигә // Жирик сөз узақ жил көңүл ағритур).

Көңүл тил ала болмақ. (Ялғанчи, һарам нийәтлик болмақ).

Киши көңли билгү тануқ әрди тил сөз,
Көңүл тил ала болды кимкә пүтәйү (6579).

(Киши көңлигә гувачи еди тил // Көңүл тил ала болди кимгә ишинәй).

Көңүлкә алмақ. (Көңлигә алмақ. Көңлигә пукмәк).

Өлүгли тиригкә бәрүр пәнд тилин,
Әшитгил аны сән көңүлкә алын (1448), 319, 782 в. б.

(Өлгүчи тириккә пәнд бериду // Аңлиғин уни сән көңүлгә пүккин).

Көңүл алмақ. (Алдимақ).

Бәзәнип көр әтнип көңүлүг алыр,
Көңүл бәрдиң әрсә йүз әврәр барыр (5232).

(Безинип, көр ясинип көңүлни алур // Көңүл бәргәндә, үз өрүп қачур)

Көңли ачылмақ. (Хошал болмақ).

Бу Айтолды кирди көрүнди чөкүп,
Ачылды әлиг көңли ол йүз көрүп (581), 601, 2465.

(Бу Айтолди кирди көрүнди чөкүп // Ечилди падиша көңли у үзни көрүп).
Көңли ачуқ. (Көңли очуқ. Мәрт, кәчүрүмчан, яхши нийәтлик).

Бәг алчақ кәрәк болса көңли ачуқ,
Йазуқлуғ кишидин кәчүрсә йазуқ (2122).

(Бәг мәрт болса, көңли очуқ // Әйиплик кишидин кәчүрсә әйип).
Көңүл бамақ. (Көңүл бағлимақ. Етиқат бағлимақ, берилмәк).

Йайығ тәлвә дәвләт көңүл бамағыл,
Толун тәг бу дәвләт йана әртилүр (741), 46.

(Туқасиз бу дәвләт көңүл бағлима // Толундәк бу дәвләт йәнә кемийүр).
Көңүл бәрмәк. (Бир нәрсигә берилмәк, яхши көрмәк. Қайил болмақ).

Бәзәнип кишикә өзин көркитүр,
Көңүл бәрдиң әрсә адақ бәркитүр (6128), 50, 106, 149, 1172, 1821 в. б.

(Безинип кишигә өзини көрситәр // Көңүл бәрсәң, айиғини бәкитәр).
Көңүл бәртмәк. (Көңли бузулмақ. Қайғурмақ).

Әлиг турды анча сақынды өзүн,
Көңүл бәртти йашы йувулды көзүн (4902), 6327.

(Падиша турди, қайғурди өзи // Көңли бузулди йеши жуйди көзини).
Көңүлкә битмәк. (Көңлигә пүкмәк. Унтимаслиқ).

Саңа сөзләдим сөз қумару аты,
Унытма бу сөзләр көңүлкә бити (1341).

(Саңа сөзлидим сөз вәсийәт ети // Унтима бу сөзләрни көңлүңгә пүк).
Көңүлсиз болмақ. (Ихтиярсиз, хапа болмақ).

Көңүлсиз қайу йәркә маңса адақ,
Нәчә йәр йақын әрсә болды йырақ (5046).

(Көңүлсиз нәгә маңса аяқ // Қанчә йеқин йәр болсиму, болди жирақ).
Көңли йақын. (Көңли йеқин. Йеқимлиқ, меһриван).

Нә көрклүг болур көр бағырсақлықын,
Қадашқа қадаш көңли болса йақын (3298), 11, 3060.

(Қандақ яхши болиду көр меһриванлиқ // Қаяшқа қаяш көңли болса йеқин).
Көңүл баш қылмаақ. (Көңлини яра қилмақ. Рәнҗимәк, хапа болмақ).

Тиләкин бу әрсә сәниң ай қадаш,
Күчәмәз мән эмди көңүл қылма баш (3708).

(Тилигиң бу болса сениң әй қаяш // Зорлимаймән әмди көңлүң қилма яра).
Көңли йүксәк. (Наһайити хошал).

Бәги йарлықы болса әдгү сөзә,
Қулы көңли йүксәр йазар көзә (1809), 4993.

(Бегиниң буйруғи болса яхши сөз // Қулиниң көңли көтирилип, хошал болар).
Көңүл кичиг тутмақ. (Кәмтар, кичик пейил болмақ).

Улуғ болдуң әрсә кичиг тут көңүл,
Улуғқа кичиглик йарашур оғул (4532), 1282, 2116, 2477 в. б.

Көңүлкә кирмәк. (Әқилгә мувапиқ болмақ).

Көңүлкә кирурму сөзүң тыңлайын,
Өзүм өгрәнүрму аны аңлайын (4025).

(Көңүлгә қонамду сөзүңни тиңшай мән // Өзәм үгинәләймәнму уни көрәй)
(**Көңүл көтәрмәк.** (Көңүл бөлмәслик. Ваз кәчмәк).

Түнәк ол бу дунйа көтүргил көңүл,
Әдиз орду әл қол сән амрул амул (3084), 5026.

(Зиндандур бу дуния көңүл бөлмигин // Егиз орда, әл тап болғин тинч).
Көңүл көтәрмәк. (Артуқчә хошал болмақ, тәкәббурлашмақ).

Кувәзләнмә артуқ көтүрмә көңүл,
Ынанч қылғу әрмәз бу дунйа төңүл (1377), 5211.

(Һакавурлашма артуқ, көтәрмә көңүл // Ишәнчлик дуния әмәс ялтай).
Көңли қалмақ. (Хапа болмақ, рәнҗимәк).

Кәлиглиси кәлгәй қалы кәлмәсә,

Көңүл қалмағай көр анында баса (4650), 3825.
(Келидиғини келиду, әгәр кәлмисә // Көңли қалмисун, андин қара).
Көңли қара, кир болмақ. (Хапа болмақ, рәнҗимәк).
Һәрам бирлә көңлүм қара болды кир,
Билик ишкә тутмаз өзүм йүздә бир (6463), 6457.
(Һарам билән көңлүм қара, кир болди // Билимни ишқа тутмаймән йүздә бир).
Көңли көрмәк. (Көңлигә қаримақ. Айимақ).
Киши көңли көрмә ол асғы үчүн,
Әл асғы тилә өзни бузма күчүн (5537).
(Кишиниң көңлигә қарима бир униң пайдисини дәп // Әл пайдисини ойла, өзәңни зорлима).
Көңли қатығ болмақ. (Көңли қаттиқ болмақ. Рәһимсиз, яман нийәтлик).
Көңүлләр қатығ болды тил йумшады,
Көнилик өзи барды қалды йыды (6484).
(Көңүлләр қаттиқ болди, тил йумшиди // Тоғрилар өзлири кәтти, қалди һиди).
Көңүлкә сиғдурмақ. (Еқилға сиғдурмақ. Диққәт қилмақ, чүшәнмәк).
Әшиттим көңүлкә сығдурдым аны,
Қатығлан тиләккә тәгүргил мәни (3860).
(Аңлидим көңүлгә сиғдурдум уни // Қаттиқ тур тиләккә йәткүзгин мени).
Көңүл сырры. (Көңүл сири. Мәхпийити).
Қалы ичтиң әрсә әсүргү сүчиг,
Көңүл сырры ачты чиқарды ичиг (2658), 1301, 4146.
(Әгәр ичсәң һарақ шарап // Көңүл сириңни ачисән, чиқирип ичиңдикини).
Көңли сынмақ. (Хапа болмақ. Рәнҗимәк).
Бодун көңли йувқа күдәзмәки сарп,
Көңүл сынса һәсми байат әдли тап (3351), 2808, 3396.
(Хәлиқ көңли йупқа күзәтмиги тәс // Көңүл сунса униңға худа әдли бәс).
Көңли тоқ. (Хатирҗәмлик, хошаллиқ).
Сәвитмиш нәгү тәр бу бәйтиг оқы,
Сәвүглүг йүзи ол көңүл тоқлықы (3479).
(Ашиқ немә дәйду бу бәйтни оқи // Мәшуғиниң үзи көңүл тоқлуғи).
Көңүл тутмақ. (Көңүл бәрмәк. Етиқат қилмақ, берилмәк).
Күмүш көрсә йалнуқ көңүл тутмаса,
Йарағай аны чын фәриштә тәсә (2748), 1167, 1656 в. б.
(Күмүш көрсә адәм берилмисә // Ярайду уни чин пәриштә десә).
Көңли түз. (Нийити дурус).
Бағырсақ пүтүн чын қылынчы көни,
Тили көңли түз болса билсә муны (424), 515, 1713.
(Меһриван, пүтүнләй чин, қилиғи тоғра // Тили, көңли түз болса билсә буни).
Көңли түшүк. (Рәнҗигән, хапа).
Туруп чықты андын сақынчын түгүк,
Кәлип қаршықа кирди көңли түшүк (1111), 1563, 5686 в. б.
(Туруп чиқти андин, қайғулук, түгүк // Келип сарайға кирди көңли чүшүк).
Бу ФБ «Көңли чөкмәк» шәклидиму учришиду: 1109, 1551, 1591 в. б.
Көккә йол булмақ. (Көккә йол тапмақ. Бәхиткә еришмәк).
Қамуғ әдгүлүкләр билик асғы ол,
Билик бирлә булды мәсәл көккә йол (208), 1322 в. б.
(Барлиқ яхшилиқлар билим пайдисидур // Билим билән көккә йол тапур).
Көгүз кәрмәк. (Көксини кәрмәк. Мәғрурланмақ, тәкәббурлашмақ).
Көтүрмә көңүл сән күвәзләнмәгил,
Әр ат, су тәлим тәп көгүз кәрмәгил (5211), 1535, 5215, 5326, 6539.
(Көтәрмә көңүл сән тәкәббурланмиғин // Әскирим көп дәп көксүң кәрмигин).
Күни йарумақ. (Күни йорумақ. Хошаллиққа еришмәк).

Маңа ай көнилик қайу ол көни,
Анық бирлә йалнуқ йарутса күни (860), 1294.
(Маңа ейт тоғрилиқ қайси // Униң билән инсан йоруса күни).
Күн кәчүрмәк. (Яшимақ).
Нәгү тәг кәчәр бу кәчигли күнүң,
Көниму йорыр сән йа әгри йолуң (1583), 1285.
(Қандақ өтиватиду бу кәчмиш күнүң // Тоғриму яки әгри йолуң).
Күн көрмәк. (Дурус яшимақ).
Қара әдгү болса бир өзкә болур,
Бәги әдгү болса бодун күн көрүр (3268).
(Пухра яхши болса өзи үчүн // Беги яхши болса хәлқи күн көрәр).
Күни патмақ. (Һаяти түгимәк).
Сәвинчиң тоғар әрди тоғмыш күнүм,
Күнүм патғалыр тәг йарумаз түнүм (1072).
(Хошаллиқ еди туғулған күнүм // Күнүм патқандәк, йорумас түнүм).
Күни тоғмақ. (Күни туғмақ. Паравән, хатирҗәм яшимақ).
Қайу әл бәги болса әдгү көни,
Байуды ол әл бодны тоғды күни (5544), 511, 2173.
(Қайси әл беги болса яхши, тоғра // Бейиди у әл хәлқи туғди күни).
Күчи үзүлмәк. (Һалидин кәтмәк, аҗизлашмақ).
Нәчәмә сынадым әсиз қылғучы,
Кәтә барды күндә үзүлди күчи (247).
(Нәччиму синидим яманлиқ қилғучи // Вақит өткәнсири үзүлди күчи).
Қадғусын йәмәк. (Қайғусини йемәк. Ғәмхорлуқ қилмақ, һисдаш болмақ).
Қадаш қадғуларын қадаш йәмәсә,
Адын йат қачан йәр қадаш болмаса (3336), 1229, 2463.
(Қаяш қайғулирин қаяш йемисә // Башқа ят қачан йәр қаяш болмиса).
Қан төкмәк. (Күн көрсәтмәк, зулум қилмақ).
Киши нәңи алма йәмә төкмә қан,
Бу ики йазуққа улыр чықса җан (1395), 1433.
(Киши мелини алма, йәнә төкмә қан // Бу икки гунадин һулар чиқса җан).
Қармаққа илинмәк. (Әсир болмақ).
Анунмыш турур бу өлүм тармақы,
Усанып йорырда иләр қармақы (6116).
(Тәйяр турупту бу өлүм тармиғи // Ухлап жүргиниңдә иләр қармиғи).
Қашын түгмәк. (Қешини түгмәк. Қапиғини түрмәк. Хапа болмақ, ечинмақ).
Кәлир болса дунйа көңүл бамаса,
Барыр әрсә ағрып қашын түгмәсә (3346), 191, 770, 816, 1586, 6232.
(Келәр болса дуния, көңүл бағлимиса // Кетәр болса ечинип, қешин түгмисә).
Қәләм һәқи. (Қәләм һәққи).
Ағырламыш артуқ өкүш һиләти,
Қәләмның һәқи тәп уқуш һүрмәти (61-нәзмий киришмә).
(Һөрмәтләп уни, көп мукапат билән // Қәләмниң һәққи дәп әқил һөрмити).
Қулғақын ачмақ. (Қулиғини ачмақ. Тиңшимақ).
Рәиййәт өзә ол сәниң үч һәқиң.
Тиләгү олардын сән ач қулғақың (5579).
(Пухраға бар сениң үч һәққиң // Тилигиң улардин, ачқин қулиғиң).
Бу ФБ «қулақ тут» шәклидиму учришиду—4490.
Қур бамақ. (Бәл бағлимақ. Бир ишқа қаттиқ киришмәк).
Өкүш әдгү сөзләр тилин сөзләди,
Ишин әтсә мән тәп қатығ қур бады (542), 553, 580, 5899 в. б.
(Нурғун яхши сөзләр сөзлиди // Ишин қилсам мән дәп қаттиқ бәл бағлиди).
Қуруқ йүрмәк. (Бош жүрмәк).
Нәгүкә йорыр мән бу йәрдә қуруғ,
Әлигкә барайын қылайын тапуғ (467).
Қуруғ кәлмәк. (Нәтиҗисиз, бош кәлмәк).

Қатығлан аны кәлдур әмди маңа,
Куруғ кәлмә ансыз маңа ай тоңа (3277).

(Тиришқин, уни кәлтүр әмди маңа // Куруқ кәлмә униңсиз маңа, әй батур).

Қуруқ қалмақ. (Бош қалмақ).

Бузулғай ажун барча қалғай куруғ,
Апа оғланы барча кәсгәй уруғ (3653), 108.

(Бузулғай дуния барчә қалғай қуруқ // Инсан оғли барчә кәскәй уруқ).

Қуруқ сөзләмәк. (Бошқа сөзлимәк).

Кишидә өңин болдум әрсә қалы,
Қуруғ сөзләмәз мән нә әйбәт тили (3348), 3423.

(Кишиләрдин башқа болсам мән әгәр // Қуруқ сөзлимәсмән, нә ғевәт қилип).

Қызыл мәңиз. (Хатирҗәмлик, хошаллиқ).

Оғул қыз сақынчы бу түпсиз тәңиз,
Оғул қыз сарығ қылды қызғу мәңиз (1164), 480, 892, 2384, 4295 в. б.

(Оғул-қиз ғеми түпсиз деңиз // Оғул-қиз сериқ қилди қизил мәңиз).

Отқа көймәк. (Һали харап болмақ).

Азып йүгрүр әрдим айу бәрди йол,
Көйәр әрдим отқа күдәзмәсә ол (384).

(Езип (адишип) жүрәттим, ейтип бәрди йол // Көйәр едим отта, сақлимиса у (худа).

Орны қуруғ қалмақ. (Орни бош қалмақ).

Қуруғ қалды орны әрилди әшим,
Әрүкләр путургу қаны бир кишим (1576).

(Қуруқ қалди орни, йоқ болди достум // Бошлуқни толтурар қени бир кишим).

Өзин басмақ. (Сәвир қилмақ).

Нәгү тәр әшитгил өзин қысған әр,
Әсән тирлүр инчин өзин басған әр (965).

(Немә дәйду аңла өзини қисқан әр // Теч, есән болар өзини басқан әр).

Өзин отқа атмақ. (Җенини пида қилмақ. Бир ишқа қаттиқ берилмәк).

Өзүң отқа атма бу дунйа үчүн,
Киши нәңи алма күчәмә күчүн (1284), 3624, 5168, 5399.

(Өзәңни отқа атма бу дуния үчүн // Киши мелини алма, зорлима анчә).

Отын өчүрмәк. (Хумарини, һәһишини қандурмақ).

Тиши сүһбәти мә бу әрлик отын,
Өчүрмәк үчүн ол бирәр саәтин.
Бу отуғ нәгү тәг өчүрсә өчәр,
Кәрәк әрсә көрклүг йа көрксүз кучар.

(Чиши сөһбити әрлик отини // Өчириш үчүн бирәр саатқа. Бу отни қандақ өчәрсә болиду // Керәк болса чирайлиқни яки чирайсизни қучуп).

Өзин тутмақ. (Сәвирлик болмақ).

Қамуғ ишкә эвмә сәрин өз тутун,
Сәринсә булур қул бу бәглик қурын (588), 27, 2480, 4105.

(Барлиқ ишқа алдирима сәвир қил, өзәңни тут // Сәвир қилса қул, бәгләр қатарини тапиду).

Өзин унтымақ. (Артуқчә хошал болуп, мәғрурланмақ).

Аз әдгүкә йалнуқ унытур өзин,
Йашыл көктә үстүн йөрытур сөзин (4844), 577, 1124.

(Аз яхшилиққа инсан унитар өзин // Йешил көктин үстүн жүргизип сөзин).

Өрүң қушын тутмақ. (Ақ қушини тутмақ. Бәхит қушини тутмақ).

Сәринсә киши өз тиләкин тапар,
Сәрип турдачы әр өрүң куш тутар (1319), 3010, 3011.

(Сәвир қилса киши өз тилигини тапар / Сәвирлик әр ақ қушни тутар).

Өрүң сүт билә кирмәк. (Ақ сүт билән кирмәк. Кичигидин үгәнмәк).

Сәниңдә қачан кәлгә әсиз йорык,
Өрүң сүт билә кирди әдгү қылық (5881).

(Сениңдин қачан кәлгәй яман хулқ // Ақ сүт билән кирди яхши қилиқ).

Сағызғанда сақ болмақ. (Сеғинғандин сақ болмақ. Һошияр болмақ).

Сағызғанда сақрақ кәрәк тутса өз,
Қайа қузғуны тәғ йырақ тутса көз (2313).

(Сеғизғандин сақрақ тутса өзини // Қия қузғунидин жирақ тутса көзини).

Сәнләмәк. (Сәнлишип қалмақ. Арази болмақ).

Сәни сиз тәсәләр аны сиз тәгил,
Тақы анда йәгрәк йанут сөзләгил.
Қайа йаңқусында қоды болмағыл,
Сәнә сән тәсәләр аны сәнләгил.

(Сени сиз десә, уни сиз дегин // Техи униңдинму яхши жавап бәр. Әкис сададин төвән болмиғин // Сени сән десә, сәнму сәнлигин).

Синимлиг болмақ. (Оңай чиқишмақ. Чапсан өзләшмәк).

Сиңимлиг болур ол тили уз киши,
Сөз уз йорыса йарар әр иши (2661).

(Сиңишлик болиду тили маһир киши // Сөзгә маһир болса ярар һәр иши).

Сөз ачмақ. (Сөз башлимақ).

Бириси битикчи бириси вәзир,
Бу ики кишикә сөз ачмақ тәгир (2679) в. б.

(Бири катип, бири вәзир // Бу икки кишигә сөз ачмақ керәк).

Сөз йирмақ. (Сөзини бөлмәк).

Нәгү сөзләсәм мән сөзүмни йирип,
Жәвабын қылур сән өзүмни сәрип (3452).

(Немә десәм мән сөзүмни жирип // Жавап қилурсән мени рәнжитип).

Сөзин кәсмәк. (Сөзини тохтатмақ).

Сөзин кәстиң әлиг һич үндәмәди,
Көзин йумды Айтолды һич ачмады (625), 363, 404, 698,
1510 в. б.

(Сөзини кәсти падиша һеч үндимиди // Көзин жумди Айтолди һеч ачмиди).

Сөз пышурмақ. (Сөзини пишуривалмақ. Сөзини алдин-ала пухтилавалмак).

Пышығлық тиләсә пышырғу сөзүг,
Пүтүнлүк тиләсә пүтүргү өзүг (4036).

(Пухтилиқ халисаң, пишурғин сөзүң // Пүтүнлүк халисаң, тоғра бол өзәң).

Сөз тутмақ. (Бириниң сөзигә әмәл қилмақ. Сөзигә кирмәк).

Муңар мәңзәту айды өглүг киши,
Ким өглүг сөзи тутса әтлур иши (1270), 4867, 5067, 6244.

(Буниңға охшитип ейтти әқиллиқ киши // Ким әқиллиқ сөзи тутса түзиләр иши).

Тил алмақ. (Уруш вақтида, дүшмәндин әсир алмақ).

Қатығланғу ашну тил алғу кәрәк,
Бу тилдин йағы қылқы билгү кәрәк (2351).

(Тиришип тил елиш керәк // Бу тилдин дүшмән ишин билиш керәк).

Тил ачмақ. (Сөзлимәк).

Амуллуқ билә ачты Айтолды тил,
Силиглик билә өз сөзин айды бил (584), 342, 623, 1590. в. б.

(Сәвирлик билән Айтолди ачти тил // Силиқлиқ билән өз сөзини ейтти, бил).

Тамға урмақ. (Бәкитмәк).

Өз әлги билә қатса ичгү көрүп,
Өзи бәкләсә қодса тамға уруп (2902).

(Өз қоли билән қатса ичимликни көрүп // Өзи бәклисә, қойса тамға уруп).

Тилиға илинмәк. (Һәққидә сөзләнмәк).

Уса әдгү тутғыл буларны қадаш,
Буларның тилинә илинмә адаш (4397).

(Бәк яхши тутқин буларни (шаирларни) қаяш // Буларниң тилиға илинмә адаш).

Тили йумшақ. (Сипайә, силиқ).

Қалы бәг тили йумшақ әрсә сүчиг,

Аны сәвди бодны улуғ тут кичиг (3184), 2229, 2475 в. б.
(Әгәр бәг тили йумшақ болса, татлиқ // Уни сөйди хәлқи чоңи, кичиги).
Тилиг кишәмәк. (Тили кишәнләнмәк. Тили бағланмақ).

Ажун фәйласуфы нәңи болмаса,
Нәчә тилдам әрсә кишәди тилиг (3076).

(Дуния пәйласопи мели болмиса // Қанчә чечән болсиму, кишәнләнди тили).
Тилиндә от каймәк. (Тилида от көймәк. Питнихор, ялихор).

Озунчы кишикә қатылма йыра,
Озунчы тилиндә көйәр от көрә (4212).

(Питнихор кишигә қетилма қач // Питнихор тилида көйәр от көр).
Тыны кәсилмәк. (Вапат болмақ).

Йаруқ жан үзүлди түнәрди күни,
Байат аты бирлә кәсилди тыны (1520).

(Йоруқ жан үзүлди түнәрди күни // Худа ети билән кесилди тини).
Тириг көммәк. (Харап қилмақ).

Тумән миң күлүг чавлығ әрсигләриг,
Тишиләр аны йәркә көмди тириг (4525).

(Түмән миң әрни даңлиқ, шөһрәтлик // Чишиләр (Аяллар) йәргә көмди тирик).
Түшин сувқа йумақ. (Чүшини суға өрмәк. Урпи-адәткә мунасивәтлик бир чүшәнчә).

Тақы бир түш ол көрсә йәктин болур,
Түшәгли аны көрсә сувқа йунур (6017).

(Йәнә бир чүш шәйтандин болур // Ухлиған уни көрсә суға өрүр).
Тишин сындурмақ. (Чишини сундурмақ. Урмақ, зәрбә бәрмәк).

Сөзүңни күдәзгил башын бармасун,
Тилиңни күдәзгил тишиң сынмасун (167).

(Сөзүңни күзәткин, бешиң кәтмисун // Тилиңни күзәткин чишиң сунмисун).
Бу ФБ «тишин уштмақ» (чишини уштмақ) шәклидиму учришиду—2515.
Тиш қысмақ. (Чиш қисмақ. Чишини чишиға басмақ. Сәвир қилмақ).

Ики өдтә қылма қайу әрсә иш,
Һәва өвкә кәлсә сәрип қысғу тиш (1453).

(Икки вақта қилма қандақ иш болсиму // Һәвәс, ғәзәп кәлсә сәвир қил, чишиңни чишиңға бас).
Тамуры тәшилмәк. (Томури тешилмәк. (Қорқмақ. Жисманий бәрдашлиқ берәлмәслик).

Күр алп әр көтүрсә йашын тәг тәмур,
Азығлығ әрәнләрдә тәшлүр тамур (3041).

(Жәсур, батур әр көтәрсә чақмақтәг төмүр (қилич) // Жүрәклик әрләрниңму тешиләр томури).
Тоң йүрәк. (Тоң жүрәк. Қорқумсиз, батур).

Бу ишкә әди курч қатығ әр кәрәк,
Башында кәчүрмиш түкәл тоң йүрәк (2271).

(Бу ишқа полаттәк қаттиқ әр керәк // Көпни көргән пүтүн тоң жүрәк).
Түнни күнкә уламақ. (Түнни күнгә улимақ. Һәр дайим, кечә-күндүз).

Бу йаңлығ бәгниң сәвинчин тиләп,
Өзүң әмгәтүр түнни күнкә улап (2964).

(Бу хил бегиңниң хошаллиғин тиләп // Жапа тартисән түнни күнгә улап).
Түтүн қопармақ. (Түтүн қопармақ. Ишни бузмақ, аразилиқ салмақ).

Йана бир арығсыз бу қылқы отун,
Кишиләр әвиндә бу қопрур түтүн (341).

(Йәнә бир паскина, бу қилиғи пәс // Кишиләр өйидә ис чиқирар).
Улуғ тынмақ. (Улуқ тинмақ. Әпсусланмақ, өкүнмәк).

Өкүнди бу Айтолды тынды улуғ,
Айур мән йитүрдүм көнилик йолуғ (1128), 1499.

(Өкүнди бу Айтолди тинди улук // Ейтимән жутәрдим тоғрилиқ йолини).
Усы учмак. (Уйқиси учмақ. Ухлалмаслиқ).

Көзин йумды әрсә удымақ тиләп,
Усы учты барды көзиңдин йырап (5970), 102.

(Көзини жумғанда, ухлашни халап // Уйқуси учти, барди көздин жирақлап).

Уруғын кәсмәк. (Уруғини кәсмәк. Әвлаттин мәһрум қилмақ).

Нәгү тәр әшитгил киши өдрүми,
Уруғ кәсмәгүкә киши ол әми (3372), 3375.

(Немә дәйду аңла киши яхшиси // Уруқ кәсмәсликниң аялдур дориси).

Ушақ сөзләмәк. (Ушшақ сөзлимәк. Ғевәт қилмақ).

Йоңама кишиг сән ушақ сөзләмә,
Көни сөзләгил сөз барын кизләмә (4108), 1299.

(Чеқип кишини сән ушақ сөзлимә // Тоғра сөзлигин сөз, барин йошурма).

Һазыр жәваб. (Һазир жавап. Тез орунлуқ жавап бәрмәк).

Сөз уқған кәрәк болса һазыр жәваб,
Жәваб қылса бәрмиш сөзинә сәваб (2648).

(Сөз уқидиған болуш керәк, һазир жваб // Жавап бәрсун, сөзигә қарап).

Шүкри қилмақ. (Қанаәт қилмақ, рази болмақ).

Байат бәрди дәвләт ай тәркән қуты,
Аның шүкри қылғу оқып миң аты (109), 754, 756, 759, 3058.

(Худа бәрди дәвләт, әй саһипқиран // Униңға шүкри қил, атап миң етин).

МУНДӘРИЖӘ

Кириш сөз орнида 5

I. Бап. ҚБ һәққидә умумий баян 7

1) Әсәр йезилған дәвир 7
2) Муәллип һәққидә 9
3) Әсәр һәққидә 12
а. Характери 12
ә. Нами 15
б. Қәһриманлири 18
в. Мәнбәлири 31
г. Тили 40

II. Бап ҚБдики бәдиий васитиләрниң лингвостилистикилиқ алаһидиликлири 43

1) ҚБдики охшитишлар 45
2) ҚБдики метафорилар 83
3) ҚБдики эпитетлар 99

III. Бап. ҚБдики лексикилиқ васитиләрниң лингвостилистикилиқ тәһлили 106

1) ҚБдики антонимлар 106
2) ҚБдики синонимлар 116
3) ҚБдики көп мәналиқ сөзләр 124
4) ҚБдики омонимлар 135
5) ҚБдики фразеологиялик бирикмиләр 143

Хуласә 158
Пайдилинилған әсәрләр 161
Илавә 169

1) Охшитишлар 169
2) Антонимлар 186
3) Омонимлар 201
4) Синонимлар 206
5) Фразеологиялик бирикмиләр 208

РУСЛАН АРЗИЕВ

«Қутадғу билик» вә униң лексика-стилистикилиқ алаһидиликлири

Мәсъул муһәррир **Т. Талипов**
Тәқризчиләр: **М. Абдурахманов, Ш. Баратов**
Тех. муһәррир **О. Ғаппаров**
Корректор **С. Имирова**

Теришкә 14.08.96 берилди. Нәширгә 20.10.96 қол қоюлди. Формати 60×84[1]/16. Шәртлик басма вариғи 13.02. Һәрип түри «Әдәбий». Гезит қәғизи. Нусхиси 1500. Тапшурма № 111. Баһаси әркин.

Уйғур басмиханиси, «Алатау» нәшрият-полиграфиялиқ корпорацисиниң филиали. 483470, Чонжа йезиси, Алмута кочиси, 71-өй.